

*Konserwacja ogrodów
regularnych XVII i XVIII w.*

Dorota Sikora

Doktoraty Katedry Sztuki Krajobrazu SGGW

Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.

Dorota Sikora

W a r s z a w a 2 0 1 1

Copyright by Dorota Sikora, Warszawa 2011

Seria wydawnicza:

Doktoraty Katedry Sztuki Krajobrazu SGGW

Tytuł pracy doktorskiej, na podstawie której powstała niniejsza publikacja:

Problematyka działań konserwatorskich
w regularnych ogrodach polskich XVII i XVIII wieku

Promotor:

prof. dr hab. Jan Rylke

Recenzenci:

prof. dr hab. Aleksander Böhm

prof. dr hab. Marek Kosmala

Praca zrealizowana w ramach projektu badawczego

Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego

nr NN 527 369 334

Opracowanie graficzne:

Maciej Rymkiewicz

Fotografie:

Dorota Sikora, Jolanta Koller-Szumska, Anna Hanaka,

Gabriela Horn, Alberta Campitelli

Fotografia na okładce – Ogród Branickich w Białymstoku, fot. Dorota Sikora

Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu Beata J. Gawryszewska

Druk:

Fabryka Druku sp. z o. o., ul. Staniewicka 18, 03-310 Warszawa

ISBN 978-83-932747-3-4

Spis treści

1. Wstęp	5
2. Zasób, stan zachowania i konserwacja polskich ogrodów regularnych	7
3. Ewolucja myśli konserwatorskiej w odniesieniu do ogrodów regularnych w Europie	21
4. Ewolucja myśli konserwatorskiej w odniesieniu do ogrodów regularnych w Polsce	25
4.1. Początki ochrony i konserwacji ogrodów regularnych	25
4.2. Myśl konserwatorska wybitnych przedstawicieli polskiej szkoły konserwacji ogrodów	32
4.2.1. Działalność Gerarda Ciołka	32
4.2.2. Działalność Longina Majdeckiego	36
4.2.3. Działalność Janusza Bogdanowskiego	40
4.3. Konserwacja ogrodów regularnych w pracach P.P. „Pracownie Konserwacji Zabytków”	43
4.4. Konserwacja ogrodów regularnych w pracach Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu	45
5. Pragmatyka działań konserwatorskich w ogrodach regularnych Polsce	47
6. Pragmatyka działań konserwatorskich na tle europejskich regulacji w zakresie konserwacji ogrodów historycznych	55
7. Przegląd działań konserwatorskich w wybranych ogrodach polskich	61
7.1. Ogród Branickich w Białymstoku	61
7.2. Ogród Wilanowski	90
7.3. Ogród przy klasztorze benedyktynek w Jarosławiu	113
7.4. Ogród w Podhorcach	124
7.5. Ogród przy dawnym zespole klasztornym karmelitów w Warszawie	142
8. Przegląd działań konserwatorskich w wybranych ogrodach europejskich	153
8.1. Ogród w Hampton Court	153
8.2. Ogród przy rezydencji Charlottenburg w Berlinie	153
8.3. Ogród w Schwetzingen	162
8.4. Ogród w Neugebäude	166
8.5. Ogród rezydencji Villa Borghese w Rzymie	167
8.6. Ogród w Wersalu	170

9. Zasady postępowania konserwatorskiego	175
9.1. Uwarunkowania wpływające na postępowanie konserwatorskie	175
9.2. Wstępne rozpoznanie ogrodu	179
9.3. Działania formalno – prawne	179
9.4. Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe	181
9.5. Kwerenda archiwalna i biblioteczna	182
9.6. Badania substancji zabytkowej ogrodu	184
9.7. Analizy konserwatorskie	188
9.8. Społeczne funkcjonowanie ogrodu	194
9.9. Programy konserwatorski i użytkowy	198
9.10. Dokumentacja projektowa	201
9.11. Prace realizacyjne	204
9.12. Prace pielęgnacyjne	208
9.13. Ochrona konserwatorska krajobrazu powiązanego z ogrodem	210
9.14. Społeczna promocja prac konserwatorskich	211
9.15. Zarządzanie i finansowanie	213
10. Model postępowania konserwatorskiego	215
11. Podsumowanie	227
12. Wnioski	249
13. Wykaz źródeł	257
14. Wykaz ilustracji	265
15. Streszczenie	269

1. Wstęp

Historyczne ogrody to trochę zapomniana i po macoszemu traktowana część naszego dziedzictwa kulturowego. W większości zarośnięte, przekształcone na skutek adaptacji do nowych funkcji, własnościowo podzielone, zniekształcone współczesną modernizacją, często ukrytą pod płaszczykiem konserwacji, rzadko bywają postrzegane jako cenne zabytki. A stanowią przecież ważny wyznacznik tożsamości polskiego krajobrazu jako obowiązkowa oprawa dworów, pałaców, klasztorów oraz jako integralny element układów urbanistycznych i ruralistycznych.

Niniejsza publikacja dotyczy ogrodów regularnych XVII i XVIII w., stanowiących niewielką część ogrodowego dziedzictwa (około 3%). Ich wartość jest jednak nie do przecenienia. Wynika ona z unikalności tych obiektów w skali Polski i Europy, związków z ważnymi dla historii polskiej i europejskiej wydarzeniami i postaciami, autorstwa wybitnych siedemnastowiecznych i osiemnastowiecznych projektantów oraz związku kompozycyjnego z czołowymi przykładami architektury rezydencjonalnej i klasztornej XVII i XVIII w. Poziom ochrony i konserwacji tej grupy zabytków, a także ilość wydatkowanych na te działania środków, powinny być adekwatne do wartości tych obiektów.

Nie zachował się ani jeden ogród regularny XVII i XVIII w. w formie kompletnej. Ogrody regularne XVII i XVIII w., które przetrwały do dziś, to relikty dawnych założeń, zniszczone w czasie pod wpływem czynników naturalnych lub trwale przekształcone przez człowieka. Stąd też niezwykle istotne jest wypracowanie właściwych form ich konserwacji, gwarantujących, zgodnie z duchem Karty Weneckiej, przekazanie ich przyszłym pokoleniom w całym bogactwie autentyczności. W niniejszej publikacji zawarto propozycję postępowania konserwatorskiego dla tej grupy zabytków, ukierunkowaną przede wszystkim na konieczność poszanowania substancji zabytkowej. Wypracowanie zasad tego postępowania poprzedziła analiza stanu zachowania polskich ogrodów barokowych, prześledzenie rozwoju doktryn konserwatorskich, wpływających historycznie i współcześnie na konserwację ogrodów, rozpoznanie stanu prawnego

i innych uwarunkowań mogących oddziaływać na proces konserwacji. Przedstawiono również w sposób szczegółowy zagadnienia związane z praktyczną konserwacją wybranych polskich i europejskich ogrodów regularnych, mając nadzieję, że opisane doświadczenia zostaną wykorzystane w innych tego typu obiektach.

Niniejsza publikacja powstała na bazie pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Rylke. W tym miejscu chciałabym Panu Profesorowi serdecznie podziękować za wsparcie merytoryczne i zachętę do zajęcia się tym tematem.

2. Zasób, stan zachowania i konserwacja polskich ogrodów regularnych

Łączna liczba parków zabytkowych w Polsce wynosi obecnie 6 924¹. Trudno jednak jednoznacznie określić, ile z nich należy do kategorii ogrodów regularnych XVII i XVIII w. W 1991 r., według rozpoznania Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1808 obiektów zabytkowych zostało sklasyfikowanych jako ogrody pochodzące z XVII i XVIII w.². Dana ta miała jednak charakter bardzo ogólny - dotyczyła ogrodów „pochodzących z XVII i XVIII w.” - nie dając obrazu, w ilu z nich faktycznie zachowała się substancja zabytkowa i układ przestrzenny, powstałe w dobie baroku.

Autorka podjęła próbę uściślenia tych danych w oparciu o wpisy do rejestru zabytków, dokumentacje ewidencyjne ogrodów³, literaturę przedmiotu oraz o informacje uzyskane w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków, Regionalnych Ośrodkach Badań i Dokumentacji Zabytków, a także o własne spostrzeżenia, zebrane w trakcie pracy w Zarządzie Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo – Ogrodowych, Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu i w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków.

Ustalenie obecnego zasobu i stanu zachowania ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w Polsce rozpoczęto od rozpoznania rejestru zabytków. Ponieważ cechy typologiczne ogrodów nie są w nim podawane lub podawane są sporadycznie, identyfikacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w., jak się okazało, nie jest w oparciu o niego możliwa.

¹ Dane według Pracowni Bazy Rejestru Zabytków Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków (obecnie Narodowy Instytut Dziedzictwa), stan z 2009 r.

² Dane według: Studia i Materiały, Parki i ogrody zabytkowe w Polsce, Warszawa 1991 r.

³ Dokumentacje ewidencyjne ogrodów historycznych są efektem akcji ewidencjonowania tej grupy zabytków na zlecenie wojewódzkich konserwatorów zabytków, głównie w latach 70. i 80. XX w. Koordynatorem tych działań był Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo – Ogrodowych, a następnie Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Dokumentacje ewidencyjne w swoim założeniu powinny zawierać podstawowe informacje historyczne o obiekcie, opis stanu zachowania, wytyczne co do najważniejszych prac zabezpieczających i konserwatorskich oraz plan ogrodu i dokumentację fotograficzną. Poziom opracowania dokumentacji ewidencyjnych był zróżnicowany, od bardzo szczegółowych po bardzo ogólne. Duża część tej dokumentacji została sporządzona przez wykonawców o wykształceniu przyrodniczym, w związku z czym najlepiej opracowane są zagadnienia dotyczące szaty roślinnej, natomiast układ przestrzenny i architektura ogrodowa często bywały traktowane marginalnie. Akcja ewidencjonowania ogrodów historycznych nie została ukończona.

Analizują natomiast zbiór ogrodów wpisanych do rejestru zabytków według datowania uzyskano liczbę 1485 ogrodów z XVII i XVIII w. Zbiór ten obejmuje niestety również osiemnastowieczne założenia krajobrazowe.

Następnie przeanalizowano zasób ewidencji parkowych, sporządzonych dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w., znajdujących się w archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ustalono, że ilość dokumentacji ewidencyjnych dla badanej grupy ogrodów wynosi 221⁴, przy czym scharakteryzowany w nich stan zachowania nie jest aktualny – odnosi się głównie do lat 70. i 80. XX w., kiedy większość tych dokumentacji powstawała. Nie mniej jednak liczbę ogrodów regularnych oszacowaną na podstawie ilości dokumentacji ewidencyjnych uznano ostatecznie za najbardziej wiarygodną, ze względu na fakt, iż procedura sporządzania ewidencji wiązała się z obowiązkową wizją terenową założenia.

Uzupełniających danych o zasobie ogrodów regularnych XVII i XVIII w. dostarczyła analiza czołowych publikacji, dotyczących ogrodów historycznych w Polsce. Ogrody regularne zostały jednak w nich przedstawione przede wszystkim w ujęciu historycznym, nie dającym wyobrażenia o ich obecnym stanie zachowania, w niektórych przypadkach, bez rozróżnienia na obiekty istniejące i nie istniejące⁵, oraz znajdujące i nie znajdujące się w granicach Polski⁶. Poniżej przytoczono wykaz ogrodów regularnych XVII i XVIII w., wymienianych się w literaturze przedmiotu.

Gerard Ciołek w „Ogrodach Polskich” wśród ogrodów regularnych XVII w. wymienia: Krzyżtopór, Kruszyń, Brzozowice, Radziejowice, Podhorce, Przeclaw, Biezuń, ogrody miejskie w kwartale Langegärten w Gdańsku, Wiśniowiec, Rzeszów, ogród przy zamku królewskim w Warszawie, ogrody przy pałacach Kazanowskich, Koniecpolskich i przy „Villa Regia”, ogród przy letnim pałacu królewskim na Ujazdowie, Wysock, Sieniawę, Dzikowo, Oleszyce, Jaworów, Żółkiew, Wilanów, Lubnice, Koźminek, Rogalin, Otwock Wielki. Wymienione przez Ciołka ogrody regularne XVIII w. to: Ogród Saski w Warszawie, ogród przy Pałacu Błękitnym w Warszawie, ogrody Mniszchów, Branickich, Lubomirskich i Brühla w Warszawie, Dynasy, Koszyki, Bagatela, Ustronie, założenie u stóp zamku ujazdowskiego, Ogród Branickich w Białymstoku, Choroszcz, Puławy, Laszki Murowane, Oliwa, Radzyń Podlaski, Breń, Sosnowica, Opole pod Puławami, Łańcut, Krystynopol, Wolbórz, Narol, Nieborów (siedemnastowieczny, przekomponowany w XVIII w.), Rydzyna, Kozienice, Różanka.

⁴ Według danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, dana ta dotyczy ogrodów XVII i XVIII w., w których przeważają cechy regularne.

⁵ Na przykład Gerard Ciołek opisuje w „Ogrodach Polskich” ogrody w Krzyżtoporze, Krystynopolu, Laszkach Murowanych, ogrody „Villa Regia” – od dawna nieistniejące, choć jak zaznacza autor, bardzo ważne dla historii polskich ogrodów, obiekty te omawia również Longin Majdecki.

⁶ Poza granicami Polski znajduje się obecnie wiele relikwów cennych polskich regularnych założeń ogrodowych, między innymi w Podhorcach, Żółkwi, Laszkach Murowanych, Krystynopolu, Wołczynie.

⁷ Gerard Ciołek,; Ogrody polskie. Przemiany treści i formy, Budownictwo i Architektura, Warszawa. 1954, s. 49 – 114.

Longin Majdecki wśród polskich ogrodów XVII w. wymienia: Krzyżtopór, Podhorce, Przeclaw, Oleszyce, Wiśniowiec, Łodygowice, Siedlisko, Kruszyne, Radziejowice, ogrody warszawskie przy pałacach Kazanowskich, Koniecpolskich, przy pałacu Kazimierzowskim, Karniowice, Pisary, Witkowice, Wysock, Nieborów, Wilanów, Łubnice, Rogalin, Kościelniki, ogrody klasztorne: kamedułów na Bielanych pod Krakowem, ogród w Rytwianach, Wigry, ogród wirydarzowy karmelitów bosych w Czernej, karmelitów trzewiczkowych w Krakowie. Wymienione przez Longina Majdeckiego polskie ogrody regularne XVIII w. to: Ogród Saski w Warszawie, Ogród Branickich w Białymstoku, Oliwa, Wolbórz, Radzyń Podlaski, Breń, Rydzyna, Choroszcz, Laszki Murowane, Krystynopol, Opole, Łañcut, Biezuń, Mała Wieś, Modlnica, Żeliszew, Nieborów, Ogród Dynasy w Warszawie, Nowe Miasto nad Pilicą, Helenów, Puławy, ogród Brüla, ogród przy pałacu Błękitnym i ogród przy pałacu Krasieńskich w Warszawie, ogród przy pałacu Radziwiłłów w Lublinie, Gruszczyna, Kozienice, Siemiatycze, Czerniejewice, Woroniany, Otwock Wielki, ogrody klasztorne: misjonarzy na Stradomiu w Krakowie, benedyktynów w Legnickim Polu, kamedułów w Szańcu, cystersów w Henrykowie, ogród klasztorny cystersów w Lubiążu⁸.

Janusz Bogdanowski w autorskim zestawieniu najcenniejszych kompozycji ogrodowych w Polsce (w jej obecnych granicach)⁹, wymienia następujące ogrody, które powstały w okresie baroku lub których główne przekształcenia i obecny styl związane są z barokiem (wskazując jednocześnie na stan zachowania całego założenia, łącznie z architekturą: I - względnie dobry lub dostateczny dla czytelności kompozycji, II - bardzo zaniedbany lub częściowo tylko zachowany):

Białystok (I), Biecz (I), Bielany (I), Biezuń (I), Bodzentyn (I), Breń (I), Brody (I), Chocianów (I), Choroszcz (I), Chrutnik (I), Ciężen (I), Czeplin (I), Dąbrówka (II), Drogosze (I), Dzieszław (I), Grodziec (I), Gułtowy (I), Henryków (I), Irządze (I), Jabłonka (II), Kalwaria Zebrzydowska (I), Kamieniec (I), Kluczewsko (II), Konarzewo (I), Kozłówka (I), Kozinek (I), Kraków (ogród wizytek) (I), Kruszyna (I), Lubartów (I), Łomnica (I), Łuczyce (I), Mała Wieś (I), Minkowskie (I), Narol (II), Oleszyce (II), Oliwa (I), Owińsko (I), Ponary (I), Posadowo (I), Pratkvice (I), Przeclaw (I), Radomierzyce (I), Radzyń Podlaski (I), Rogalin (I), Rudno (I), Sieniawa (II), Sterdyń (I), Szczekociny (I), Świerzno (I), Wilanów (II), Wilkanów (I), Wolbórz (I), Wysock (I), Zabór (-), Żagań (II).

⁸ Longin Majdecki, *Historia ogrodów, Przemiany formy i konserwacja*, PWN, Warszawa, 1981., s. 353 – 406.

⁹ Janusz Bogdanowski., *Polskie ogrody ozdobne*, Arkady, Warszawa 2000, s. 309 – 324.

Autor zestawienia zwraca uwagę na wciąż niepełne rozpoznanie zasobu kompozycji ogrodowych w Polsce i wynikający z niego ograniczony zakres przedstawionych danych¹⁰.

Informacje o zasobie ogrodów regularnych XVII i XVIII w. próbowano również uściślić w oparciu o zawartość Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce¹¹. Ponieważ jednak nie pokrywa on dotychczas swoim zasięgiem terenu całej Polski, a informacje zawarte w nim są w wielu wypadkach nieaktualne, zwłaszcza jeśli chodzi o stan zachowania ogrodów¹², potraktowano go jedynie jako materiał pomocniczy.

W związku ze stwierdzeniem, iż ani rejestr zabytków, ani zasób dokumentacji ewidencyjnych ogrodów historycznych, ani literatura przedmiotu nie pozwalają na jednoznaczne rozpoznanie aktualnego zasobu i stanu ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w Polsce, zwrócono się bezpośrednio do wojewódzkich urzędów ochrony zabytków z prośbą o określenie stanu zachowania tej grupy zabytków.

Ostatecznie rozpoznano aktualną sytuację 89 ogrodów regularnych, znajdujących się na terenie pracy 29 urzędów konserwatorskich i ich delegatur¹³. Część uzyskanych informacji pochodziła również z Regionalnych Ośrodków Badań i Dokumentacji Zabytków, część z własnych obserwacji autorki. Zebrane dane nie pozwoliły na dokonanie ustaleń o charakterze statystycznym, natomiast umożliwiły rozpoznanie zagadnień od strony problemowej.

W poniższej tabeli zamieszczono informacje zebrane o ogrodach regularnych XVII i XVIII w. bądź ich reliktach, włączonych w późniejsze kompozycje.

¹⁰ Janusz Bogdanowski oceniał zasób historycznych kompozycji ogrodowych w Polsce na 16 000, z czego tylko 9 000 jest według niego rozpoznana. Rozpoznanie nie jest równe dla wszystkich regionów Polski, Bogdanowski uważał, iż najsłabsze jest w województwach północno – wschodnich.

¹¹ Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, 1951-1996: t. I - XIII (seria stara), t. I - XII (seria nowa), Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

¹² Katalog Zabytków Sztuki w Polsce nie ma pokrycia dla obszaru całej Polski, część informacji dotycząca stanu zabytków, zawarta w tomach z lat 50., 60. i 70. już się zdezaktualizowała.

¹³ Autorka przeanalizowała wszystkie ogrody regularne, wskazane przez pracowników Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków, chociaż różnie potraktowali oni określenie „zachowany ogród regularny XVII i XVIII w.” – wskazując zarówno obiekty zachowane szczątkowo, obiekty praktycznie nielastujące, ale o dużej tradycji miejsca, jak też obiekty dobrze zachowane.

Nazwa WUOZ lub jego delegatury, na terenie działania których ogród się znajduje	Nazwa ogrodu	Stan zachowania XVII i XVIII wiecznego układu przestrzennego i substancji ogrodu	Stan konserwacji
Biała Podlaska	Ogród pałacowy w Radzynie Podlaskim	Zachowana dyspozycja przestrzenna ogrodu, główna dominanta architektoniczna, oranżeria, ogrodzenie z bramą wjazdową, układ wodny, częściowo drzewostan.	Bieżące prace porządkowe – pielęgnacyjne.
	Ogród zamkowy w Białej Podlaskiej	Zachowane miejsce po dawnym ogrodzie kwaterowym, w obrębie umocnień zamkowych.	Współczesne prace projektowe, nawiązujące do tradycji ogrodu regularnego, z użyciem współczesnej roślinności.
Białystok	Ogród Branickich w Białymstoku	Zachowana barokowa dyspozycja terenu, główne osie kompozycyjne, pałac z oficynami, część pawilonów ogrodowych (rekonstrukcja w okresie powojennym), częściowo dekoracja rzeźbiarska.	Prace rekonstrukcyjne wykonane w latach 50. XX w. przez Stanisława Bukowskiego. Obecne kompleksowe prace konserwatorskie prowadzone są od 1997 r.
	Ogród Branickich w Choroszcy, gm. I. loco	Zachowana barokowa dyspozycja terenu, główna dominanta architektoniczna, oficyna, pojedyncze drzewa, układ wodny (po rekonstrukcji XX – wiecznej).	Prace rekonstrukcyjne wykonane w latach 60. XX w. (głównie układ wodny) Obecnie sporadyczne prace pielęgnacyjne i porządkowe.
Chelm	Brak ogrodów regularnych XVII i XVIII w., w kilku przypadkach można	w jednym stwierdzić pozostałości regularnych	Prace konserwatorskie planowane w 2009 r.
Elbląg	Kamieniec Suski, gm. Susz	Pomimo przekształcenia ogrodu przez Eduarda Petzolda nadal czytelne są elementy kompozycji barokowej: częściowo dyspozycja terenu, os. główna, dominanta architektoniczna (w ruinie), układ dziedzińców, wnętrze salonu ogrodowego, boskiety, kopiec widokowy o tarasowo ukształtowanych zboczach. Obiekt rebarokizowany w końcu XIX w., obecnie w ruinie.	Brak prac konserwatorskich.
	Ogrody kanoników we Fromborku	Zachowany czytelny układ przestrzenny, elementy kompozycji ogrodowej: wgłębnie, szpalery grabowe, altana, wał ziemny, ograniczający zasięg ogrodu, kanonie.	Prace konserwatorskie planowane w 2009 r.

	Slobity, gm. Wilczęta	Zachowany układ kanałów z mostkiem, częściowo przestrzeń salonu ogrodowego, ukształtowanie terenu – skarpa tarasu górnego, częściowo zabudowa folwarczna.	Brak prac konserwatorskich.
	Kadyny, gm. Tolkmicko	Zachowane częściowo relikty barokowej dyspozycji terenu, włączone w układ krajobrazowy (wnętrze za pałacem – dawny salon ogrodowy oraz otoczenie oranżerii), główne osie kompozycyjne, szpalery grabowe – część drzewostanu osiemnastowiecznego, grotta, otwarcie widokowe w kierunku Zalewu Wiślanego.	Po pracach konserwatorskich, aktualnie bieżące prace pielęgnacyjne – porządkowe.
Jelenia Góra	Radomierzycze, gm. Zgorzelec	Zachowana ogólna dyspozycja przestrzenna, układ wyspy pałacowej, otoczonej fosą, główna dominanta architektoniczna.	Przeprowadzono konserwację zabytkowych budynków i układu wodnego.
	Łupki (dawny Wleński Gródek), gm. Wleń	Zachowany fragment barokowego ogrodu, włączony w większe założenie krajobrazowe.	Brak prac konserwatorskich.
	Krzeszów, gm. Kamienna Góra	Zachowany zasięg terytorialny ogrodu, wyznaczony murem i klasztor - główna dominanta architektoniczna. Na terenie ogrodu zachowane 4 fontanny, w tym jedna przesunięta.	Bieżące prace porządkowe.
	Lasów, gm. Pieńsk	Zachował się układ 3 wysokich tarasów.	Brak prac konserwatorskich.
Kielce	Ogród klasztorny cystersów w Jędrzejowie, gm. loco	Zachowany ogród opacki i wirydarz, częściowo starodrzew w ogrodzie opackim (szpalery lipowe) oraz główna dominanta całości założenia – klasztor.	Brak działań konserwatorskich.
	Ogród zamkowy biskupów krakowskich w Kielcach	Zachowany układ przestrzenny, mur otaczający ogród, główna dominanta architektoniczna. Obecna forma wystroju ogrodu (kwatery) jest efektem współczesnych działań rekonstrukcyjnych.	Prace rekonstrukcyjne przeprowadzono w końcu lat 90. XX w.
Konin	Brak ogrodów regularnych XVII i XVIII w.		
Koszalin	Siemczyn, gm. Kozielce	Tylko relikty układu regularnego.	Brak prac konserwatorskich.
	Złocieniec, gm. loco	Tylko relikty układu regularnego.	Brak prac konserwatorskich.
Kraków	Wirydarz w zespole klasztornym bernardynów w Krakowie	Układ przestrzenny, dominanta architektoniczna.	Bieżące prace pielęgnacyjne.
Krosno	Dukla gm. loco, Dydnia gm. loco, Grabownica Starzeńska gm. Brzozów, Lesko gm. loco, Nozdrzec gm. loco, Olszanica gm. loco, Posada Leska gm. loco, Zalusz gm. Sanok.	Brak danych.	Brak danych.

Legnica	Założenie klasztorne w Legnickim Polu, gm. loco	Zachowany zasięg terytorialny ogrodu (zachował się mur otaczający ogród) oraz główna dominanta architektoniczna.	Brak prac konserwatorskich.
	Ogród pałacowy w Chocianowie, gm. loco	Znacznie zmniejszony obszar ogrodu, zachowane relikty dawnych basenów oraz główna dominanta architektoniczna – pałac.	Brak danych.
	Krzyszczyn Duży, gm. Lubin	Brak danych.	Brak danych.
	Stara Rudna, gm. Rudna	Brak danych.	Brak danych.
Leszno	Brennik, gm. Ruja	Zachowany układ tarasowy osiemnastowiecznej winnicy, częściowo starodrzew – dęby wzdłuż potoku.	Opracowana dokumentacja konserwatorska odtworzenia osiemnastowiecznej winnicy.
	Czempin gm. loco, Racot gm. Kościan, Turew gm. Kościan, Gogolewo gm. Krobia, Pawłowice gm. Kopaszewo Golejewko gm. Pakosław, Pakosław gm. loco, Pepowo gm. loco, Rokosowo gm. Poniec, Włoszakowice, gm. Włoszakowice.	Brak danych.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Rydzynie, gm. loco	Zachowana dyspozycja przestrzenna terenu, główna dominanta architektoniczna i urbanistyczne powiązania z miastem. Obecna forma architektury ogrodowej jest efektem prac PKZ z lat 70. XX w.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Klęmentsów, gm. Sułów	Wnętrze parkowe za pałacem, o tradycji salonu ogrodowego.	Brak prac konserwatorskich.
Lublin	Łęczna Podzamcze	Pozostałości układu kwatrowego.	Brak prac konserwatorskich.
	Ogród dworski w Sokolnikach, gm. loco	Zachowana dyspozycja przestrzenna terenu, oraz główna dominanta architektoniczna. Obecna forma ogrodu kwatrowego jest efektem współczesnych prac rekonstrukcyjnych.	Prace o charakterze rekonstrukcji przeprowadzone u schyłku lat 90. XX w. w związku z adaptacją pałacu na hotel i restaurację. Odtworzono układ kwatrowy w salonie ogrodowym z uproszczeniem formy (bez odtwarzania ornamentyki parterów).

Olsztyn	Ogród klasztorny w Stoczku Klasztornym, gm. Kiwity	Zachowane miejsce po ogrodzie, otoczone murem i główna dominanta architektoniczna - klasztor.	Prace rekonstrukcyjne ogrodu przeprowadzono w końcu lat 90. XX w. Przywrócono kwaterowy układ, posilkując się materiałami kartograficznymi i fotografiami z przełomu XIX i XX w.
	Dawidy, gm. Pasłek	Barokowy dwór, miejsce po ogrodzie.	Kreacja współczesna, inspirowana sztuką ogrodów regularnych. Brak prac konserwatorskich.
Opole	Sztynort Wielki, gm. Węgorzewo	Salon ogrodowy na dwóch tarasach czytelną częściowo, zachowany dziedzińiec, kanał na głównej osi założenia.	Brak prac konserwatorskich.
	Drogosze, gm. Barciany	Przetrwowało wnętrze salonu ogrodowego, wkomponowane w park krajobrazowy oraz układy alejowe je ramujące.	Ekstensywne prace porządkowe.
	Park pałacowy w Mosznej, gm. Strzelczyki	Silnie przekształcony w XIX w., zachowana jedynie główna oś założenia i częściowo barokowa dyspozycja terenu.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Pokoju, gm. loco	Substancja XVII i XVIII w. oraz regularny układ przestrzenny zachowane relikto.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Mińkowskich, gm. Namysłów	Substancja XVII i XVIII w. oraz regularny układ przestrzenny zachowane relikto.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Lewinie Brzeskim, gm. loco	Substancja XVII i XVIII w. oraz regularny układ przestrzenny zachowane relikto.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Osieku Grodkowskim, gm. Grodków	Substancja XVII i XVIII w. oraz regularny układ przestrzenny zachowane relikto.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Nasiedlu, gm. Kietrz	Substancja XVII i XVIII w. oraz regularny układ przestrzenny zachowane relikto.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Dobrej, gm. Strzelczyki	Substancja XVII i XVIII w. oraz regularny układ przestrzenny zachowane relikto.	Bieżące prace pielęgnacyjne - porządkowe.
	Ogród pałacowy w Wolborzu, gm. loco	Zachowany układ przestrzenny ogrodu, główna oś założenia, dominanta architektoniczna - pałac z oficynami, kanał, częściowo drzewostan i relikty ukształtowania terenu.	Brak prac konserwatorskich.
Piotrków Trybunalski			
Poznań	Ogród pałacowy w Rogalinie, gm. Mosina	Zachowany układ przestrzenny ogrodu regularnego, główna dominanta architektoniczna - pałac, kopiec o tarasowo ukształtowanych zboczach (parnas), ukształtowanie terenu (rampy wzdłuż salonu ogrodowego), szpalery, boskiety (tworzące je drzewa częściowo współcześnie wymienione).	Bieżąca intensywna pielęgnacja ogrodu.

Przemyski	Ogród pałacowy w Sieniawie, gm. loco	Zachowana dyspozycja przestrzenna terenu, główna dominanta architektoniczna, główna oś założenia.	Kompleksowe prace konserwatorsko –modernizacyjne przeprowadzono w latach 90. XX w.
	Ogród pałacowy w Wysocku, gm. Laszki	Zachowana częściowo dyspozycja przestrzenna terenu i główna dominanta architektoniczna, pojedyncze drzewa.	Nie są prowadzone prace konserwatorskie.
	Ogród pałacowy w Narolu, gm. loco	Zachowana dyspozycja przestrzenna terenu, układ osiowy, główna dominanta architektoniczna, częściowo drzewostan w formie boskietów i szpalerów.	Nie prowadzone są prace konserwatorskie.
	Ogród klasztorny karmelitów w Przemyslu	Zachowane miejsce po ogrodzie, otoczone murem obronnym.	Współczesna kreacja inspirowana dawnymi ogrodami klasztornymi.
Radom	Ogród klasztorny benedyktynek w Jarosławiu	Zachowane miejsce po ogrodzie, wyznaczone murem obronnym z basztami oraz główna dominanta architektoniczna (klasztor)	Nie prowadzone są prace konserwatorskie (powstała jedynie koncepcja rewaloryzacji w 2008 r.).
	Ogród pałacowy w Małej Wsi, gm. Belsk Duży	Zachowany podział przestrzenny, główna oś, dominanta założenia – pałac oraz oficyny, część regularna wkomponowana w szerszy układ krajobrazowy.	Bieżące prace porządkowo - pielęgnacyjne.
Słupsk	Ogród pałacowy w Wolinii, gm. Głowczyce	Zachowana część ogrodu regularnego w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu.	Prace konserwatorskie nie są prowadzone.
	Ogród pałacowy w Buku Kamińskim, gm. Przybieranów	Dwór i relikty ogrodu regularnego: szpalery grabowe, aleje, altana lipowa, włączone w układ krajobrazowy.	Rozpoczęte prace konserwatorskie.
Szczecin	Ogród przy dworze myśliwskim w Świerźnie, gm. loco	Zachowana dyspozycja przestrzenna ogrodu regularnego, główna aleja dojazdowa z rozmieszczonymi wzdłuż niej sadzawkami, czworobok dziedzińca z zabudową dworu, gospodarczą i charakterystycznym gołębnikiem, częściowo drzewostan, obiekt bardzo zaniedbany.	Brak prac konserwatorskich.
	Ogród dworski w Brniu Podborze gm. Olesno	Zachowany ogólny układ kompozycyjny, układ drogowy częściowo zatarty, boskiety przerośnięte, nisze i wejścia do ich wnętrza zarośnięte, dekoracja rzeźbiarska zaginęła, kanały osuszone.	Nie prowadzone są prace konserwatorskie.
Tarnów	Ogród pałacowy w Wielkiej Wsi, gm. Wojnicz	Szczątkowo zachowana dawna dyspozycja terenu.	Nie prowadzone są prace konserwatorskie.
	Ogród pałacowy w Bozkowie, gm. Nowa Ruda	Tarasowy układ ogrodu, ogród silnie przekształcony w XIX w. przez Eduarda Petzolda, pałac również w tym okresie przebudowany.	Bieżąca pielęgnacja.
	Ogród pałacowy w Dobromierzu, gm. loco	Brak danych.	Brak danych.
Wałbrzych	Ogród w Trzebiezowicach, gm. Łądek – Zdrój	Relikty ogrodu tarasowego; balustrady, schody w kierunku rzeki Białej, ogród w XIX w. poszerzony o część krajobrazową.	Bieżące prace pielęgnacyjno – porządkowe.

	Ogród pałacowy w Pieszcach, gm. loco	Zachowana główna dominanta architektoniczna, fosy, mury obronne, częściowo dekoracja rzeźbiarska i niewielkie ilości drzew z układu regularnego.	Brak danych
	Ogród klasztorny w Henrykowie, gm. Ziębice	Zachowana dyspozycja przestrzenna, zasięg terytorialny, zabudowa klaszorna, oranżeria, „lusthaus” w ogrodzie opakim, dekoracja rzeźbiarska, fontanny.	Prace konserwatorskie nie były ostatnio prowadzone
	Ogród klasztorny w Kamieńcu Zabkowskim, gm. loco	Zachowany mur klasztorny, otaczający ogród, zasięg terytorialny ogrodu, główna dominanta architektoniczna i pojedyncze rzeźby.	Bieżące prace porządkowe.
	Ogród zamkowy w Gorzanowie, gm. Bystrzyca Kłodzka	Zachowany teren ogrodu, główna dominanta architektoniczna, ślady układu tarasowego, ruiny pawilonów ogrodowych.	Prace konserwatorskie nie są prowadzone.
	Ogród zamkowy w Książu, Wałbrzych	Główna dominanta architektoniczna, częściowo układ tarasowy, aleja prowadząca do zamku, „lusthaus”, przebudowany w XIX w. na grobowiec rodzinny.	Bieżąca pielęgnacja
Warszawa	Ogród pałacowy w Wilanowie, Warszawa	Zachowany układ przestrzenny i zasięg terytorialny, główna oś założenia, główna dominanta architektoniczna i częściowo elementy architektury ogrodowej oraz wystroju rzeźbiarskiego.	Prace rekonstrukcyjne wykonane w latach 50. XX w. według proj. G. Ciołka. Obecnie w trakcie procesu konserwacji z elementami kreacji. Poddawany bieżącej pielęgnacji.
	Ogród Saski, Warszawa	Częściowo zachowany układ przestrzenny, zasięg terytorialny pomniejszony, nie istnieje dominanta architektoniczna, zachowana główna oś założenia, i częściowo elementy wystroju rzeźbiarskiego, ogród przekształcony w XIX w. w kierunku parku krajobrazowego.	Konserwacja i adaptacja do współczesnych potrzeb w 2002 r.
	Ogród klasztorny karmelitów, obecnie seminaryjny, Warszawa	Zachowana dyspozycja przestrzenna terenu, zasięg terytorialny, układ tarasowy, mur oporowy z grotą; główna dominanta architektoniczna (klasztór), XVII – wieczne ogrodzenie z portalem.	
	Ogród Krasieńskich, Warszawa	Zachowany pałac oraz częściowo główne wnętrza parkowe (obszar dawnego salonu ogrodowego) oraz zachowany fragment ogrodzenia z filarami barokowej, monumentalnej bramy na palacowej osi, ogród przekomponowany w XIX w. w park krajobrazowy wg projektu Franciszka Szanióra.	
	Ogród przy Zamku Ujazdowskim, Warszawa	Przetrwiał Kanał Piaseczyński, po wielokrotnej konserwacji.	
	Helenów, gm. Michałowice	Zachowany kanał.	Brak danych.
	Ogród pałacowy w Nieborowie, gm. loco	Zachowana dyspozycja przestrzenna terenu, zasięg terytorialny ogrodu, częściowo drzewostan, obecna forma kanału, parterów – wynik prac rewitalizacyjnych z lat 50. XX w.	Bieżąca intensywna pielęgnacja z elementami konserwacji.

	Ogród pałacowy w Otwocku Wielkim, gm. Karczew	Zachowany układ wodny z wyspą pałacową i główną dominantą architektoniczną.	Brak prac konserwatorskich, prace porządkowe w minimalnym zakresie.
Włocławek	Brak ogrodów regularnych XVII i XVIII w.		
Wrocław	Ogród pałacowy w Brzezince Oleśnickiej, gm. Oleśnica	Zachowana reliktywno dawna dyspozycja terenu, pałac oraz dekoracja rzeźbiarska (przemieszczona w latach 50. XX w. do Ogródu Wilanowskiego).	Brak prac konserwatorskich.
	Ogród zamkowy w Brzegu Dolnym, gm. loco	Zachowana główna dominanta architektoniczna, miejsce po ogrodzie, zagospodarowane jako ogród współczesny, nawiązujący do tradycji ogrodów regularnych.	Bieżąca pielęgnacja.
	Ogród pałacowy w Komornie, gm. Wołczyn	Zachowana częściowo dyspozycja przestrzenna i układ kanałów na osi pałacu, ogród i pałac pod koniec XIX w. przekomponowane w stylu neobarokowym, z wykorzystaniem elementów wcześniejszego układu.	Brak danych.
	Ogród klasztorny w Lubiążu, gm. Wołów	Zachowany zasięg terytorialny ogrodów konwentu i opackiego.	Brak prac konserwatorskich
Zamość	Ogród pałacowy (obecnie klasztorny) w Łabuniach, gm. loco	Zachowany podział przestrzenny ogrodu, układ osiowy, główna dominanta architektoniczna, układy alejowe ramujące salon ogrodowy.	Bieżąca ekstensywna pielęgnacja.
	Zwierzyniec (d. Chmielnisko), gm. loco, obecnie fragment Parku Środowiskowego	Zachowany układ kanału z XVII w.	Brak prac konserwatorskich jedynie bieżące prace pielęgnacyjne.
Zielona Góra	Ogród pałacowy w Brodach, gm. loco	Zachowana główna dominanta architektoniczna (pałac – częściowo w ruinie), oficyny, miejsce po salonie ogrodowym z widokiem na jezioro, oranżeria (w ruinie), częściowo starodrzew oraz relikty dekoracji rzeźbiarskiej.	Brak prac konserwatorskich.

TABELA 1. Stan ogrodów barokowych w Polsce

Generalizując zgromadzone dane o zasobie i stanie konserwacji polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w., jak również o zjawiskach i mechanizmach wpływających na ich kondycję, ustalono, że:

- Brak jest pełnego rozpoznania w skali Polski zasobu i stanu konserwacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w.
- Ogrody regularne XVII i XVIII w. to dość skromna, jeśli chodzi o liczebność, grupa zabytków. Ich ilość podawana przez konserwatorów na terenie im podlegającym nie przekraczała zazwyczaj kilku.
- Występują obszary, na których nie wskazano żadnego, zachowanego ogrodu regularnego XVII i XVIII w. (np. tereny objęte działaniami delegatur WKZ w Koninie, Włocławku).
- Najtrwalszą wartością ogrodów regularnych XVII i XVIII w. ich układ przestrzenny¹⁴.
- Najczęściej zachowanymi elementami kompozycji ogrodów regularnych XVII i XVIII w. są: osie kompozycyjne, podziały przestrzenne (np. czytelny teren dawnego salonu ogrodowego, masywy boskietów), a wśród materialnych pozostałości układy alejowe, układ wodny (np. kanały lub ich pozostałości), mury oporowe, obiekty kubaturowe.
- Stan ogrodów regularnych powoduje, że powinny być one poddawane kompleksowym pracom konserwatorskim. W praktyce, głównie ze względów ekonomicznych i z powodu braku świadomości, co do wartości tych obiektów, prace prowadzone są wrywkowo.
- Ilość przeprowadzonych w ostatnim dwudziestoleciu prac konserwatorskich w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. jest znikoma i sięga około 10 obiektów¹⁵.
- Niska w wielu obiektach jakość prac konserwatorskich powoduje, że często zamiast poprawy stanu ogrodu, następuje zniszczenie substancji zabytkowej i zmiana charakteru ogrodu (np. ogród w Sieniawie).
- Wśród ogrodów regularnych XVII i XVIII w., określanych jako „zachowane”, da się wyróżnić kilka typów obiektów:
 - dobrze zachowane i pielęgnowane ogrody, dysponujące środkami na prace konserwatorskie, zazwyczaj ogrody muzealne i niektóre ogrody miejskie,
 - ogrody średnio zachowane, pielęgnowane w sposób ekstensywny, zazwyczaj towarzyszące obiektom użyteczności publicznej, zakładom opiekuńczym, szkołom, których obecni zarządcy dysponują ograniczonymi środkami na ich konserwację,

¹⁴ W odpowiedziach pracowników Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków często przewijało się stwierdzenie, że tylko zarys kompozycyjny wskazuje na powstanie założenia w dobie baroku.

¹⁵ Liczba ta wynika ze wstępnego rozpoznania tej grupy zabytków, przeprowadzonego przez autorkę: po 1989 r. prace konserwatorskie przeprowadzono w ogrodzie pałacowym w Sokolnikach, w ogrodzie zamkowym w Kielcach, Ogrodzie Branickich w Białymstoku, Ogrodzie Wilanowskim, Nieborowie (boskiety), ogrodzie w Stoczku Klasztornym, ogrodzie pałacowym w Sieniawie, ogrodzie seminaryjnym w dawnym kompleksie klasztornym karmelitów bosych w Warszawie, ogrodzie klasztornym w Przemyśle, ogrodzie w Buku Kamińskim.

- ogrody regularne, przetrwały w formie mało czytelnych reliktyw, ale z wyraźnym wyznaczeniem w terenie miejsca po ogrodzie (np. murem) i dobrze zachowaną dominantą architektoniczną,
- ogrody regularne XVII i XVIII w., bardzo zaniedbane, w których ze względu na brak rozwiązań kwestii formalno - prawnych lub brak środków, jakiegokolwiek prace konserwatorskie przez wiele lat nie były prowadzone.
- ogrody regularne XVII i XVIII w., wymieniane w literaturze jako cenne dla historii sztuki ogrodowej, obecnie poza granicami Polski.

3. Ewolucja myśli konserwatorskiej w odniesieniu do ogrodów regularnych w Europie

W dziewiętnastowiecznej Europie ścierały się skrajnie różne poglądy na temat konserwacji zabytków. Obok zwolenników pełnej odbudowy w duchu epoki czy powrotu do początkowych faz budowy byli zwolennicy pozostawiania obiektów zabytkowych w zastanym stanie, przy dokonaniu jedynie niezbędnych zabezpieczeń substancji zabytkowej¹⁶. Podejście do ochrony i konserwacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w. było pochodną tych ogólnie obowiązujących w konserwatorstwie kierunków, kształtowanych w znacznym stopniu pod wpływem poglądów Eugène Emmanuela Viollet-le-Duc'a i Alojza Riegla¹⁷.

Dla Alojza Riegla nie ulegało wątpliwości, że podstawową wartością zabytku jest jego wartość naukowa, wszelkie inne wartości (artystyczna, użytkowa) to jej pochodne. Uważał też, że dzieła rąk ludzkich, a więc i dzieła sztuki, stające się z czasem zabytkami, natychmiast po swym powstaniu zaczynają się starzeć lub innymi słowy rozpoczynają swój własny żywot, niezależny od swego twórcy. Nabierają nowych cech, zatracają pierwotne. Riegl uważał, że próba rekonstrukcji stanu pierwotnego jest fałszerstwem, jest hipotezą jednostki podejmującej ją, przekreślającą możliwości naukowej i artystycznej interpretacji hipotetycznego stanu pierwotnego. O ile dla zwolenników rekonstrukcji rzeczą najistotniejszą była forma zewnętrzna zabytku, jego rozplanowanie, tematyka, proporcje, dla Riegla pierwszoplanowa była substancja zabytkowa, a celem

¹⁶ Jarosław Krawczyk, *Latarnia pamięci. Od muzeum narodu do katechizmu konserwatora, Zabytek i historia*, oficyna wydawnicza „Mówią Wieki”, Warszawa, 2002.

¹⁷ Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814 – 1879), francuski architekt, historyk sztuki i konserwator. Jego najważniejsze publikacje, związane z konserwatorstwem to „Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle” i „Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance (Bance et Morel, Paris 1858 à 1870)”, jego czołowe realizacje to konserwacja: kościołów Sainte-Marie-Madeleine w Vézelay, Saint-Louis w Poissy, Saint – Chapelle w Paryżu, Katedra Notre – Dame w Paryżu, fortyfikacje miejskie w Carcassonne i wiele innych zamków, kościołów i ratuszy. Alojz Riegl (1858 – 1905), historyk sztuki i generalny konserwator zabytków Austrii, swoje poglądy najpełniej zaprezentował w dziele „Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung”, Wien – Leipzig, 1903.

zabiegów konserwatorskich jej nienaruszalność. W koncepcji Riegla nie usiłowano odtwarzać substancji zabytkowej lecz szanowano jej późniejsze przekształcenia.

Skrajnie inne stanowisko, znacznie częściej dzielone przez dziewiętnastowiecznych konserwatorów ogrodów, zajmował Eugène Emmanuel Viollet le Duc, dążący w swoich realizacjach do przywrócenia zabytkom postaci możliwie pierwotnej i kompletnej, nawet, jeśli wymagało to od projektanta pewnej „inwencji”, opartej na badaniach naukowych i wiedzy ogólnej o stylu danej epoki. W swoim podejściu do sztuki konserwatorskiej charakteryzował się puryzmem stylowym. Często usuwał późniejsze dobudowy i dodatki, uzupełniał brakujące elementy i rekonstruował ubytki, korzystając ze swojej szerokiej wiedzy i doświadczeń zawodowych.

Innym istotnym nurtem w podejściu do zabytków, niezależnym od wyżej wspomnianych, był historyzm. Jego apogeum przypadło na II połowę XIX w. Ówczesni architekci, a także projektanci ogrodów, działając zarówno na terenie zastanych obiektów historycznych, jak i w nowo projektowanych, sięgali po rozwiązania typowe dla wcześniejszych epok, starając się w ten sposób podnieść rangę obiektu, „przedłużyć historię”, jak i odtworzyć czy wykreować na nowo „ducha miejsca”.

W konserwacji niewielu ogrodów europejskich świadomie realizowano poglądy Alojza Riegla, choć niewątpliwie wszystkie prace o charakterze bieżącej, systematycznej pielęgnacji były zgodne z jego doktryną. Ze względu jednak na małą spektakularność tych działań, zachowało się na ich temat niewiele informacji. Trudno też mówić o stosowaniu zasad Riegla w odniesieniu do ogrodów regularnych, które w większości we współczesnych mu czasach były już znacznie przekształcone, zwłaszcza w zakresie detalu ogrodowego i kompozycji roślinnych. Wyjątki stanowiły jedynie niektóre ogrody dawnych rezydencji królewskich i arystokratycznych, w których ze względów symbolicznych, zachowywano i konsekwentnie przez stulecia konserwowano dawny regularny układ - np. w Wersalu. Ten nurt konserwatorstwa, oparty na precyzji badań i podporządkowaniu naczelnej zasadzie ochrony autentycznej substancji zabytku możemy odnaleźć również w pracach, którym ok. 1910 r. poddano ogrody Palazzo Medici-Riccardi we Florencji¹⁸. W rezydencji tej, związanej z działalnością Wawrzyńca Wspaniałego, która okres swojej największej świetności przeżywała w dobie renesansu, odkryto jednoznaczne ślady późniejszych barokowych parterów. Odkryć tych nie zignorowano, nie nadano ogrodowi cech tak wówczas cenionego renesansu, lecz z pietyzmem ucztylniono kompozycję siedemnastowieczną.

Poglądy Viollet-le-Duc'a w działaniach konserwatorskich w ogrodach regularnych wprowadzili najpełniej w życie we Francji i w wielu innych krajach europejskich Henry Duchêne i Achille Duchêne, przeprowadzając rewaloryzację wielu cennych klasycznych założeń barokowych: Vaux-le-Vicomte, Marais, Courances, Voisins, Maintenon¹⁹. Około 1900 r. przeprowadzili rekonstrukcję regularnego ogrodu

¹⁸ Małgorzata Szafrąńska, Uśmiech Mnemozyny albo dylematy konserwacji zabytkowych ogrodów, [w:] *Krajobrazy. Księga pamiątkowa w 70. rocznicę urodzin profesora Janusza Bogdanowskiego*, wydawnictwo Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie, Kraków 2000, s. 287.

¹⁹ Michel Baridon, *Les Jardins des Duchêne en Europe*, Editions Spiralinthe - Ecomusée du Creusot-Montceau, Montceau, 2000, s. 5-17.

w Champs, przekształconego po Rewolucji Francuskiej w park krajobrazowy. Odtworzyli tu bogaty układ parterów haftowych, utrzymanych w duchu klasycznych rozwiązań barokowych ogrodów francuskich. Podstawą do prac rewaloryzacyjnych były oryginalne rysunki z okresu założenia ogrodu, nie zabrakło jednak również ich własnej interpretacji.

Na podobnych zasadach inni projektanci przywracali w XIX w. układy regularne w Chenonceaux i Chantilly, uczytelniając elementy ich barokowego rozplanowania. W latach 20. XX w. poddano rewaloryzacji park w Sceaux. Prace polegały tu na przywróceniu na podstawie materiałów archiwalnych kompozycji barokowej. W latach 50. XX w. działaniami o podobnym charakterze objęto park w Luneville, w latach 70. i 80. XX w. Fontainebleau oraz Ogród Wersalski.

Nieliczne dziewiętnastowieczne i z początku XX w. osiągnięcia konserwatorskie w Wielkiej Brytanii w odniesieniu do ogrodów regularnych XVII i XVIII w. to prace w ogrodzie w Blenheim, gdzie wspomniani powyżej A. i H. Duchêne dokonali odtworzenia kompozycji regularnej, a częściowo właściwie stworzyli ją na nowo, w oparciu o barokowe wzorniki, Powis Castle, gdzie przywrócono regularną kompozycję na ogrodowych tarasach, Westbury Court, gdzie odtworzono w barokowej postaci układ wodny z kanałem, Ham House, gdzie w części ogrodu na podstawie przekazów archiwalnych przywrócono barokową dyspozycję terenu, na części zaś wprowadzono kreację „w stylu ogrodu barokowego”.

W Niemczech czołowymi realizacjami w zakresie działań konserwatorskich w ogrodach regularnych, w duchu poglądów Viollet-le-Duc'a, były rekonstrukcje ogrodów Brühl (1935), Herrenhausen (1936-37), Sanssouci (od 1920)²⁰.

Historyzm w podejściu do ogrodów regularnych znalazł swoje odbicie np. w pracach przeprowadzonych w Villi i Tatti w Toskanii, zakupionej w 1908 r. przez wybitnego amerykańskiego historyka sztuki i kolekcjonera Bernarda Berensona. Zatrudniony przez niego angielski architekt Cecil Ross Pinsent, przy zachowanym niewielkim ogrodzie regularnym, założył właściwie na nowo obszerny ogród tarasowy, doskonale oddający klimat historycznego ogrodu regularnego. Zapoczątkowało to modę na zakładanie ogrodów, w których świadomie dodawano elementy mające imitować XVI i XVII - wieczne kompozycje ogrodowe. Sam Pinsent założył czy też „poprawił” w Toskanii około 30 takich ogrodów²¹.

Przykładem niemieckiego zastosowania nurtu historyzmu jest ogród „Flora” w Kolonii, zaprojektowany w latach 1863 – 64 przez Petera Josepha Lenné. Funkcją wiodącą tego miejsca było stworzenie luksusowej oprawy dla spotkań i przyjęć ówczesnej miejscowej elity towarzyskiej, a liczne zapożyczenia z ogrodów regularnych miały za zadanie podnieść rangę miejsca. Powstał tu ogród „renesansowy”, „mannerystyczny” i „barokowy”. Oranżeria z monumentalnymi schodami pełniła funkcję lokalnej dominanty, jaka we wcześniejszych założeniach zarezerwowana była dla pałacu.

²⁰ Longin Majdecki, Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja, PWN, Warszawa 1981 r., s. 798 – 813.

²¹ Małgorzata Szafrąńska, op. cit., s. 288.

4. Ewolucja myśli konserwatorskiej w odniesieniu do ogrodów regularnych w Polsce

4.1. Początki ochrony i konserwacji ogrodów regularnych

W Polsce już na początku XVIII w. właściciele historycznych ogrodów, kierując się szacunkiem dla dzieł swoich poprzedników, mniej lub bardziej świadomie, konserwowali dokonania wcześniejszych pokoleń. Klasycznym przykładem takiej sytuacji jest Ogród Wilanowski, gdzie przez szacunek i pamięć o pierwszym właścicielu Janie III Sobieskim, z pokolenia na pokolenie zachowywano z niewielkimi zmianami układ przestrzenny królewskiego ogrodu, sukcesywnie otaczając go nowymi częściami, wynikającymi z potrzeb i ambicji kolejnych właścicieli²².

W Polsce w pełni świadome zainteresowanie ogrodami historycznymi pojawiło się w końcu XVIII w. Początkowo wyrażało się w kolekcjonerstwie i tworzeniu pierwszych zbiorów planów ogrodów (Ignacy Krasicki) oraz inwentaryzacjach rysunkowych i malarskich (Zygmunt Vogel, Józef Richter, Aleksander Majorski, Wincenty Kasprzycki, Mariusz Zalewski).

Jednym z pierwszych, który w sposób opisowy zajął się tą tematyką był Szymon Bogumił Zug, sporządzając w 1784 r. opis ogrodów warszawskich z podaniem podstawowych informacji o ich historii²³. Polskie ogrody historyczne opisał również pod koniec XVIII stulecia Ignacy Krasicki²⁴.

Przykładem pierwszych prac konserwatorskich w ogrodzie regularnym, podjętych na przełomie XVIII i XIX w., są działania przeprowadzone w ogrodzie w Łobzowie, po przekazaniu tego obiektu w stanie ogólnego zaniedbania Akademii Krakowskiej przez Stanisława Augusta Poniatowskiego²⁵. Prace porządkowo - konserwatorskie

²² Dorota Sikora, Ochrona i konserwacja ogrodów zabytkowych w Polsce. Historia i tendencje współczesne, Zielone światy. Zabytkowy krajobraz kulturowy, parki, ogrody, cmentarze i inne formy zaprojektowanej zieleni. Ich ochrona, konserwacja, restauracja i użytkowanie społeczne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 157.

²³ Szymon Bogumił Zug, Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w roku 1784 przez Szymona Zuga, budowniczego Kościoła Ewangelickiego w Warszawie. Z objaśnieniami F. M. Sobieszczańskiego, napisanymi w 1784 r., Warszawa 1848 r.

²⁴ Ignacy Krasicki, Listy o ogrodach, Biblioteka kieszonkowa klasyków polskich, t. V., Lipsk 1840.

²⁵ Janusz Bogdanowski, Królewski ogród na Łobzowie, Historia Jagiellonica, Kraków 1997, s. 31.

kontynuowano w tym obiekcie w latach 1815-1830. Janusz Bogdanowski w sposób następujący określił ich specyfikę: „Choć kompozycja ta nie rekonstruowała pierwotnego układu, to zgodnie ze stylem epoki w pełni je honorowała i na starożytny sposób przywracała do życia w postaci podmiejskiego parku publicznego”²⁶.

Koniec wieku XVIII to czas zmierzchu ogrodu regularnego. Wszechobecna wówczas w Europie moda na ogrody angielsko - chińskie, sentymentalne, a następnie romantyczne spowodowała przebudowę wielu ogrodów regularnych na kompozycje krajobrazowe. W wielu cennych obiektach pozostawiano jednak pewne elementy regularnego układu, czy wręcz zakładano ogrody krajobrazowe obok wcześniejszych barokowych. Czołowymi polskimi przykładami tego zjawiska są ogrody w Wilanowie i w Puławach. W Ogrodzie Wilanowskim Izabela Lubomirska założyła ogród angielsko-chiński na południe od tarasowego ogrodu regularnego, nie niszcząc tego ostatniego. Ten sam sposób myślenia kontynuował kolejny właściciel - Stanisław Kostka Potocki, tworząc rozległą kompozycję krajobrazową – tym razem na północ od siedemnastowiecznego ogrodu tarasowego.

W ogrodzie w Puławach, na polecenie Izabeli Czartoryskiej, usunięto sztandarowe elementy wystroju ogrodu regularnego, takie jak strzyżone szpalery, partery, gabinety i labirynty, pozostawiając jednak niektóre stare aleje, budowle i ozdobny basen na środku pałacowego dziedzińca.

W Małej Wsi około 1828 r. założono ogród krajobrazowy, obok dawnego - regularnego, który postanowiono zachować.²⁷ Podobnie postąpiono na początku XIX w. w ogrodzie w Klemensowie, pozostawiając bez zmian ogród regularny, znajdujący się na północ od pałacu i zakładając od strony południowej nowy ogród krajobrazowy²⁸.

W Ogrodzie Saskim zachowano regularną środkową partię, aby pełniła rolę promenady, krajobrazowo rozwijając sąsiadujące obszary²⁹.

W I połowie XIX w. tematyką ogrodów historycznych zajmował się szereg badaczy historii i kultury polskiej, między innymi Łukasz Gołombowski i Eustachy Iwanowski. W końcu XIX w. i na początku wieku XX zagadnienia te były przedmiotem prac Władysława Łozińskiego, Zygmunta Glogera, Edmunda Jankowskiego, Aleksandra Brücknera, Kazimierza Buczkowskiego. W ich publikacjach znalazło się wiele opisów ogrodów regularnych.

W II połowie XIX w., w dobie eklektyzmu, dają się zauważyć pewne tendencje planistyczne, mające na celu rehabilitację ogrodu regularnego i powrót do barokowej geometryzacji przestrzeni. Ich przykładem mogą być prace przeprowadzone w latach 1855-1856 przez Bolesława Podczaszyńskiego, który na tarasie górnym Ogrodu

²⁶ Ibidem, s. 34.

²⁷ Longin Majdecki, Historia ogrodów, op. cit., s. 657.

²⁸ Ibidem, s. 660.

²⁹ Jan Rylke, Powstanie i przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Ksawerego Piwockiego i prof. Władysława Niemirskiego, Warszawa, 1976. mpis., s. 148.

Wilanowskiego zaprojektował gazony, ozdobione symetrycznie rozmieszczonymi fontannami.³⁰

W końcu XIX w. ukształtowało się pojęcie ochrony i konserwacji ogrodu, jako dzieła sztuki ze względu na jego znaczenie historyczne i naukowo - poznawcze. W tym też okresie nasiliło się zainteresowanie ogrodami historycznymi. Jednym z najaktywniejszych ówczesnych badaczy sztuki ogrodowej był Józef Dregé, który zgromadził obszerny specjalistyczny księgozbiór oraz bogaty zbiór planów ogrodów, w tym również ogrodów regularnych.³¹

W I połowie XX w. skala i zakres prac konserwatorskich, również tych prowadzonych w ogrodach regularnych, stopniowo wzrastały. Problemy ochrony ogrodów zabytkowych znalazły swój wyraz w ustawie o ochronie zabytków z 1928 r., która nakazywała ochronę ogrodów historycznych i rozszerzenie opieki i nadzoru konserwatorskiego na wszystkie elementy krajobrazu, znajdujące się w sąsiedztwie obiektów zabytkowych, jeżeli miały one wpływ na kwestie widoków i perspektyw, przez co oddziaływały na uwarunkowania kompozycyjne i estetyczne całego zespołu zabytkowego.³²

Wśród ówczesnych konserwatorów zabytków, również tych ogrodowych (choć zapewne w mniejszym zakresie), żywa była dyskusja: rekonstruować czy konserwować. W kwestii tej wypowiedziało się w swojej publikacji Ministerstwo Sztuki i Kultury: „Restauracja nie powinna być ani rekonstrukcją stylową pierwotnej budowy, ani nawet odmładzaniem poszczególnych części, do różnych nieraz stylów należących, ale winna mieć na celu przede wszystkim wzmocnienie i utrwalenie, jednak bez naruszania cech historycznych. Wszystko, co ze względu na istotną potrzebę dodać wypadnie do starej budowli, musi być dalekim od wszelkiego fałszerstwa, winno więc nosić na sobie znamię czasu, w którym powstało - mieć formę architektoniczną współczesną... Kopiowanie niewolnicze dawnych kształtów byłoby zasadniczym błędem. Lecz wszakże i kopia dzieła sztuki może być niekiedy dopuszczalną. Brak oryginału niekiedy wprost nakazuje posiłkować się kopią... Restytucja budowli jest rzeczą zasadniczo ryzykowną. Lecz czasem jest jedyną drogą, gdy chodzi o zachowanie pomysłu”.³³ Dopuszczano zatem w uzasadnionych przypadkach, zapewne w obliczu strat poniesionych w czasie I wojny światowej, potrzebę rekonstrukcji. Ponadto uważano, że „aby konserwować nie wystarczy być człowiekiem wiedzącym, ale trzeba być umiejętnym artystą”.³⁴

Wydaje się, że ówcześni planiści, działający w ogrodach zabytkowych, czując się nie tylko konserwatorami, ale również artystami, pozwalali sobie na tworzenie własnych wizji na temat tego, jak dany obiekt w przeszłości mógł wyglądać (na podstawie mniej lub bardziej naukowych przesłanek), a następnie wcielali te wizje w życie.

³⁰ Gerard Ciołek, Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce, Materiały do projektowania, PWN, Łódź - Warszawa 1955, s. 194.

³¹ Longin Majdecki, Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych, PWN, Warszawa 1993, s. 90.

³² Gerard Ciołek, Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu, PWN, Warszawa 1964, s. 33.

³³ Publikacja Ministerstwa Sztuki i Kultury, 1920 r., [za:] Jerzy Remer, Trzydziestolecie konserwatorstwa polskiego, Ochrona Zabytków nr 1, nr 2, 1949 r., s. 21 - 22.

³⁴Ibidem, s. 22.

Powyższymi zasadami kierowali się również projektanci zatrudnieni przy pracach konserwatorskich w ogrodach regularnych. Najważniejszą realizacją w tym zakresie, z początku XX w., była niewątpliwie restauracja regularnego założenia ogrodowego w Podhorcach, przeprowadzona w 1909 r. przez Adolfa Szyszko-Bohusza. Projekt opracowano na podstawie badań terenowych, analizy źródeł historycznych (bardzo skąpych, jeśli chodzi o wiek XVII, do którego starał się nawiązać projektant) i studiów nad ogrodami analogicznymi. W zbliżonym okresie – w 1906 r. - powstały projekty konserwacji ogrodów w Łobzowie i Białym Prądniku, autorstwa Stanisława Tomkowicza.³⁵

Podobny charakter miały ówczesne działania Franciszka Szaniora w Kozłowie. Projektant wprowadził tu świadomie motywy kojarzące się barokiem francuskim, również w dekoracji architektoniczno-rzeźbiarskiej ogrodu, pragnąc odwołać się do barokowej tradycji tego miejsca³⁶. Do sztuki baroku sięgnięto również na przełomie XIX i XX w., aranżując na nowo część ogrodu klasztornego w Henrykowie. Z zapożyczeń z ogrodów regularnych XVII i XVIII w., zwłaszcza z ich ogólnej formy przestrzennej, czerpali również projektanci późniejszych, modernistycznych ogrodów. Zjawisko to daje się zauważyć w ogrodach projektowanych w różnych skalach. Przykładowo występowało zarówno w niewielkich ogrodach willowych podwarszawskiego Konstancina, jak i w parkach uzdrowiskowych np. w Otwocku.

Konserwatorzy okresu międzywojennego, świadomi wartości ogrodów regularnych, prowadzili w nich prace porządkowe, zabezpieczające, konserwatorskie, niekiedy uciekając się również do elementów kreacji. W okresie międzywojennym uporządkowano teren ogrodu tarasowego przy Zamku Królewskim w Warszawie i rozpoczęto prace na rzecz tworzenia nowej aranżacji tego miejsca, porządkowano warszawski Ogród Saski, Ogród Branickich w Białymstoku, w 1938 r. odtworzono kanał ogrodowy przy Zamku Ujazdowskim³⁷ w Warszawie.

W 1925 r. objęto ochroną prawną niektóre z polskich ogrodów historycznych i opublikowano ich wykaz w Monitorze Polskim z podaniem numerów ksiąg wieczystych.

W okresie międzywojennym tematyką ogrodów zabytkowych zajmowano się również w aspekcie naukowo - badawczym. Wykłady z zakresu „zabytkowznawstwa przyrodniczego” prowadził w Krakowie i we Lwowie wybitny botanik Marian Raciborski. Oskar Sosnowski zorganizował Sekcję Parków Zabytkowych w ramach Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, której kierownikiem został mianowany Gerard Ciołek. Przeprowadził on wówczas, wspólnie z Krystyną Żelechowską, inwentaryzację kilkunastu parków pałacowych na Wołyniu. Historię wielu cennych obiektów ujęto w opracowaniach monograficznych,

³⁵ Longin Majdecki, Ochrona i konserwacja, op. cit., s. 92.

³⁶ Gerard Ciołek, Zarys historii kompozycji ogrodowej, op. cit., s. 196.

³⁷ Longin Majdecki, Ochrona i konserwacja, op. cit., s. 93.

między innymi autorstwa Franciszka Szaniora, K. Dębickiego, Emanuela Świejkowskiego, Władysława Tatarkiewicza.³⁸

Prace nad zabytkowymi ogrodami trwały również (choć w znacznie ograniczonym zakresie) w czasie II wojny światowej. Przykładowo Gerard Ciołek w 1942 r. opracował projekt rekonstrukcji Ogrodu Wilanowskiego, realizowany już po wojnie, natomiast. W 1944 r. wydał konspiracyjnie w Warszawie publikację „Polskie ogrody XVII w.”.

Na powojenną konserwację ogrodów zabytkowych w Polsce miał wpływ z jednej strony ich stan zachowania i konieczność adaptacji do nowych funkcji w zmienionych realiach ustrojowych, z drugiej zaś powojenne doświadczenia konserwatorskie i ukształtowana w znacznej mierze w oparciu o nie doktryna konserwatorska. Oba te zagadnienia rozwinięto poniżej.

Pokolenie polskich konserwatorów zabytków XX w. „wyrósł” na tezach głoszonych przez Alojza Riegla. Jedną z najważniejszych było: „Zadaniem konserwatora jest podtrzymywanie trwania zabytku w zastanym stadium jego istnienia. Niedopuszczalne są żadne restauracje, oczyszczenia z naleciałości, żadne próby przywrócenia dawnego wyglądu. Ruinę należy podtrzymywać jako ruinę, fragment pozostawić fragmentem”³⁹. Zasady te zderzały się jednak często z odmiennymi potrzebami i oczekiwaniami społecznymi, czego kluczowym przykładem w początkach XX w. była kwestia restauracji Wawelu, w którym chciano widzieć coś więcej niż tylko zdewastowane przez austriacką armię ruiny odległej przeszłości. Działania na Wawelu, prowadzone przez Adolfa Szyszko – Bohusza, łączyły w sobie elementy konserwacji zastanej substancji zabytkowej, rekonstrukcji oraz całkowitej kreacji „w stylu”. Podobne podejście do zabytków daje się zauważyć w pracach przeprowadzonych przez Stanisława Lorenza, Ksawerego Piwockiego i Witolda Kieszewskiego przy odbudowie z ruin zamków w Wilnie i Trokach, przywróceniu dawnego wyglądu ratuszowi zamojskiemu przez Józefa Dutkiewicza i Jana Zachwatowicza oraz w częściowej odbudowie murów obronnych Warszawy przed 1939 r. przez Jana Zachwatowicza.

Zniszczenia ogromnej ilości zasobu polskiego dziedzictwa kulturowego w czasie II wojny światowej spowodowały konieczność wznowienia dyskusji nad zasadami konserwacji zabytków. Starły się wówczas poglądy o nieingerencji w substancję zabytkową i konieczności poszanowania jej autentyczności, reprezentowane między innymi przez Ksawerego Piwockiego, z poglądami artykułowymi najdobitniej przez pierwszego powojennego Generalnego Konserwatora Zabytków w Polsce - Jana Zachwatowicza, zwolennika odbudowy zabytków. Ówczesna sytuacja historyczna spowodowała, że w praktyce konserwatorskiej zwyciężyły poglądy Zachwatowicza i to one utrwaliły na kolejne dziesięciolecia doktrynę konserwatorską, określaną często w międzynarodowych publikacjach pojęciem „polskiej szkoły konserwacji zabytków”. Zachwatowicz w następujący sposób uzasadniał swoje poglądy: „Nie mogąc zgodzić się

³⁸ Anna Gerquin, Halina Gołda, Problemy konserwacji, rekonstrukcji adaptacji zabytkowych parków, Warszawa 1974, s. 9.

³⁹ Ksawery Piwocki, Uwagi o odbudowie zabytków, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury nr 1/2 Rok VIII 1946, [za:] Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej P.P. Pracownia Konserwacji Zabytków, Warszawa, 1972, s. 36.

na wydarciu nam pomników kultury, będziemy je konstruowali, będziemy je odbudowywali od fundamentów, aby przekazać pokoleniom, jeżeli nie autentyczną to przynajmniej dokładną formę tych pomników, żywą w naszej pamięci i dostępną w materiałach⁴⁰. Niewątpliwie na tak ukształtowane podejście do zabytków wpłynęły ogromne zniszczenia z czasów II wojny światowej. Ale Zachwatowicz zauważał potrzebę rekonstrukcji, przywrócenia świetności nie tylko zabytkom zdewastowanym przez okupanta. Twierdził, iż „niezbędne jest, aby zabytek posiadał formę najpełniejszą, rzeczywiście sugestywną. Stan obecny naszej spuścizny kulturalnej przeważnie nie odpowiada temu postulatowi. Ogromna większość zabytków to tylko dalekie echo tego, czym były one w swej pełnej formie architektonicznej. (...) Wszystko to musi wrócić do możliwej pełni formy i świetności, jako dokument przeszłości i jako obiekt użytkowy, odpowiadający potrzebom dnia dzisiejszego⁴¹. Zachwatowicz uważał, że działania konserwatorskie muszą mieć silną podbudowę naukową oraz, że powinny wykorzystywać wszelkie zdobycze techniczne i konstrukcyjne⁴².

Odmienne poglądy, oparte na filozofii konserwatorskiej Riegla głosił Ksawery Piwocki, przestrzegając przed zbyt szeroko zakrojoną skalą odbudowy zabytku i podkreślając podstawowe zadanie konserwatora - ochronę oryginalnej substancji zabytków. Piwocki postrzegał zabytek jako dzieło sztuki, a jego opinie na temat działań konserwatorskich wynikały z przyjętej definicji dzieła sztuki: „Dzieło sztuki plastycznej jest dla mnie przedmiotem materialnym, realnie przed nami bytującym, który jest śladem, jest odciskiem działalności swego twórcy czy twórców. Powstało ono w wyniku określonych działań artysty czy - w wypadku tworu architektonicznego - artysty wraz z rozlicznymi pomocnikami, przy czym istotą tego dzieła jest ukształtowanie pewnej struktury materialnej w konkretnej substancji.”⁴³ Piwocki wskazywał na pojęcie trwałości jako ważną cechę dzieła sztuki: „Jest w założeniu swym dzieło sztuki plastycznej strukturą trwałą i tym samym trwałym podłożem materialnym dla oddziaływania na psychikę odbiorcy⁴⁴. Kolejną istotną jego cechą jest autentyzm: „autentyzm dzieła sztuki jest związany nie tylko z formą dzieła, ale z jego materialną substancją⁴⁵. Dzieła sztuki ulegają starzeniu się i niszczeniu. Piwocki przeciwstawia się pogładowi głoszonemu przez Alojza Riegla, że w odbiorze zabytku fakt jego starzenia się nadaje mu szczególną wartość i wagę⁴⁶. Według Piwockiego w intencji twórcy dzieła jest nadanie mu bytu trwałego, przedłużenie życia twórcy w jego dziele. Dlatego też konieczna jest konserwacja dzieł sztuki – zabytków, w całej ich autentyczności. Hasłem naczelnym konserwatorstwa winno być według Piwockiego utrzymanie za wszelką cenę

⁴⁰ Jan Zachwatowicz, Program i zasady konserwacji zabytków, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury Nr 1/2 Rok VIII 1946, s. 48-52, Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej P.P. Pracownia Konserwacji Zabytków, Warszawa 1972, s. 27.

⁴¹ Ibidem, s. 28.

⁴² Ibidem, s. 32.

⁴³ Ksawery Piwocki, Sztuka żywa, Szkice z teorii i metodyki historii i sztuki, Wrocław - Warszawa - Kraków 1970, Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej P.P. Pracownia Konserwacji Zabytków, Warszawa 1972, s. 47.

⁴⁴ Ibidem, s. 48.

⁴⁵ Ibidem, s. 48.

⁴⁶ Ibidem, s. 49.

substancji zabytkowej, jako nosiciela najistotniejszych wartości dzieła sztuki⁴⁷. Jan Rylke, kontynuator myśli konserwatorskiej Piwockiego, stwierdził, że substancja zabytkowa, w tym również substancja zabytkowa ogrodu zostaje zachowana, gdy zmiany nie są zamierzone, lecz wynikają z toku normalnych prac pielęgnacyjnych i konserwacyjnych.⁴⁸ Rekonstrukcja jest zawsze określoną i jednoznaczną interpretacją jej autora oraz stwarza pokusę beztroskiego omijania konieczności ochrony samej substancji zabytkowej⁴⁹.

W przypadku odbudowy „z niczego” zupełnie zniszczonych zabytków, bądź przy wymianie zniszczonych, zatartych, formalnie mało czytelnych fragmentów zabytku istniejącego, problem konserwatorski sprowadza się w teorii, według Piwockiego, do relacji kopii do oryginału. W jego opinii i wielu współczesnych mu historyków sztuki stworzenie kongenialnej kopii jest po prostu niemożliwe. Inne stanowisko utrzymywali w latach powojennych konserwatorzy - architekci, uważając, że w budownictwie, w przeciwieństwie do sztuk plastycznych, łatwiej o reprodukcję, zwłaszcza, jeśli dysponuje się oryginalnymi planami budowli⁵⁰. Według Piwockiego działania takie prowadzą niestety do zaprzepaszczenia autentyzmu zabytku, a przesłanianie zniszczeń „płaszczem rekonstrukcji” nie może wskrzesić oryginału. Dochodzi do zmniejszenia wartości zabytku jako naukowego dokumentu i niszczenia emocji, jakie stwarza zetknięcie się ze śladami autentycznej przeszłości⁵¹.

Piwocki rozumiał jednak i uznawał w wyjątkowych przypadkach konieczność odbudowy zabytków ze względów emocjonalnych. Nie kwestionował potrzeby odbudowy Zamku Królewskiego, kompleksu zabudowy Rynku Starego Miasta, zniszczonych partii Łazienek Królewskich w Warszawie⁵². Uważał jednak, że nadużywanie tej możliwości spowoduje wypaczenie obrazu naszej kultury artystycznej w oczach przyszłych pokoleń. Jednocześnie przyznawał, że utrzymaniu zabytku „w stanie zastanym” sprzeciwia się w praktyce jego wartość użytkowa oraz, że jedyną racjonalną legitymacją pracy konserwatorskiej jest możliwość społecznego użytkowania zabytku.

Jako nie tylko teoretyk, ale również praktyk, Piwocki zgadzał się, że trudno o jednoznaczną receptę na podejście do konserwacji zabytków, a stosowanie teoretycznych zasad w konkretnych, rzeczywistych sytuacjach jest często bardzo trudne i wymaga indywidualnego podejścia do każdego przypadku.

⁴⁷ Ibidem, s. 50.

⁴⁸ Jan Rylke, Powstanie i przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie, op. cit.

⁴⁹ Ksawery Piwocki, Sztuka żywa, op. cit., s. 51.

⁵⁰ Ksawery Piwocki, Uwagi o odbudowie zabytków, op. cit., s. 41.

⁵¹ Ksawery Piwocki, Recenzja artykułu Waltera Frodla, Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków, Biuletyn Historii Sztuki nr 1 Rok XXIX, 1967, [za:] Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków, Warszawa 1972, s. 74.

⁵² Ksawery Piwocki, Uwagi o odbudowie zabytków, op. cit., s. 41.

Zarówno poglądy Jana Zachwatowicza, jak i Ksawerego Piwockiego znajdowały odbicie w powojennej konserwacji ogrodów zabytkowych, chociaż, jak się z dzisiejszej perspektywy wydaje, o charakterze prowadzonych w ogrodach prac decydował bardziej ich stan zachowania i funkcja, niż świadomy wybór tej czy innej doktryny.

Po II wojnie światowej ogrody regularne w Polsce, jak większość zabytków, zostały upaństwowione. Część, uznanych wówczas za najcenniejsze, przekazano muzeom, pozostałe przejęły Państwowe Gospodarstwa Rolne, zakłady opiekuńcze, szkoły, szpitale, urzędy i inne instytucje publiczne. Wiązało się to ze zmianą sposobu ich użytkowania: z ogrodów rezydencjonalnych o ograniczonej dostępności przekształcono je w ogrody publiczne, dostępne dla znacznie większej ilości użytkowników. Przeprowadzono w nich prace adaptacyjne, często trwale zmieniające charakter tych miejsc. Priorytetem działań konserwatorskich stało się nie tyle zachowanie substancji zabytkowej, co przystosowanie do potrzeb nowego użytkownika. Na niską jakość podejmowanych wówczas prac wpływały: brak możliwości prowadzenia kompleksowych badań i studiów, braki w zaopatrzeniu w materiały budowlane i materiał roślinny oraz ogólne zubożenie społeczeństwa po wojnie, starającego się mimo to jak najszybciej podnieść kraj z ruin.

4.2. Myśl konserwatorska wybitnych przedstawicieli polskiej szkoły konserwacji ogrodów

4.2.1. Działalność Gerarda Ciołka⁵³

Czołową postacią w dziedzinie rewaloryzacji ogrodów zabytkowych w latach 40., 50. i na początku 60. XX w. był Gerard Ciołek (1909 – 1966), profesor Politechniki Warszawskiej i Politechniki Krakowskiej, wybitny badacz ogrodów historycznych, aktywnie działający ich konserwator i popularyzator⁵⁴. Wiele z jego opracowań teoretycznych⁵⁵ i projektów dotyczyło ogrodów regularnych⁵⁶.

Według niego **historyczne założenia ogrodowe** to zabytki łączące w sobie elementy architektoniczno-urbanistyczne i przyrodnicze, posiadające wybitne walory

⁵³ Autorka opisała szeroko poglądy Gerarda Ciołka i jego realizacje w: Dorota Sikora, Ochrona i konserwacja ogrodów zabytkowych w Polsce. Historia i tendencje współczesne, Zielone Światy, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 161.

⁵⁴ Obszerne dane biograficzne Gerarda Ciołka zawarte są w publikacji Marty Jankowskiej, Gerard Ciołek. Badacz i Konserwator Ogrodów Zabytkowych, Studia i Materiały PKZ, Warszawa 1981.

⁵⁵ Miedzy innymi o ogrodach regularnych pisał Gerard Ciołek w następujących artykułach: Ogród w Wilanowie. Badania i zagadnienia konserwatorskie, BHSiK, nr 1/2, s. 86-128, Staropolskie ogrody XVI i XVII w., Spraw. TWN, R. 40, 1947, s. 56-67, Ogród w Rogalinie, Ochrona Zabytków, R. 3, 1950, nr 2/4, s. 147-152, Teatry ogrodowe XVII i XVIII wieku, Prace IUA, R. 4, 1954, z. 2, s. 1-13, Ogród w Nieborowie, KAiU, T. 2, 1957, z. 2, s. 103-126, Odbudowa ogrodu w Wilanowie, Ochrona Zabytków, R.15, 1962, nr. 3, s. 86-106 oraz książkach: Polskie ogrody XVII wieku, Warszawa 1944, Ogrody polskie. Przemiany treści i formy, Budownictwo i architektura, Warszawa 1954, Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce, PWN, Łódź – Warszawa 1955.

⁵⁶ Według projektów Gerarda Ciołka zrewaloryzowano ogród pałacowy w Lubartowie, ogród pałacowy w Nieborowie, park pałacowy w Rogalinie, Ogród Wilanowski, Ciołek był również autorem nie zrealizowanej koncepcji rewaloryzacji Ogrodu Branickich w Białymstoku.

jako przykłady sztuki kształtowania przestrzeni, operującej szatą roślinną, rzeźbą terenu, powierzchniami wodnymi i architekturą⁵⁷.

Konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych to jedna z dziedzin sztuki ogrodowej, zmierzająca do zachowania i udostępnienia społeczeństwu wartości kulturowych, jakie zawarte są w zabytkowych parkach i ogrodach różnych epok⁵⁸.

Poglądy Ciołka na temat konserwacji ogrodów były odpowiedzią na realia w jakich przyszło mu działać. Ponieważ po II wojnie światowej większość ogrodów rezydencjonalnych zmieniła funkcję, kładł nacisk na to, aby w dotyczących ich pracach planistycznych i projektowych uwzględniać fakt, iż stały się one dobrem użyteczności publicznej.

Za najistotniejszą wartość ogrodu zabytkowego Ciołek uznawał jego ogólną kompozycję i układ przestrzenny, w którym materiał roślinny stanowi jeden z wielu elementów całości⁵⁹.

Punktem wyjścia dla podjęcia prac konserwatorskich powinna być ocena "stanu zachowania układu pierwotnego" oraz odczytanie zamierzonej przez twórców ogrodu kompozycji, co umożliwi określenie wartości i przynależności stylowej ogrodu⁶⁰. Relikty należące do historycznego rozplanowania ogrodu powinny zostać wyodrębnione i objęte ochroną. Elementy niszczące historyczny układ przestrzenny ogrodu powinny być usuwane i „nie mogą stanowić hamulca w zabiegach konserwatorskich”⁶¹. Jako przykład Ciołek podaje destrukcyjne elementy roślinne, które znalazły się w ogrodzie w wyniku naturalnej sukcesji roślinnej - samosiew, oraz te, które zostały wprowadzone przez człowieka sztucznie i zniekształcają pierwotny układ przestrzenny ogrodu. Jedynym usprawiedliwieniem dla pozostawienia takich elementów jest fakt nabycia przez nie cech „zabytku przyrody” lub wyróżniania się wybitnymi walorami estetycznymi.⁶²

O ile brak jest wystarczających danych do rekonstrukcji „należy tereny zielone zespolone z architekturą zabytkową rozwiązywać w formach i układach współczesnych, zachowując należyty umiar i dążyć do harmonijnych powiązań budowli z założeniem przestrzennym przez zastosowanie takich zasad kompozycji, jakie obowiązywałyby planistę z epoki powstania zabytku architektonicznego”⁶³.

Ciołek uważał, że problemy konserwatorskie w ogrodach zabytkowych, a co za tym idzie i metody prowadzonych w nich prac, różnią się pod względem technicznym od pokrewnych im działań w zakresie architektury i urbanistyki⁶⁴. Różnica ta sprowadza się do faktu, iż główne tworzywo ogrodu stanowi roślinność, materiał żywy, zmienny w czasie pod względem wielkości i kształtu, posiadający określony czas istnienia.

⁵⁷ Gerard Ciołek, *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, PWN, Warszawa, 1964, s. 26.

⁵⁸ Gerard Ciołek, *Zarys historii kompozycji...*, op. cit., s. 204.

⁵⁹ Kazimierz Chrablewski, Gerard Ciołek, *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów*, *Ochrona Zabytków*, R. 2, 1949, nr. 1, s. 18.

⁶⁰ Gerard Ciołek, *Zarys ochrony...*, op. cit., s. 26.

⁶¹ Kazimierz Chrablewski, Gerard Ciołek, *Uwagi o potrzebie...*, op. cit., s. 17.

⁶² *Ibidem*, s. 18.

⁶³ *Ibidem*, s. 19.

⁶⁴ Gerard Ciołek, *Zarys ochrony...*, op. cit., s. 26.

Wartości zabytkowe, w opinii Ciołka, nie dotyczą wyłącznie samego ogrodu, ale także jego sąsiedztwa, tworząc zespół warunków zewnętrznych, składających się na charakter i atmosferę otoczenia, w tym układów miejskich, wiejskich i krajobrazowych.

Świadomość, że nie uda się ochronić wszystkich zniszczonych i zaniedbanych ogrodów zabytkowych spowodowała, że postulował, aby pracami konserwatorsko-rekonstrukcyjnymi objąć „tylko pewną grupę cenniejszych założeń, które pozwolą dla celów dydaktycznych na odtworzenie jak gdyby modelowych rozwiązań z każdej epoki stylowej”⁶⁵. Warunkiem podjęcia tego rodzaju prac musiało jednak być zebranie dostatecznego materiału historycznego z badań terenowych i archiwalnych oraz przekonanie, że zamierzone efekty nie budzą wątpliwości od strony estetycznej. Było to nawiązanie do nurtu propagowanego w XIX w. przez Prospera Merimée, głoszącego konieczność ochrony wybranych „pomników typów”, reprezentujących różne style w sztuce i cechujących się jednolitością stylową⁶⁶.

W żadnej ze swoich publikacji Ciołek nie podał definicji stosowanych przez siebie działań konserwatorskich w ogrodach zabytkowych. Analizując przykłady jego prac (np. w Ogrodzie Wilanowskim) można jednak ustalić, co rozumiał pod poszczególnymi pojęciami⁶⁷.

- **Zachowanie elementów historycznego układu przestrzennego w formie niezmienionej** – dotyczyło obiektów, które przetrwały w dobrym stanie w swojej historycznej postaci np. pergola oraz tzw. brama rzymska w Wilanowie.
- **Zachowanie rozwiązań historycznych z niezbędnymi korektami kompozycyjnymi i technicznymi** - korekty te wynikały z konieczności uczynienia kompozycji historycznej oraz zastosowania współczesnych technologii - np. w Gaju Akademosy i w ogrodzie południowym w Wilanowie.
- **Uporządkowanie** - w odniesieniu do pewnych partii Ogrodu Wilanowskiego polegało na zachowaniu charakteru naturalistyczno-krajobrazowego terenu, z nieznacznym przekształceniem sieci dróg, w celu dostosowania jej do obsługi ruchu turystycznego.
- **Rekonstrukcja** - warunkiem przeprowadzenia rekonstrukcji było według Ciołka zebranie dostatecznego materiału historycznego z badań terenowych i archiwalnych oraz przekonanie, iż zamierzone prace nie nastroczą wątpliwości co do wyników plastycznych⁶⁸. Rekonstrukcją w jego rozumieniu było przywrócenie barokowego układu kwater na tarasach Ogrodu Wilanowskiego na podstawie przekazów archiwalnych (plan z końca XVIII w.). Rekonstrukcją określił również prace w ogrodzie przy północnym skrzydle pałacu wilanowskiego oraz w odniesieniu do dziedzińca pałacowego. Rekonstrukcję proponował dla tutejszego ogrodu angielsko-chińskiego (poprzez uzupełnienie brakującej sieci

⁶⁵ Gerard Ciołek, Kazimierz Chrablewski, Uwagi o potrzebie..., op. cit., s. 15.

⁶⁶ Jan Rylke, Tajemnice ogrodów, Warszawa, 1995, s. 74.

⁶⁷ Marta Jankowska, Gerard Ciołek, badacz i konserwator ogrodów zabytkowych, Studia i Materiały PKZ, Warszawa, 1981, s. 60 – 62.

⁶⁸ Ibidem, s. 25.

- dróg, wprowadzenie odpowiednich zespołów roślinnych, drobnych akcentów plastycznych - głązów, odbudowę kaskady).
- **Przeniesienie** - dotyczyło elementów rzeźbiarskich. W trakcie powojennej konserwacji Ogrodu Wilanowskiego doszło do przeniesienia na jego teren elementów rzeźbiarskich z Gucina (sarkofag, obelisk) oraz zespołu rzeźb figuralnych i waz z parku w Brzezince na Dolnym Śląsku.
 - **Zastosowanie nowych rozwiązań** - proponowane było ze względu na zniszczenie dawnego układu przestrzennego oraz z uwagi na nową funkcję. Ciołek przeprowadził działania o takim charakterze na terenie ogrodu przy oranżerii i figarni wilanowskiej, przeznaczając go pod ekspozycję rzeźby współczesnej.

W zakresie szczegółowych rozwiązań projektowych w działaniach Ciołka daje się zauważyć stosowanie ściśle określonych zasad. Podstawą do opracowania projektu szaty roślinnej była inwentaryzacja i analiza istniejącej roślinności. O ile było to uzasadnione, Ciołek wprowadzał nowe nasadzenia np. tworząc izolację od strony niekorzystnego sąsiedztwa, nie unikając wzbogacania składu gatunkowego o współczesne odmiany barwnolistne.⁶⁹

Planując wycinki Ciołek zakładał przede wszystkim usuwanie samosiewów oraz drzew, które były niezgodne z przyjętym przez niego kierunkiem prac konserwatorskich. Z jego inicjatywy wycięto rząd dziewiętnastowiecznych kasztanowców, rosnących na krawędzi tarasu w Ogrodzie Wilanowskim. w rozumieniu Profesora stanowiły element obcy w planowanej przez niego rekonstrukcji ogrodu osiemnastowiecznego.

Ciołek pisał: „Te drzewa, które na nas działają dziś jako pojedyncze okazy, nieraz bardzo dostojne, pochyle zmurszałe, nie są już elementami ogrodu w ścisłym tego słowa znaczeniu, są raczej zabytkami przyrody i z tego tylko punktu widzenia zasługują na ochronę. Dlatego też przy podejmowaniu prac rekonstrukcyjnych należy sobie uświadomić, że w zamiarze artystycznym twórcy ogrodu (dziś zabytkowego) był zupełnie ściśle określony stan roślinności, zwłaszcza w ogrodach barokowych. Ten właśnie wyobraźalny gabaryt drzew i krzewów oraz ich forma pozwalały określić i ustalić właściwe proporcje drzewostanu we wszystkich trzech wymiarach, zaś przekroczenie pewnego optimum wieku roślin powodowało trudności w ich utrzymaniu zgodnie z duchem zamierzonej kompozycji”.⁷⁰

Odrębnym zagadnieniem w działalności Ciołka była rekonstrukcja parterów występujących w wielu ogrodach, będących przedmiotem jego prac. W zależności od tego, jakimi materiałami historycznymi dysponował, stosował różne metody. Jeżeli przekazy archiwalne istniały, wykorzystywał je jako podstawę do rekonstrukcji parterów (Nieborów), jeżeli historyczne plany parterów nie zachowały się - Ciołek opracowywał własne projekty, opierając się na badaniach terenowych i ogólnej wiedzy z historii

⁶⁹ Gerard Ciołek, Odbudowa ogrodu wilanowskiego, maszynopis, Teki Ciołka, Teki „Wilanów”, Archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.

⁷⁰ Kazimierz Chrablewski, Gerard Ciołek, Uwagi o potrzebie..., op. cit., s. 18.

ogrodów (Rogalin, Ogród Branickich w Białymstoku). Czasami stosował zupełnie nowe rozwiązania, jak na przykład w ogrodzie przy oranżerii wilanowskiej, dostosowane do współczesnej funkcji - ekspozycji dwudziestowiecznej rzeźby polskiej⁷¹.

Podstawą do opracowania dokumentacji projektowej dla układu drogowego w zabytkowym parku była dla Ciołka z jednej strony zachowana sieć drogowa, z drugiej przekazy archiwalne. Czasami zmieniał przebieg dróg, co było związane ze zmianą funkcji obiektu. Wydaje się, że nie starał się wiernie odtwarzać typów nawierzchni. Może o tym świadczyć przykład Ogrodu Wilanowskiego, gdzie w barokowej części zaprojektował nawierzchnię z mączki ceglanej, ujętą krawężnikami betonowymi, a na dziedzińcu pałacowym nawierzchnię z grysu kamiennego obramowaną krawężnikami betonowymi i pasmem cegły klinkierowej⁷².

W odniesieniu do elementów architektury ogrodowej Ciołek stosował restaurację (o ile stan zachowania obiektów na to pozwalał) lub też rekonstrukcję (np. Pawilon Chiński w Puławach). Dużą wagę przywiązywał również do przywrócenia wyposażenia rzeźbiarskiego. W Puławach podjął próbę sprowadzenia oryginałów rzeźb, natomiast w Wilanowie zainicjował przeniesienie zespołu barokowych posągów i waz z innego barokowego parku – w Brzezince na Dolnym Śląsku.

Charakterystyczną cechą dokonań projektowych i realizacyjnych Ciołka jest monumentalny, historyzujący charakter, co wynikało z powszechnej wówczas w Polsce stylistyki socrealistycznej. Przykładami prac inspirowanych tą stylistyką mogą być mur oporowy w Ogrodzie Wilanowskim czy projekt nowego zagospodarowania Pól Morysińskich.

Najważniejsze realizacje Ciołka w ogrodach regularnych to Nieborów, Lubartów, Wilanów, Rogalin. Opracowywał również dokumentację konserwatorską dla Ogrodu Branickich w Białymstoku, ale zrealizowano ją w minimalnym zakresie, bazując głównie na projektach Stanisława Bukowskiego⁷³.

4.2.2. Działalność Longina Majdeckiego⁷⁴

Jedną z czołowych postaci polskiej myśli konserwatorskiej w dziedzinie ochrony i konserwacji ogrodów zabytkowych w ciągu ostatnich dziesięcioleci był Longin Majdecki (1925 – 1997), profesor Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, badacz ogrodów historycznych, autor wielu projektów ich rewaloryzacji.

Uważał on, że „Zabytki ogrodowe wiążą się z przestrzenią środowiska przyrodniczego. Obejmują obiekty o układach prostych, złożonych, o strukturze

⁷¹ Gerard Ciołek, Odbudowa ogrodu wilanowskiego, op. cit.

⁷² Marta Jankowska, Gerard Ciołek, badacz..., op. cit., s. 31.

⁷³ Szerzej prace projektowe i realizacyjne Gerarda Ciołka przedstawiono w: Dorota Sikora, Ochrona i konserwacja ogrodów zabytkowych w Polsce. Historia i tendencje współczesne, Zielone Światy, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 161.

⁷⁴ Autorka opisała szeroko poglądy Longina Majdeckiego i jego realizacje w: Dorota Sikora, Ochrona i konserwacja ogrodów zabytkowych w Polsce. Historia i tendencje współczesne, Zielone Światy, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 168.

hierarchicznej lub stanowiącej krajobraz kulturowy, a także miejsca doniosłych wydarzeń historycznych oraz obiekty, które uzyskały z czasem ważne znaczenie kulturowe. W grupie tej mieszczą się także okazy przyrody żywej lub nieożywionej, jeśli nie podlegają one odrębnym ustawom o ochronie przyrody⁷⁵. Ogród zabytkowy cechuje pięć podstawowych wartości: historyczna, naukowa, artystyczna, przyrodnicza, użytkowa.

Ochronie i konserwacji podlega zarówno każdy element zabytkowej kompozycji ogrodowej jak i jej struktura przestrzenna oraz powiązania z otoczeniem (osie widokowe, układy dróg zewnętrznych, kanały, inne formy zbiorników i cieków wodnych). Aby ochrona ta była skuteczna musi brać pod uwagę dynamikę kompozycji ogrodowej oraz jej trwałość.

Wzrost i rozwój roślinności powodują, że kompozycja ogrodowa jest układem dynamicznym⁷⁶. Natomiast trwałość ogrodu jest zależna od trwałości jego składników. Ze względu na to, że głównym składnikiem ogrodów jest materiał roślinny, jego istnienie i obecność oraz trwałe właściwości stanowią jednocześnie o trwałości ogrodu. Przeciętna trwałość jednej generacji form roślinnych wynosi około 100 lat. Jednakże wiele ogrodów może mieć więcej niż 100 lat. Wynika to z możliwości przedłużania istnienia formy przestrzennej ogrodu poprzez kolejne powtarzanie wielostadialnego cyklu kształtowania ogrodu.

Z upływem czasu ogrody o szczególnych wartościach stają się zabytkami. Wówczas stałe powtarzanie takiego cyklu staje się podstawową zasadą działań konserwatorskich, umożliwiającą istnienie ogrodu zabytkowego teoretycznie w nieskończoność. Zasadą stałego podtrzymywania istnienia ogrodu zabytkowego jest więc ciągłość sukcesji formy przestrzennej⁷⁷.

Ochrona konserwatorska polega na zabezpieczeniu przed zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, na zapewnieniu warunków trwałego zachowania zabytku ogrodowego. W ramach opieki konserwatorskiej prowadzone są działania, mające na celu utrzymanie ogrodu w jego charakterystycznej, autentycznej postaci⁷⁸.

Według Majdeckiego praktyka konserwatorska w odniesieniu do ogrodów zabytkowych zawiera cztery podstawowe rodzaje działań konserwatorskich: zabezpieczenie, pielęgnację, rewaloryzację i adaptację⁷⁹.

Działania zabezpieczające (zabezpieczenie doraźne, trwałe, translokacja) mają na celu powstrzymanie potęgujących się procesów zniszczenia, zagrażających trwaniu ogrodu. Działania zabezpieczające mają charakter interwencyjny.

Działania pielęgnacyjne - konserwacyjne⁸⁰ w rozumieniu Majdeckiego polegają na ciągłym utrzymywaniu zabytku ogrodowego, zgodnie ze specyfiką jego stadialnego kształtowania. Pielęgnacja ogrodów obejmuje pielęgnację całościowego układu

⁷⁵ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, op. cit., s. 18.

⁷⁶ Ibidem, s. 13.

⁷⁷ Ibidem, s. 17.

⁷⁸ Ibidem, s. 25.

⁷⁹ Ibidem, s. 152.

⁸⁰ Ibidem, s. 152.

przestrzennego, pielęgnację składników, renowację, konserwację urządzeń, leczenie drzew. Pielęgnacja wymaga działań stałych. Określenie „pielęgnacja” odnosi się do elementów roślinnych, „konserwacja” - do nieożywionych. Działania te zawierają pielęgnację układu szaty roślinnej, renowację, konserwację budowli i urządzeń, leczenie drzew.

Działania rewaloryzacyjne⁸¹ - według Majdeckiego mają za zadanie doprowadzenie zabytku sztuki ogrodowej do postaci ujawniającej jego estetyczne i historyczne wartości, przy pełnym poszanowaniu substancji zabytkowej oraz elementów przestrzennych, stanowiących autentyczne dokumenty przeszłości. Zabiegi rewaloryzacyjne łączą się zazwyczaj z przywracaniem utraconych lub zniszczonych elementów przestrzennych. Do działań tych należą: **restauracja** (polegająca na nieznacznej ingerencji w zabytek, drobnych uzupełnieniach elementów koniecznych lub usuwania zbędnych), **rekompozycja** (odtworzenie postaci przestrzennej ogrodu na podstawie elementów zachowanych, lecz zniekształconych z powodu ubytków lub przypadkowych naleciałości, przy niewielkim udziale uzupełnień scalających i niewielkiej korekcie drzewostanu), **restytucja** (całkowite odtworzenie postaci ogrodu z fragmentów autentycznych, według zachowanych materiałów historycznych, najczęściej dotyczy fragmentu ogrodu), **rewindykacja** (ma na celu odzyskanie utraconych elementów rzeźbiarskich i wyposażenia ogrodowego).

Działania adaptacyjne⁸² - dotyczą przystosowania zabytku ogrodowego do innego użytkowania niż jego pierwotne przeznaczenie. Adaptacja nie może być dokonywana kosztem zmniejszenia wartości zabytkowej ogrodu.

Rekonstrukcja⁸³ - polega na odtworzeniu całości ogrodu na podstawie materiałów historycznych, bez udziału elementów reliktowych, występuje w wyjątkowych przypadkach i nie zalicza się jej do działań konserwatorskich.

Profesor odniósł się szczegółowo do praktycznych działań konserwatorskich, dotyczących zasadniczych elementów kompozycji ogrodów, w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w., kładąc ogromny nacisk na konieczność przeprowadzania badań w ogrodach zabytkowych, których wyniki powinny posłużyć zarówno celom czysto poznawczym, jak i być przesłanką dla działań konserwatorskich.

W odniesieniu do **drzewostanu** stwierdził, że jego kształtowanie powinno być procesem ciągłym. Tylko poszczególne drzewa podlegają wymianie, natomiast drzewostan parkowy, jako całość, ma trwać niezmiennie, świadcząc o trwałości danego założenia ogrodowego.

Partery ogrodowe według Majdeckiego to element, który historycznie często ulegał zmianom i przeobrażeniom, zarówno pod wpływem prądów artystycznych,

⁸¹ Ibidem, s. 153.

⁸² Ibidem, s. 154.

⁸³ Ibidem, s. 155.

upodobań⁸⁴ jak i naturalnego starzenia. Jako elementy mało trwałe, nie przetrwały do czasów współczesnych w pierwotnych układach. Postępowanie konserwatorskie w odniesieniu do nich powinno polegać na odtworzeniu w oparciu o analizę terenową ewentualnych reliktyw (metodą przekrojów terenowych, metodą sondażową, metodą florystyczną, metodą dendrochronologiczną), analizę źródeł historycznych, znajomość warsztatu twórcy. Parter ogrodowy jest jednym z elementów całości założenia ogrodowego, dlatego działania jego dotyczące muszą współgrać z ogólnym kierunkiem działań konserwatorskich, przyjętym dla całości ogrodu.

Majdecki uważał, że **układ dróg parkowych**, jako integralna część założenia ogrodowego, ma wartość zabytkową i podlega ochronie⁸⁵.

Omawiając problematykę ochrony i konserwacji **rzeźby ogrodowej** Majdecki odniósł się do kilku bardzo istotnych zagadnień z punktu widzenia ogrodów regularnych XVII i XVIII w. Zdecydowanie wystąpił przeciwko przemieszczaniu rzeźb ogrodowych⁸⁶. Jednocześnie uznał dwa przypadki, w których dopuszczalne jest zastępowanie rzeźb ogrodowych kopiami: jeżeli rzeźby stanowiące istotny element kompozycji ogrodowej tworzą całościowy układ tematyczny, a jakiegoś elementu w tym układzie brakuje (np. cztery pory roku) lub też jeżeli oryginały rzeźb są bardzo wysokiej wartości artystycznej i dalsze przechowywanie ich w ogrodzie naraża je na zniszczenie.

Za bardzo ważny instrument ochrony zabytkowych założeń ogrodowych i ich otoczenia Majdecki uważał możliwość ustanawiania stref ochrony konserwatorskiej, mających chronić zarówno zabytki ogrodowe, jak i zapewnić optymalne warunki środowiska przyrodniczego, determinujące trwanie zabytkowej struktury przestrzennej ogrodu⁸⁷. Na skuteczność takiej ochrony wpływają według niego przede wszystkim dwa uwarunkowania:

- ochrona musi obejmować obszar tak duży, jak duże jest występowanie zagrożeń,
- obszary chronione, zespolone w kompleksach, zajmujące znaczne powierzchnie są łatwiejsze do ochrony niż pojedyncze obiekty oraz są bardziej odporne na zagrożenia i zniszczenia.

Najważniejsze opracowania konserwatorskie, autorstwa Longina Majdeckiego, dotyczące ogrodów regularnych objęły: Nieborów, Ogród Belwederski (z elementami ogrodu regularnego), Ujazdowski Kompleks Parkowy z Agrykolą, Kanalem Królewskim i Ustroniem, ogród zamkowy przy Zamku Królewskim w Warszawie, park w Kozienicach (z elementami ogrodu regularnego), park w Dęblinie (z elementami ogrodu regularnego).

⁸⁴ Przykładowo na parterach rabatowych w Grand Trianon w Wersalu co tydzień zmieniano obsadzenie kwiatowe [za:] Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993, s. 208.

⁸⁵ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, op. cit., s. 308.

⁸⁶ Ibidem, s. 327.

⁸⁷ Ibidem, s. 331.

4.2.3. Działalność Janusza Bogdanowskiego⁸⁸

Duży wkład w rozwój ochrony i konserwacji zabytkowych ogrodów wniósł Janusz Bogdanowski (1929 – 2003), profesor Politechniki Krakowskiej, badacz krajobrazu kulturowego i ogrodów historycznych, autor wielu projektów ich rewaloryzacji. Proponował on sześć głównych zasad postępowania konserwatorskiego w stosunku do zabytków sztuki ogrodowej:⁸⁹

- postępowanie konserwatorskie powinno zawsze działać na korzyść ogrodu zabytkowego,
- działania konserwatorskie powinny zostać poprzedzone szczegółowym rozpoznaniem ogrodu zabytkowego,
- działania konserwatorskie przede wszystkim nie powinny szkodzić ogrodowi zabytkowemu,
- w działaniu konserwatorskim nie należy nic czynić ponad miarę, dostosowując funkcję do charakteru zabytkowego ogrodu,
- całokształt poczynań konserwatorskich powinien uwzględniać relację z otaczającym krajobrazem.

Bogdanowski wyróżniał trzy zasadnicze kierunki działania na rzecz zabytkowego ogrodu: **ochronę, konserwację, rewaloryzację**⁹⁰.

Ochrona zabytkowego ogrodu polega przede wszystkim na ustanawianiu aktów prawnych, w tym wyznaczaniu granic ogrodu, jego stref ochronnych, tworzenie rezerwatów kulturowych i parków kulturowych. W pojęciu tym mieści się również podejmowanie działań administracyjno – porządkowych, zmierzających do ustrzeżenia zabytku przed zniszczeniem, utratą wartości zabytkowej. Ochrona zabytkowego ogrodu wymaga zatem wykonania ogrodzenia, opisu tradycji miejsca oraz sporządzenia dokumentacji zabytku.

Konserwacja - jest działaniem aktywnym, zmierzającym do permanentnego utrzymywania zabytku w określonej, a przy tym możliwie niezmiennej postaci, często też w całej złożoności nawarstwień zachowanych do naszych czasów. Konserwacja dopuszcza w szczególnych wypadkach usunięcie niektórych nowych elementów, a co za tym idzie odsłonięcie lub uczytelnienia autentyku (np. poprzez eliminację samosiewu).

⁸⁸ Autorka opisała szeroko poglądy Janusza Bogdanowskiego i jego realizacje w: Dorota Sikora, Ochrona i konserwacja ogrodów zabytkowych w Polsce. Historia i tendencje współczesne [w:] Zielone Światy, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 173.

⁸⁹ Janusz Bogdanowski, Polskie ogrody ozdobne, Arkady, Warszawa 2000, s. 223.

⁹⁰ Janusz Bogdanowski wyraził taki pogląd w: Polskie ogrody ozdobne, Warszawa 2000, s. 225, natomiast w tekście wystąpienia „Trzy fazy: Studium, wytyczne, projekt”, [w:] Konserwacja zabytkowych parków w Polsce - materiały z sesji, Materiały Konserwatorskie, Warszawa 1975, s. 50, Bogdanowski wymienia trzy zasadnicze „kierunki konserwacji”: **konserwacja właściwa**, zmierzająca do utrzymania stanu istniejącego jego utrwalenia i uczytelnienia, **rekompozycja** - zmierzająca do odtworzenia elementów brakujących lub stylistycznie wcześniejszych oraz usunięcia elementów zacierających układ i jego scalenia, **restauracja** - polegająca na większym przekształceniu istniejącego układu, celem odtworzenia dawnego, zachowanego szczątkowo, jego adaptacji do określonych celów i powiększenia poprzez dokomponowanie nowych części.

Dopuszcza również wprowadzanie uzupełnień (np. poprzez lokalne dosadzenia, zabezpieczenie starodrzewu, zmianę użytkownika, przywrócenie brzmienia dawnej nazwy itp.).

Rewaloryzacja - jest adaptacją zabytków do współczesnych celów, połączoną z konserwacją, zmierzającą do przywrócenia wartości użytkowej zdekapitalizowanemu zabytkowi. Może to nastąpić przez przywrócenie tradycyjnego sposobu użytkowania lub wprowadzenia nowego, ale zgodnego z zabytkowy statusem obiektu. Zawsze jednak dobór nowej funkcji musi być adekwatny do właściwości i możliwości obiektu. Rewaloryzacja mieści w sobie trzy zakresy działania: integrację, rekonstrukcję i rekompozycję.

- **Integracja** - ma na celu lokalne scalenie i wyeksponowanie zabytku (np. dosadzenie drzew w alei), przy założeniu, że następują pełne dopełnienia braków o znanej, niejako powtarzalnej postaci lub łatwego, nie budzącego wątpliwości uzupełnienia. W postępowaniu tym obowiązuje zasada nienaruszalności oryginalnej formy i substancji, z dopuszczeniem lokalnej rekompozycji lub rekonstrukcji.
- **Rekonstrukcja** - jest działaniem, którego celem jest odtworzenie zniszczonego zabytku o znanej i w pełni udokumentowanej postaci. O takim działaniu decydować mogą istotne przesłanki treściowe, jak względy historyczne, społeczne czy dydaktyczne (przypadek ogrodu w Łobzowie).
- **Rekompozycja** - ma na celu przywrócenie społeczności "splendoru" zabytku. Waleru, który z biegiem czasu lub w wyniku zniszczeń utracił pewne elementy lub nawet całe części, przy czym ich postać po latach pozostaje bliżej nieznaną i chodzić tu może głównie o domniemane podobieństwo stylowe. Ich dokomponowanie zatem, wynikające z motywacji podobnych jak przy rekonstrukcji, odbywa się głównie na zasadzie analogii lub prawdopodobieństwa. Przykładem tego mogą być prace podjęte w ogrodach przy Zamku Królewskim w Warszawie.

W obrębie jednego ogrodu może zaistnieć potrzeba różnych działań, gdyż może on się składać z szeregu różnorodnych elementów, zarówno jeśli chodzi o formę, jak i funkcję oraz stan zachowania. O wyborze ogólnego kierunku działań konserwatorskich przesądza zazwyczaj przyjęte z góry założenie (czynnik subiektywny) lub też konieczność podjęcia określonego typu działań konserwatorskich, ze względu na stan zachowania danego ogrodu zabytkowego.

Wstępem do jakichkolwiek prac konserwatorskich w ogrodach zabytkowych jest według Bogdanowskiego rozpoznanie zasobu zabytkowych ogrodów poprzez ich katalogowanie, uwzględniające dane historyczne, charakterystykę materiału roślinnego, charakterystykę zachowanej kompozycji, próbę oceny wartości, zagrożeń oraz doraźne wskazania konserwatorskie. Rozpoznanie zabytkowego ogrodu na etapie katalogowania

służy również do zaplanowania niezbędnych badań, prac studialnych i działań adaptacyjnych⁹¹.

W samym procesie konserwacji ogrodu zabytkowego występuje pięć zasadniczych etapów⁹²: określenie zasobu, waloryzacja, wytyczne konserwatorskie, projekt konserwatorski, realizacja.

Janusz Bogdanowski przedstawił swoje poglądy na temat prac konserwatorskich w ogrodach regularnych między innymi na podstawie autorskiego opracowania dla ogrodu królewskiego w Łobzowie. Stwierdził na tym przykładzie, że o kierunku działania konserwatorskiego - w tym przypadku rewaloryzacji - przesądził stan zachowania założenia łobzowskiego. Pod pojęciem rewaloryzacji rozumiał przywrócenie wartości poprzez ponowne „scalenie obiektu zarówno w ujęciu treściowym, funkcjonalnym jak i formalnym”⁹³. Jedynie niewielkie fragmenty parku wymagały konserwacji stanu istniejącego. Reszta parku miała zostać poddana działaniom rewaloryzacyjnym w trzech zakresach:

- rekompozycji - jako głównemu kierunkowi - w przypadku ogrodu w Łobzowie miało to być „przywrócenie obiektowi postaci stylowego założenia i to po części tylko na podstawie przekazów bezpośrednio związanych z miejscem, nierzadko natomiast poprzez nawiązanie do form znanych z danej epoki”⁹⁴,
- rekonstrukcji - opartej na planistycznych przekazach historycznych,
- integracji - tj. kompozycyjnemu scaleniu lepiej i gorzej zachowanych fragmentów ogrodu.⁹⁵

Jednocześnie jako kwestię niezwykle ważną Bogdanowski traktował konieczność skupienia w jednym ręku podzielonego pod względem własnościowym terenu ogrodu w Łobzowie.

W zakresie funkcji jaką powinien pełnić ogród łobzowski Bogdanowski uważał, że optymalnym rozwiązaniem byłaby funkcja kulturowo - oświatowa dla budynku, w połączeniu z ekspozycją muzealną. Natomiast dla ogrodu - funkcja rekreacyjnego parku publicznego o programie dydaktycznym, ukazującego przemiany stylowe kompozycji ogrodowej. Zakładał utrzymanie tu także funkcji sportowo - rekreacyjnej oraz stworzenie zaplecza ogrodniczego.

Inne ogrody regularne, dla których Bogdanowski opracował dokumentacje projektowe to: ogród zamkowy przy Zamku Królewskim w Warszawie i ogród w Mogilanach (o korzeniach renesansowych).

⁹¹ Janusz Bogdanowski, Trzy fazy: „Studium, wytyczne, projekt”, Konserwacja zabytkowych parków w Polsce - materiały z sesji, Materiały Konserwatorskie, Ośrodek Informacji PP Pracowni Konserwacji Zabytków, Warszawa 1975, s. 47.

⁹² Janusz Bogdanowski, Polskie ogrody... , op. cit., s. 223.

⁹³ Janusz Bogdanowski, Królewski ogród na Łobzowie, Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kraków, 1997, s. 52.

⁹⁴ Ibidem, s. 66.

⁹⁵ Ibidem, s. 54.

4.3. Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w pracach Przedsiębiorstwa Państwowego „Pracownie Konserwacji Zabytków”

Ogromna skala strat i zniszczeń na ziemiach Polski, spowodowanych II wojną światową, wymagała skutecznych działań i profesjonalizmu w dziele odbudowy i konserwacji zabytków. Na wniosek profesora Jana Zachwatowicza, ówczesnego Generalnego Konserwatora Zabytków, 25 sierpnia 1950 roku Minister Kultury i Sztuki powołał Przedsiębiorstwo Państwowe „Pracownie Konserwacji Zabytków”. Podstawowy cel istnienia przedsiębiorstwa określono w następujący sposób: „... wykonywanie badań i opracowań naukowych, ekspertyz, opracowanie i wdrażanie do praktyki nowych metod konserwatorskich i postępu naukowo-technicznego, opracowywanie dokumentacji i realizacja prac konserwatorskich we wszystkich dziedzinach ochrony dóbr kultury w kraju i za granicą [architektura, rzeźba, malarstwo, grafika i sztuka zdobnicza]”. Zakres prac został rozszerzony o wykonywanie dokumentacji historyczno-konserwatorskiej (od 1952 r.), realizację prac konserwatorsko-budowlanych (od 1955 r.) oraz archeologiczno-konserwatorskich (od 1967 r.). Powstanie i działalność PKZ miało umożliwić całościowe podejście do odbudowy i restauracji polskich zabytków, zniszczonych w czasie II wojny światowej oraz wyszkolenie kadry wysoko kwalifikowanych konserwatorów. W praktyce ogrom realizowanych przedsięwzięć, przy ich nie dofinansowaniu, brakach materiałowych, brakach w kwalifikacjach zawodowych pracowników i zewnętrznych naciskach na daleko posuniętą modernizację obiektów zabytkowych, prowadził do wypracowania pewnego schematyzmu działania i stosowania rozwiązań „pseudohistoryzujących”, prowadzących do unifikacji zabytków. Działania PKZ nie były wolne od własnej interpretacji zabytków, czego efektem było niekiedy projektowanie i realizacja elementów, które historycznie nigdy nie istniały, np. błędnie zlokalizowane stawy w Choroszczy .

Wiele opracowań projektowych i kilka realizacji dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. powstało właśnie w PKZ. W tematyce konserwacji ogrodów historycznych wyspecjalizował się ich wrocławski oddział. Istniał tam Zespół Rekonstrukcji i Konserwacji Parków Zabytkowych powołany w 1967 r.⁹⁶, kierowany przez Annę Guerquin (następnie przez Janusza Szymańskiego), współpracujący ściśle z Pracownią Dokumentacji Naukowo - Historycznej, kierowaną przez Krzysztofa Eysymonta oraz z Pracownią Archeologiczną przy warszawskim oddziale PKZ. Zespół wrocławski był zespołem interdyscyplinarnym, w związku z czym jego działalność nie ograniczała się do prac projektowych. Obejmowała również kwerendę archiwalną, opracowanie wytycznych konserwatorskich oraz kompleksowych programów zagospodarowania adaptowanych parków. Specjaliści zatrudnieni w pracowni prowadzali pomiary geodezyjne, prace inwentaryzacyjne, wykonywali projekty branżowe⁹⁷.

Zespół ten wykonał trzydzieści jeden opracowań projektowych dla założen ogrodowych przy pałacach i dworach, pięć dla ogrodów klasztornych, osiem dla otoczenia zamków oraz trzynaście dla parków miejskich. Najważniejsze projekty,

⁹⁶ Anna Gerquin, Halina Gołda, Problemy konserwacji, op. cit., s. 3.

⁹⁷ W 1970 r. podobny zespół, podlegający warszawskiemu PKZ, powołano w Białymstoku.

dotyczące ogrodów regularnych, to rewaloryzacje założeń pałacowo - ogrodowych w Rydzynie, Radzyniu Podlaskim, Chocianowie, Starej Wsi (pow. Węgrów), obiektów sakralnych Wrocławia. Prace inwentaryzacyjne i projektowe w zakresie elementów architektury ogrodowej przeprowadzono dla Ogrodu Branickich w Białymstoku. Zrealizowanych zostało (do 1974 r.) jedynie kilka projektów: projekt zieleni na wzgórzu katedralnym we Fromborku, projekt rewaloryzacji parku w Jeleniowie, projekty rewaloryzacji skwerów wrocławskich, projekt rewaloryzacji parku przy sanatorium w Toruniu, parku w Starej Wsi, zieleni na terenie zespołu poklasztorowego w Kłodzku, parku w Rydzynie.

Blizsze przyjrzenie się działalności wrocławskiego zespołu pozwala na poznanie filozofii działania i metod pracy, stosowanych przez ówczesnych specjalistów przy pracach konserwatorskich w ogrodach regularnych.

Wykonanie opracowań projektowych powinno zostać poprzedzone studium historyczno - naukowym, opracowanym przez historyków sztuki. W praktyce nie zawsze znajdowały się środki na ten etap dokumentacji konserwatorskiej, dlatego dla części opracowywanych obiektów studium historyczno - naukowe było ograniczane do minimum i przygotowywane przez samych projektantów. Dużą wagę przywiązywano do poszukiwania rozwiązań analogicznych, zwłaszcza tych dla tych parków, dla których przekazy historyczne nie zachowały się. Równoległe z opracowywaniem studium trwały prace inwentaryzacyjne, dotyczące zarówno warstwy dendrologicznej jak i architektonicznej ogrodu. Kolejny etap stanowiło opracowanie wytycznych konserwatorskich, precyzujących kierunek prac projektowych, który mógł polegać na:

- wykonaniu ścisłej rekonstrukcji parku i architektury ogrodowej,
- wykonaniu projektu „w duchu epoki” pierwotnego założenia lub jednej z faz układu historycznego, ewentualnie oparcie projektu na analogicznych czy nawet powtórzonych wzorach, pochodzących z danego okresu,
- operowaniu uproszczonymi formami, w układzie dróg i detalach architektonicznych oraz w materiale roślinnym (np. stosowanie sylwet drzew o pokroju naturalnym, nawiązującym do form strzyżonych),
- wprowadzeniu do ogrodu historycznego współczesnej architektury (np. amfiteatry, przystanie), z zastrzeżeniem zachowania umiaru, kameralnej skali i nawiązania kompozycyjnego do ukształtowania terenu, zieleni istniejącej i projektowanej,
- wprowadzeniu kompozycji zieleni i elementów małej architektury w formach współczesnych na terenach, dla których nie posiadano materiału ikonograficznego i zachowanych śladów w terenie (np. placów zabaw dzieci i urządzeń sportowych, sytuowanych, na obrzeżach założeń zabytkowych).⁹⁸

Z praktyki wrocławskiego zespołu wynikało, że decyzja o wyborze kierunku działań konserwatorskich musiała być traktowana indywidualnie dla każdego parku zabytkowego. Najczęściej stosowano kilka zasad - różnych, dla różnych części parku.

⁹⁸ Anna Gerquin, Halina Golda, Problemy konserwacji..., op. cit., s. 24.

W swojej praktyce projektowej wrocławscy specjaliści często musieli godzić się na rozwiązania kompromisowe, sytuując np. obiekty sportowe, place zabaw na terenie zabytkowych zespołów pałacowo - ogrodowych. Jak sami jednak zastrzegali, starali się, aby lokalizacja tych urządzeń znalazła się na obrzeżach zabytkowego założenia lub na terenie dawnych ogrodów użytkowych. Takie rozwiązanie zaproponowano w Radzynie Podlaskim, gdzie bogaty program rekreacyjny odsunięto od centralnej części założenia. Ustępstwem na rzecz współczesności było również dostosowywanie ogrodów zabytkowych do ówczesnych normatywów dla terenów zieleni. Znajdowało to swoje odbicie w szerokości i zagęszczeniu dróg, ilości ławek, wielkości basenów, ilości sanitariatów itd. Konieczność sięgania po rozwiązania kompromisowe tłumaczono potrzebą przekonania inwestorów do przeznaczania środków na zabytkowe ogrody, których rewaloryzacja i późniejsza konserwacja jest kosztowna.

Na etapie prac projektowych generalną zasadą, którą starano się stosować, było dążenie do utrzymania i podkreślenia, a często rekonstrukcji dawnego układu kompozycyjnego, charakterystycznego dla danej epoki⁹⁹. Wydaje się, że pojęcie rekonstrukcji było odnoszone głównie do formy, bez zachowania wierności historycznym rozwiązaniom materiałowym. Tak rozumianą rekonstrukcję zastosowano w ogrodach w Radzynie Podlaskim, Rydzynie, Chocianowie, Henrykowie. Na terenie salonu ogrodowego w Rydzynie zaproponowano w projekcie, w oparciu o archiwalną ikonografię, układ parterów wraz z basenem, z zastosowaniem współczesnych materiałów budowlanych (beton). Pozostałą część parku postanowiono utrzymać w duchu parku krajobrazowego. W ogrodzie opackim w Henrykowie, gdzie zachowało się stosunkowo dużo detalu rzeźbiarskiego i obiektów architektury ogrodowej, postanowiono zrekonstruować brakujące elementy: fragmenty balustrad, murów oporowych, fontann, dekoracji rzeźbiarskiej.

Na terenie dawnego barokowego zespołu klasztornego premonstrantów we Wrocławiu zaprojektowano w obrębie dziedzica nowy centralny akcent - współczesną fontannę. Była to realizacja idei stosowania współczesnych uproszczonych form, nawiązujących do wzorców historycznych. W zakresie doboru materiału roślinnego starano się stosować gatunki i formy roślin typowe dla ogrodów regularnych. I tu jednak godzono się na pewne kompromisy np. proponowano wykonanie ornamentu haftowego parterów z kilku różnobarwnych gatunków roślin ozdobnych, dla uzyskania zbliżonego do historycznego efektu kolorystycznego. Godzono się również na zastępowanie form strzyżonych, roślinami o naturalnie stożkowatych czy kolumnowych kształtach (np. żywotnikami).

⁹⁹ Ibidem, s. 37.

4.4. Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w pracach Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu

26 lipca 1977 r. na podstawie zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki został utworzony Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych Muzeum Narodowego. Początkowo przedmiotem jego działania były ochrona, konserwacja i pielęgnacja zespołów pałacowo – ogrodowych, należących do Muzeum Narodowego, a w szczególności Łazienek, Wilanowa i Nieborowa. W 1984 roku, na podstawie zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki, rozszerzono działalność Zarządu na zabytki sztuki ogrodowej z terenu całego kraju. Do zadań Zarządu należała konserwacja i pielęgnacja zabytkowej zieleni i działania na rzecz ochrony krajobrazu kulturowego, a w szczególności: opracowywanie ekspertyz oraz prowadzenie fachowych nadzorów nad pracami konserwatorskimi, prowadzenie prac badawczych, ewidencyjnych i projektowych, prowadzenie prac ogrodniczych, produkcji roślinnej i szkółkarskiej. Na podstawie zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 19.11.1993 r. Zarząd przekształcono w Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, który przejął część dotychczasowych zadań Zarządu, poszerzając je o zagadnienia krajobrazowe.

Metodyka działań Zarządu, a następnie O.O.Z.K. w odniesieniu do ogrodów zabytkowych (w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w.) do 1989 r. uwzględniała przede wszystkim państwową własność tych obiektów i ich ogólną dostępność. W Zarządzie opracowano szereg instrukcji dotyczących prac prowadzonych w ogrodach zabytkowych, rozpowszechnianych wśród pracowników służb konserwatorskich. Między innymi były to „Ogólne zasady prowadzenia prac ogrodniczych przy wstępnym porządkowaniu i zabezpieczaniu zabytkowych założeń ogrodowych”, „Instrukcja dla akcji społecznych przeprowadzających podstawowe prace pielęgnacyjne i konserwatorskie w zabytkowych parkach i ogrodach”, „Wytyczne do sporządzania uproszczonej dokumentacji projektowo – wykonawczej porządkowania i zabezpieczania zabytkowych założeń ogrodowych”, „Wytyczne do sporządzania uproszczonej dokumentacji zabezpieczania i leczenia drzew w zabytkowych założeniach ogrodowych”, „Instrukcja dotycząca podstawowych składników dokumentacji powykonawczej terenowych prac Zarządu”. Instrukcje te dotyczyły codziennej praktyki konserwatorskiej, głównie prac ogrodniczych, ukierunkowanych na uporządkowanie

i zabezpieczenie terenu w niewielkich parkach dworskich, pozostających w zarządzie Państwowych Gospodarstw Rolnych. W odniesieniu do założeń dużych, o skomplikowanych układach kompozycyjnych, zalecano prowadzenie szerokich badań i analiz historycznych oraz kompozycyjnych, opracowanie ich w formie studium, z którego wnioski stanowiły podstawę dalszych prac projektowych i realizacyjnych. W 1994 r. opracowano na zlecenie Ośrodka „Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa”¹⁰⁰. Po zmianie nazwy instytucji na Ośrodek Ochrony

¹⁰⁰ Anna Mitkowska, Katarzyna Fabijanowska, Dorota Uruska – Suszek, Agata Zachariasz, Krzysztof Tor, Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa, maszynopis w zasobie KOBIDZ, Warszawa, 1994.

Zabytkowego Krajobrazu, nowym aspektem, silnie podkreślanym w opracowaniach studialnych i projektowych, dotyczących ogrodów, było powiązanie z krajobrazem otaczającym. W 1997 r. rozpoczęto badania archeologiczne ogrodów, a ich wyniki zaczęto traktować jako istotną przesłankę dla rozwiązań projektowych. Dyrekcja Ośrodka rozwinęła szeroką współpracę międzynarodową, mającą za zadanie wymianę informacji na temat doktryny konserwatorskiej i technik stosowanych w praktycznej konserwacji ogrodów zabytkowych. Na potrzebę prac konserwatorskich, prowadzonych w ogrodach w Białymstoku i Choroszczy powołano Międzynarodową Radę Konserwatorską z udziałem specjalistów w zakresie ogrodów barokowych z Niemiec, Austrii i Holandii. Zorganizowano również międzynarodową konferencję poświęconą ogrodom regularnym oraz wydano szereg publikacji, dotyczących zarówno historii ogrodów jak i konserwacji. Ogrody regularne, którymi w sposób aktywny zajmował się Zarząd Ochrony i Konserwacji Założeń Pałacowo – Ogrodowych, a następnie Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu to: Ogród Branickich w Białymstoku¹⁰¹, Ogród Branickich w Choroszczy, Nieborów, ogród w Radzynie Podlaskim, Ogród Wilanowski. W OOZK konsultowano również, w ramach Zespołu Konsultacyjno – Orzekającego, projekt rewaloryzacji Ogrodu Saskiego w Warszawie.

Część działań OOZK przejął w 2002 r. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków. Głównym poligonem działań KOBIDZ w ogrodach regularnych stał się Ogród Wilanowski, gdzie między innymi wypracowano metodę wykorzystania wyników badań archeologicznych w procesie konserwacji ogrodu regularnego. Innym ogrodem regularnym, w którym KOBIDZ prowadził badania, a następnie na ich podstawie przygotował wytyczne do działań konserwatorskich był ogród w Podhorcach na Ukrainie¹⁰².

¹⁰¹ Autorka niniejszej pracy uczestniczyła w pracach badawczych i projektowych, dotyczących Ogrodu Branickich, pełniąc funkcję koordynatora całości procesu konserwatorskiego od strony merytorycznej.

¹⁰² Autorka niniejszej pracy uczestniczyła w pracach badawczych, studialnych i projektowych, dotyczących Ogrodu Wilanowskiego i ogrodu w Podhorcach (na etapie wytycznych i koncepcji).

5. Pragmatyka działań konserwatorskich w ogrodach regularnych w Polsce

Zakres i sposób prowadzenia działań konserwatorskich w odniesieniu do ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w Polsce wynikają z polskich i międzynarodowych aktów prawnych, konwencji i umów, dotyczących ochrony zabytków, ochrony dziedzictwa przyrodniczego, ochrony krajobrazu, planowania przestrzennego, Prawa budowlanego. W tych działaniach wykorzystywane są również schematy postępowania konserwatorskiego, wypracowane przez ośrodki akademickie i instytucje, zajmujące się ochroną i konserwacją ogrodów zabytkowych oraz wzorce postępowania, według których poddawane są konserwacji czołowe polskie i europejskie ogrody XVII i XVIII w.

Podstawowym polskim aktem prawnym, regulującym kwestie związane z ochroną i konserwacją zabytkowych ogrodów, w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w., jest **Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami**¹⁰³. Ustawa definiując pojęcie zabytku mówi, że jest to „nieruchomość lub rzecz ruchoma (...) będąca dziełem człowieka lub związana z jego działalnością i stanowiąca świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, której zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”(art. 3). Zatem również regularne ogrody siedemnastowieczne i osiemnastowieczne, aby być uznane za obiekty zabytkowe muszą spełniać powyższe kryteria.

Ustawa określa schemat organizacyjny polskich służb konserwatorskich, ich kompetencje i zadania. Za konserwację zabytków w Polsce odpowiedzialny jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewodowie. W imieniu ministra działa Generalny Konserwator Zabytków, w imieniu wojewodów - wojewódzcy konserwatorzy zabytków. Czasami część kompetencji wojewódzkich konserwatorów zabytków przekazywana jest miejskim konserwatorom, podległym prezydentom miast. Organem opiniodawczo-doradczym w sprawach realizacji zadań ministra jest Rada Ochrony Zabytków, organem doradczym Generalnego Konserwatora Zabytków jest Główna Komisja Konserwatorska.

¹⁰³ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. Nr 162, poz. 1568).

Ogrody regularne, uznane za zabytki podlegają ochronie i opiece. W myśl Ustawy **ochrona** to zadanie organów administracji publicznej, na które składają się między innymi: zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych, umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom, kontrola stanu zachowania i przeznaczenia, uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu przestrzennym i ochronie środowiska (art. 4). Podstawową formą ochrony jest **wpis do rejestru zabytków** (art. 7). Wpis do rejestru zabytków przeprowadza wojewódzki konserwator zabytków z urzędu lub na wniosek właściciela albo użytkownika wieczystego gruntu. Stan zachowania nie jest kryterium decydującym o wpisie lub wykreśleniu ogrodu z rejestru zabytków. Wpisem do rejestru zabytków może być objęte otoczenie ogrodu zabytkowego. Formą ochrony terenu ogrodu zabytkowego i jego otoczenia, znajdujących się na obszarze krajobrazu o szczególnych walorach kulturowych, może być **park kulturowy**, tworzony na podstawie uchwały rady gminy (art. 16). Zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego zapisywane są w planie ochrony, sporządzanym przez wójta/burmistrza gminy w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków i zatwierdzanym przez radę gminy. Kolejną formą ochrony parku zabytkowego i jego otoczenia może być **ustalenie stref ochrony i zapisanie ich w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego** (art. 19). W przypadku ogrodów uznanych za zabytki szczególnie cenne dla kultury i historii Polski możliwa jest ochrona w postaci ustanowienia **pomnika historii** (art. 15). Ogrody o wybitnych wartościach w skali światowej mogą być wpisane na **Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO**.

W ramach ochrony zabytków wojewódzki konserwator zabytków dokonuje kontroli przestrzegania i stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków. Na podstawie ustaleń wynikających z kontroli wojewódzki konserwator zabytków może wydać zalecenia pokontrolne, nakazujące usunięcie stwierdzonych uchybień, łącznie z nakazem przeprowadzenia prac konserwatorskich (art. 49 p.1). W skrajnych przypadkach rażących uchybień w zabezpieczeniu i konserwacji, zabytek może być wywłaszczony i przejęty na rzecz Skarbu Państwa (art. 50 p. 4.2.).

Opieka nad zabytkami, a więc i ogrodami regularnymi XVII i XVIII wieku, sprawowana jest przez właściciela i polega na: zapewnieniu warunków naukowego badania, prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych, utrzymania otoczenia w jak najlepszym stanie, korzystania z zabytku w sposób zapewniający zachowanie wartości i jego popularyzowania (art. 5).

W przypadku powzięcia zamiaru o zagospodarowaniu ogrodu zabytkowego na cele użytkowe obowiązkiem właściciela i użytkownika jest posiadanie (art. 25):

- dokumentacji konserwatorskiej, określającej stan zachowania, możliwości adaptacji z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości,
- programu konserwatorskiego, określającego zakres i sposób prowadzenia prac, materiały, technologie, uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków,

- programu zagospodarowania zabytku wraz z otoczeniem, uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Przed rozpoczęciem opracowania dokumentacji konserwatorskiej właściciel/użytkownik ogrodu zabytkowego może zwrócić się do wojewódzkiego konserwatora zabytków z prośbą o wydanie zaleceń konserwatorskich.

Właściciel/użytkownik ogrodu zabytkowego zobowiązany jest do uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych przy zabytku i w jego otoczeniu oraz na prowadzenie badań archeologicznych, architektonicznych i konserwatorskich (art. 36). Do prowadzenia prac konserwatorskich w ogrodach zabytkowych (kierowania nimi), uprawnione są osoby posiadające tytuł magistra, uzyskany po ukończeniu wyższych studiów, obejmujących programem problematykę konserwacji zieleni zabytkowej oraz mają co najmniej 12-miesięczną praktykę zawodową w tym zakresie¹⁰⁴.

Finansowanie prac konserwatorskich leży po stronie właściciela ogrodu zabytkowego. Ustawa teoretycznie stwarza możliwość przyznania dotacji na opracowanie dokumentacji projektowej i przeprowadzenie prac konserwatorskich - nawet do 100 % pokrycia kosztów w przypadku obiektów uznanych za wyjątkowo cenne. W odniesieniu do zieleni zabytkowej Ustawa przewiduje możliwość dotowania działań zmierzających do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu (art. 77 p. 15). W praktyce dotacje takie przyznawane są bardzo rzadko.

Ustawa o ochronie przyrody¹⁰⁵ w kilku miejscach dotyka problematyki związanej z ochroną i konserwacją ogrodów zabytkowych, w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w. Ustawa ta mówi, że ochrona przyrody polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu i odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody oraz kładzie nacisk na ochronę walorów krajobrazowych, rozumianą jako zachowanie cech charakterystycznych dla danego krajobrazu (art. 2). W przepisach szczegółowych wyklucza wiele prac, typowych dla ogrodowych działań konserwatorskich. Jest to istotne utrudnienie z punktu widzenia ogrodów zabytkowych, zwłaszcza tych, objętych podwójną ochroną konserwatorską: jako zabytek i obiekt cenny przyrodniczo. Ustawa przykładowo wyklucza lub znacznie utrudnia możliwość przeprowadzenia na terenach objętych ochroną przyrodniczą prac ziemnych, zmian rzeźby terenu, dokonywania zmian stosunków wodnych, likwidowania obszarów wodno-błotnych, usuwania drzew, wprowadzania obcych gatunków roślin (art. 15, 17, 24, 33, 45), a więc działań, które bardzo często występują w procesie konserwacji ogrodu regularnego. Ustawa mówi również o konieczności zapewnienia warunków dla zachowania bioróżnorodności oraz stabilności ekosystemów, co zwłaszcza przy konserwacji ogrodów regularnych, o ściśle określonym, dość wąskim doborze gatunkowym, byłoby niemożliwe do realizacji.

¹⁰⁴ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r. (Dz. U. Nr 150, poz. 1579).

¹⁰⁵ Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. (Dz. U. Nr 92, poz. 880).

W Ustawie zastrzeżono, że na terenie ogrodów zabytkowych decyzję co do wycinki drzew podejmuje wojewódzki konserwator zabytków (art. 83 p. 2). Za usunięcie drzew i krzewów bez zezwolenia konserwatora zabytków nalicza się opłaty o 100% wyższe, niż w pozostałych przypadkach¹⁰⁶. W sytuacji, kiedy ogród objęty jest podwójną ochroną (na mocy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i na mocy Ustawy o ochronie przyrody) pojawia się spór kompetencyjny¹⁰⁷. Niejasności co do kompetencji występują również w przypadku konieczności ingerencji w szatę roślinną ogrodów zabytkowych, wpisanych do rejestru zabytków jedynie jako element układu urbanistycznego (bez wpisu jednostkowego).

Ustawa o ochronie przyrody stwarza natomiast korzystne warunki dla ochrony krajobrazu, również tego, powiązanego z rezydencjami. Zarówno parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu jak i zespoły przyrodniczo – krajobrazowe sprzyjają zachowaniu walorów kulturowych krajobrazu, gdyż jest to jeden z ich celów ochrony.

Kolejną istotną regulacją prawną, wpływającą na przyjęte działania konserwatorskie w odniesieniu do ogrodów regularnych XVII i XVIII w. jest **Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym**¹⁰⁸ Ustawa ta mówi, iż podstawą działań z zakresu kształtowania polityki przestrzennej państwa jest utrzymanie ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju (art.1 p.1). Wśród priorytetowych zagadnień, uwzględnianych w planowaniu przestrzennym na szczeblu gminy, województwa i kraju, Ustawa wymienia walory architektoniczne i krajobrazowe oraz ochronę dziedzictwa kulturowego (art.1. p.2). Jednym z mechanizmów ochrony tego dziedzictwa jest konieczność opiniowania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków projektów studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz uzgadniania projektów planów zagospodarowania przestrzennego (art. 17 p. 7). Ustawa umożliwia ustanawianie w planie zagospodarowania przestrzennego stref ochrony dla obiektów wpisanych do rejestru zabytków z określeniem ich granic i wynikających z nich ograniczeń¹⁰⁹.

Kwestie związane z normami i standardami obowiązującymi w procesie projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określenia zasad działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach reguluje Ustawa Prawo budowlane¹¹⁰. Ustawodawca zaznacza, że obiekty budowlane należy projektować, uwzględniając ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków (art. 5). Ustawa odnosi się wyłącznie do obiektów budowlanych, a ogród czy park nie są przez

¹⁰⁶ Minister właściwy do spraw środowiska w terminie do dnia 31 października każdego roku, ogłasza, w drodze obwieszczenia w Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski”, wysokość stawek za usunięcie drzew, krzewów, trawników, kwietników.

¹⁰⁷ Dotyczy to między innymi kilku parków warszawskich, powiązanych z rezydencją wilanowską: Morysina, Ursynowa, Natolina.

¹⁰⁸ Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r. (Dz. U. Nr 80, poz. 717).

¹⁰⁹ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 18.

¹¹⁰ Ustawa Prawo budowlane z dnia 7 lipca 1994 r. (Dz. U. Nr 89 poz. 414).

Ustawodawcę do nich zaliczone¹¹¹. Jednak na terenie ogrodów regularnych mogą znajdować się obiekty kubaturowe, budowle ziemne, konstrukcje oporowe, zbiorniki wodne, ogrodzenia (powyżej 2,20 m), które w myśl Ustawy są obiektami budowlanymi i prace konserwatorskie przy nich podejmowane wymagają postępowania zgodnego z Prawem budowlanym. Jeśli ogród ma charakter terenu publicznego, za obiekty budowlane uznawane są również posągi, fontanny i inne elementy architektury ogrodowej.

Dokumentacja konserwatorska, opracowywana dla wymienionych powyżej elementów ogrodu regularnego, musi być zatem zgodna z wymogami Prawa budowlanego. Prace projektowe poprzedza w tym przypadku uzyskanie decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu (art. 34), w której między innymi znajduje się zapis o konieczności dokonania uzgodnień z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz uzyskania decyzji o uwarunkowaniach środowiskowych. Na dokumentację projektową składają się: projekt zagospodarowania terenu, projekt architektoniczno – budowlany, projekty wykonawcze (art. 34 p. 3). Projekt budowlany zatwierdzany jest w decyzji o pozwoleniu na budowę. W trakcie realizacji projektu sporządzana jest dokumentacja w postaci dziennika budowy i częściowych oraz końcowych protokołów odbioru robót. W procesie projektowania i realizacji obiektów budowlanych mają prawo uczestniczyć osoby posiadające kwalifikacje, potwierdzone uprawnieniami budowlanymi.

Praktyczne zasady postępowania konserwatorskiego w odniesieniu do ogrodów zabytkowych na wiele lat ustaliły „Zasady i wytyczne dla prowadzenia prac w zabytkowych założeniach ogrodowych”, opracowane w 1986 r. w Zarządzie Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo–Ogrodowych, zatwierdzone przez Generalnego Konserwatora Zabytków do stosowania przez służby konserwatorskie¹¹². W wytycznych tych stwierdzono, że dokumentacja konserwatorska dla parku zabytkowego powinna zostać opracowana w formie opisowej i rysunkowej, na aktualnym planie sytuacyjno–wysokościowym. Część pierwsza „Dokumentacja stanu istniejącego parku” powinna zawierać podstawowe dane o obiekcie, rys historyczny, opisy zieleni i stanu zachowania parku. W części „Projekt techniczno–wykonawczy” powinny znaleźć się: opis przyjętego sposobu i zakresu prac konserwatorskich, projekt uporządkowania i zabezpieczenia obiektu, rozwiązanie projektowe układu drogowego, wodnego, układu zieleni (z gospodarką drzewostanem). W wytycznych zastrzeżono, że dla obiektów szczególnie cennych, o skomplikowanych układach kompozycyjnych działania konserwatorskie powinny poprzedzić badania i opracowanie studium historycznego.

Zasady te zaktualizowano w 1994 r. w związku z przejmowaniem przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa mienia Państwowych Gospodarstw Rolnych, w tym

¹¹¹ Na podstawie swojej praktyki projektowej autorka stwierdziła, że zazwyczaj w przypadku dużych, publicznych ogrodów zabytkowych wymagane jest opracowanie dokumentacji konserwatorskiej dla całego parku w formie projektu budowlanego.

¹¹² Zasady te w formie maszynopisu zostały rozesłane przez Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo – Ogrodowych do wszystkich urzędów konserwatorskich w Polsce.

wielu tysięcy zdewastowanych parków dworskich i pałacowych¹¹³. Tok postępowania konserwatorskiego został wówczas podzielony na kilka etapów, obejmujących:

1. Pozyskanie danych administracyjnych
2. Opracowanie studium historyczno – kompozycyjnego
3. Czynności wstępne
 - 3.1. Dane wstępne
 - 3.2. Określenie typu kompozycji parkowej
 - 3.3. Przyjęcie optymalnego toku postępowania studialnego
4. Właściwe studium historyczno – kompozycyjne
 - 4.1. Inwentaryzację zasobu
 - 4.2. Studium historyczne
 - 4.3. Studium zieleni
 - 4.4. Analizę kompozycyjną
 - 4.5. Studia porównawcze
5. Przeprowadzenie wartościowania obiektu
6. Określenie stref konserwatorskich
7. Sporządzenie wniosków konserwatorskich wraz z wytycznymi projektowymi
8. Opracowanie projektu konserwatorskiego
9. Przeprowadzenie realizacji projektu (pod nadzorem autorskim).

Powyższe zasady, modyfikowane w różny sposób, w różnych urzędach konserwatorskich, nadal znajdują zastosowanie w wielu ogrodach zabytkowych. Jednak w związku z faktem, że powstały kilkanaście lat temu, nie zawsze przystają do aktualnej sytuacji własnościowej i społecznej.

Należy generalnie stwierdzić, że współcześnie w skali Polski podejście do konserwacji ogrodów zabytkowych, również tych regularnych, jest bardzo zróżnicowane. W niektórych obiektach kładzie się nacisk na ochronę walorów przyrodniczych i prace ogranicza do drzewostanu, w innych skrajnych przypadkach obejmuje się nimi głównie obiekty architektoniczne. Zakres dokumentacji nie wynika zazwyczaj ze specyfiki obiektu, lecz z przygotowania i doświadczenia zawodowego projektanta i zatwierdzającego. Trudno zatem jednoznacznie określić, jakie są obecnie przyjęte merytoryczne zasady postępowania konserwatorskiego wobec ogrodów regularnych XVII i XVIII w., poza omówionymi powyżej normami prawnymi.

¹¹³ Anna Mitkowska, Katarzyna Fabijanowska, Dorota Uruska-Suszek, Agata Zachariasz, Krzysztof Tor, Model postępowania, op. cit.

6. Pragmatyka działań konserwatorskich na tle europejskich regulacji w zakresie konserwacji ogrodów historycznych

Europejskie podejście do ochrony i konserwacji zabytków odzwierciedlają międzynarodowe konwencje i karty, z których największy wpływ na kształtowanie współczesnej myśli konserwatorskiej w odniesieniu do zabytków sztuki ogrodowej mają: Karta Ateńska¹¹⁴, Karta Wenecka¹¹⁵, Karta Florencka¹¹⁶, Dokument z Nara o Autentyźmie¹¹⁷ oraz Europejska Konwencja Krajobrazowa¹¹⁸.

Formułując w **Karcie Ateńskiej** zasady postępowania konserwatorskiego wobec wszystkich typów zabytków stwierdzono, że odstępuje się od restytucji zabytków na rzecz ich regularnego, stałego utrzymywania w należyтым stanie. Jednym z postanowień było stwierdzenie konieczności „przeanalizowania zespołów zieleni i roślinnych ornamentacji, właściwych dla pewnych zabytków i zespołów zabytkowych celem zachowania ich dawnego charakteru”¹¹⁹. W dokumencie tym zwrócono również uwagę na konieczność zachowania szczególnie malowniczych perspektyw.

Postanowienia Karty Ateńskiej rozwinęła **Karta Wenecka**¹²⁰. W jej preambule podkreślono obowiązek przekazywania przyszłym pokoleniom dzieł przeszłości w całym

¹¹⁴ Kartą Ateńską określa się postanowienia konferencji w Atenach w 1931 r., [za:] *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Biuletyn ICOMOS, Warszawa 2000, s. 11.

¹¹⁵ Karta Wenecka została uchwalona w Wenecji w 1964 r., w trakcie II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków [za:] *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Biuletyn ICOMOS, Warszawa 2000, s. 19

¹¹⁶ Karta Florencka, uchwalona przez Międzynarodowy Komitet ICOMOS – IFLA w 1981 r. we Florencji, stanowi uzupełnienie Karty Weneckiej w zakresie ogrodów historycznych [za:] *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Biuletyn ICOMOS, Warszawa 2000, s. 59.

¹¹⁷ Dokument z Nara o Autentyźmie został zredagowany przez uczestników konferencji w ramach Konwencji dot. Dziedzictwa Światowego w 1994 r. w Nara, w Japonii. Organizatorami konferencji byli: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, rząd Japonii, władze Nara. Dokument ten w sensie koncepcyjnym stanowi kontynuację Karty Weneckiej [za:] Z. Kobyliński, A. Paczuska, *Poglądy młodzieży liceów warszawskich na temat zabytków: czy teorie konserwatorskie są zgodne z oczekiwaniami społecznymi*, *Ochrona Zabytków*, nr 2, 2007.

¹¹⁸ Europejska Konwencja Krajobrazowa, uchwalona we Florencji dnia 20 października 2000 r., została ratyfikowana przez Polskę 24 czerwca 2004 r. (Dz. U. Nr 14, poz. 98 z dnia 29 stycznia 2006 r.), w niniejszym opracowaniu wykorzystano tłumaczenie tekstu konwencji przekazane do Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków przez Generalnego Konserwatora Zabytków w formie maszynopisu.

¹¹⁹ *Postanowienia Konferencji w Atenach w 1931 r.*, [za:] *Vademecum Konserwatora Zabytków*, pod red. Marka Konopki i Krzysztofa Pawłowskiego, Warszawa, 2000, s. 11.

¹²⁰ Karta Wenecka, op. cit., s. 19.

bogactwie ich autentyzmu. Konserwacja zabytków zakłada obowiązek ciągłości ich należytego utrzymania. Restauracja zabytku powinna mieć charakter wyjątkowy. Jej celem jest zachowanie i ujawnienie estetycznej i historycznej wartości zabytku, z poszanowaniem autentycznej substancji zabytkowej. Ustaje tam gdzie zaczyna się domysł. Prace uzupełniające mają wywodzić się z kompozycji architektonicznej i nosić znamiona współczesnych czasów. Restauracja powinna być zawsze poprzedzona badaniami archeologicznymi i historycznymi zabytku. Wartościowy wkład każdej epoki do dziejów budowy zabytku powinien zostać uszanowany, jedność stylowa nie jest celem restauracji. „Wydobycie spodniej fazy” może być usprawiedliwione jedynie nikłym zainteresowaniem późniejszymi nawarstwieniami, wysoką oceną historyczną, archeologiczną i estetyczną odsłanianych faz wcześniejszych przy zadowalającym stanie ich zachowania. Elementy przeznaczone do zastąpienia części brakujących powinny harmonijnie włączać się do całości, odróżniając się zarazem od części autentycznych, aby restauracja nie fałszowała dokumentu historii i sztuki. Karta Wenecka dopuszcza stosowanie nowoczesnych technik konserwatorskich, kiedy tradycyjne stają się niewydolne. Pracom konserwatorskim musi towarzyszyć dokumentacja, rejestrująca kolejne etapy procesu konserwatorskiego.

Międzynarodowy dokument dotyczący ochrony i konserwacji ogrodów historycznych to **Karta Florencka**¹²¹. Definiuje ona ogród historyczny jako kompozycję architektoniczno – roślinną, w której podstawowe tworzywo stanowi roślinność, a więc materiał żywy, podlegający zniszczeniu i odrodzeniu. Ogród sam w sobie, czy też związany z budowlą, której stanowi nierozdzielne uzupełnienie, nie może być oddzielony od otoczenia. Ochrona ogrodów historycznych wymaga ich identyfikacji i inwentaryzacji. Powoduje konieczność podejmowania różnych działań, takich jak utrzymanie, konserwacja, restauracja (odnowa), restytucja. Autentyczność ogrodu historycznego dotyczy w równej mierze jego rysunku, wielkości poszczególnych jego części, jak i jego dekoracji, doboru roślin i innych elementów, z których się składa. Podstawową formą działania w odniesieniu do ogrodu historycznego jest utrzymywanie i konserwowanie, zakładające punktową wymianę roślin, a w działaniach długoterminowych cykliczne jej odnawianie. Stosowane rośliny powinny być właściwe dla zachowania cech oryginalnych ogrodu.

Restauracja i restytucja ogrodu historycznego mogą być przedsięwzięte dopiero po przeprowadzeniu badań archeologicznych, analizie dokumentów historycznych, analizie porównawczej z ogrodami analogicznymi, w celu zapewnienia pracom charakteru naukowego. Generalnie nie powinno się w pracach restytucyjnych uprzywilejowywać żadnej z epok. Uzasadnienie restytucji, nawiązującej do wcześniejszych epok stanowią znaczne zniszczenia istniejącej substancji, przy zachowaniu istotnych wcześniejszych reliktyw lub posiadanie wiarygodnej dokumentacji archiwalnej. Przedmiotem restytucji mogą być również obszary położone w sąsiedztwie budowli zabytkowej, w celu wydobywania jednolitości kompozycji.

¹²¹ Karta Florencka, op. cit., s. 59.

Pojęcie autentyczności substancji zabytkowej, kryteria jej ustalania i praktyka orzekania, opisywane przez Karty Wenecką i Florencką, stały się przedmiotem burzliwej dyskusji, jaka miała miejsce w trakcie **konferencji w Nara** w 1994 r., w związku ze zgłoszeniem przez rząd Japonii wątpliwości, czy stosowana tradycyjnie w tym kraju praktyka cyklicznego rozbierania budowli drewnianych i zastępowania poprzednich, zniszczonych ich elementów konstrukcyjnych nowymi, nie będzie traktowana jako naruszenie „autentyczności” obiektów zabytkowych w „zachodnim” sensie tego pojęcia¹²². W pracach konserwatorskich, dotyczących powyżej wspomnianych budowli, kładzie się nacisk nie na autentyczność materiałów, która jest niemożliwa do osiągnięcia, ale na autentyczność zamysłu i rzemiosła¹²³. Nasuwa się w tym momencie wyraźna analogia do zabytków sztuki ogrodowej, gdzie zarówno tworzywo roślinne, jak i wystawione na stałe działanie czynników atmosferycznych elementy architektury ogrodowej, wymagają cyklicznej wymiany.

Trzy kolejne konferencje na temat pojęcia autentyczności, które odbyły się w 1994 r. w Bergen, Neapolu i w Nara w Japonii, zwróciły uwagę historyków architektury i teoretyków konserwacji zabytków na konieczność relatywistycznego rozumienia pojęcia autentyczności. W efekcie tych dyskusji nastąpiła pewna zmiana koncepcji konserwatorskich, zwłaszcza w kwestii dopuszczalności rekonstrukcji, a więc możliwości wprowadzenia w obiekt zabytkowy „nowej” substancji zabytkowej, powielającej starą. Stwierdzono bowiem, że nośnikiem autentycznych niematerialnych wartości kulturowych mogą być również obiekty, miejsca czy krajobrazy, których substancja nie jest autentyczna w tradycyjnym rozumieniu tego pojęcia. W kontekście ochrony i konserwacji ogrodów zabytkowych najważniejsze wydaje się zawarte w tym dokumencie stwierdzenie: „Znajomość, zrozumienie i interpretacja pierwotnych i późniejszych cech charakterystycznych zabytku, historycznych zmian i znaczenia jakie odgrywa, stanowią podstawę oceny autentyczności danego dobra kultury i dotyczą w takim samym stopniu jego formy jak i materiału z którego jest zbudowane”¹²⁴.

Jedną z najnowszych regulacji międzynarodowych, mających wpływ na kształtowanie polityki konserwatorskiej w odniesieniu do ogrodów historycznych i krajobrazów, w których funkcjonują, jest **Europejska Konwencja Krajobrazowa**¹²⁵. Dokument ten dotyczy całości krajobrazu, rozumianego jako efekt interakcji człowieka i przyrody, a więc i ogrodów. Podkreśla bardzo silnie rolę społeczeństwa w ochronie, gospodarowaniu i zarządzaniu krajobrazem. Ochronę krajobrazu (a więc i ogrodów historycznych) traktuje jako działania na rzecz zachowania i utrzymania ich ważnych lub charakterystycznych cech, tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które

¹²² Przykładowo sięgająca tradycjami VII w. n.e. świątynia Ise jest co dwadzieścia lat całkowicie rozbierana, a jej elementy są wymieniane na nowe, czemu towarzyszą ceremonie religijne.

¹²³ Ten sam proces cyklicznej wymiany substancji dotyczy meczetów w Timbuktu w Mali i innych ziemnych budynków północnej i wschodniej Afryki, wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, drewnianych cerkwi Kizego Pogostu na wyspie na jeziorze Onega w rosyjskiej Karelii oraz wszystkich innych budowli wznoszonych z surowców organicznych, na obszarach zarówno europejskich jak i pozaeuropejskich.

¹²⁴ Dokument z Nara..., op. cit. p. 9.

¹²⁵ Europejska Konwencja Krajobrazowa, op. cit.

wynikają z procesów społecznych, gospodarczych, środowiskowych. Jest to zatem dokument, który dopuszcza i w pewnym sensie godzi się z nieodwołalnością zmian krajobrazu/ogrodów w czasie, a ich ochrona ma polegać na sterowaniu tymi zmianami. Krajobraz/ogród można planować, co oznacza skuteczne, perspektywiczne działanie mające na celu obok powiększenia i tworzenia, również odtwarzanie krajobrazu/ogrodu¹²⁶. Inne ważne postanowienia Konwencji to uznanie krajobrazu i jego komponentów za wyraz tożsamości społeczeństw, zobowiązanie państw – sygnatariuszy do wdrożenia polityk ukierunkowanych na ochronę, gospodarowanie i planowanie krajobrazu oraz ustanowienie procedur udziału ogółu społeczeństwa w powyższych działaniach.

Wpływ na postępowanie konserwatorskie w parkach zabytkowych, w tym również w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. mają także międzynarodowe przyrodnicze akty prawne i postanowienia konwencji, w sytuacji, kiedy park zabytkowy znajdzie się w obrębie obszaru, objętego ochroną przyrodniczą. Poniżej scharakteryzowano najważniejsze akty prawa międzynarodowego z zakresu ochrony przyrody i ich potencjalny wpływ na parki zabytkowe.

Dyrektywa Ptasia¹²⁷ czyli Dyrektywa Rady EWG o ochronie dziko żyjących ptaków została przyjęta w 1979 r., jako odpowiedź na alarmujące informacje o zmniejszaniu się liczby gatunków ptaków zasiedlających różne tereny Europy oraz o kurczeniu się populacji wielu europejskich gatunków. Ponieważ największym zagrożeniem dla ptaków jest utrata siedlisk życiowych, Dyrektywa nakazuje zachowanie i ochronę różnorodności siedlisk oraz zapewnienie odpowiedniej powierzchni obszarów obejmowanych ochroną. Cel ten ma być uzyskany poprzez tworzenie terenów chronionych, a w razie potrzeby także poprzez odtwarzanie siedlisk zniszczonych. Dyrektywa Ptasia, podobnie jak i inne dyrektywy Unii, obowiązuje państwa członkowskie do jej bezwzględnego przestrzegania, poprzez adaptację do niej istniejącego w poszczególnych państwach prawa i wprowadzenie odpowiednich regulacji administracyjnych.

Dyrektywa Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk¹²⁸ naturalnych oraz dzikiej fauny i flory **Dyrektywa Siedliskowa** to podstawowy akt prawny dotyczący ochrony przyrody na obszarze Unii Europejskiej. Wymaga od państw członkowskich ustanowienia specjalnych Obszarów Ochrony Siedlisk, gdzie siedliska będą utrzymywane w stanie nie gorszym od obecnego. Łącznie z Dyrektywą Ptasią stanowi podstawę europejskiego systemu ochrony przyrody **Natura 2000**.

Teoretycznie może zaistnieć sytuacja, że ogród regularny znajdzie się w granicach Obszaru Specjalnej Ochrony, wyznaczonego na podstawie Dyrektywy Ptasiej lub Obszaru Ochrony Siedlisk - Dyrektywa Siedliskowa. Wówczas prace konserwatorskie muszą zostać podporządkowane zaleceniom Dyrektyw, chyba, że w indywidualnym przypadku możliwe jest zastosowanie uzasadnionego odstępstwa od ich postanowień.

¹²⁶ W tej grupie działań mieszczą się działania konserwatorskie.

¹²⁷ Barbara Żarska, Ochrona krajobrazu, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003, s. 86.

¹²⁸ Ibidem., s. 88-90.

Analizując pod względem merytorycznym kierunki postępowań konserwatorskich, przyjęte w europejskich ogrodach regularnych, na tle przedstawionych powyżej międzynarodowych konwencji i aktów prawnych można stwierdzić, że zasady stosowane w poszczególnych obiektach różnią się od siebie. Można generalnie wyróżnić dwa podejścia:

- działania mające na celu zachowanie substancji zabytkowej z ostatniej fazy istnienia kompozycji ogrodowej, będącej efektem działania projektantów z lat 50. i 60. XX w. (np. w ogrodzie w Charlottenburgu i ogrodzie Waldsteina w Pradze), pozostające w nurcie konserwacji zapoczątkowanym przez Alojza Riegla
- działania uczytelniające siedemnastowieczną i osiemnastowieczną kompozycję ogrodową, częściowo rekonstrukcyjne dla pewnych jej elementów, prowadzone na podstawie wyników badań archiwalnych, archeologicznych, architektonicznych, badań historycznej szaty roślinnej i innych (np. Ogród Wersalski, Schwetzingen, Groß Sedlitz, Herrenhausen, Het Loo, Hampton Court, „giardino secreto” przy Villa Borghese), kontynuujące myśl konserwatorską Viollet le – Duc’a, a jednocześnie honorujące postanowienia kart Florenckiej i Weneckiej, stwierdzających, że restauracja czy restytucja muszą zostać poprzedzone badaniami naukowymi.

Autentyczność substancji zabytkowej we współczesnych pracach konserwatorskich w ogrodach regularnych jest szanowana przede wszystkim w odniesieniu do elementów architektury ogrodowej¹²⁹ oraz ukształtowania terenu. Natomiast warstwa roślinna, ze względów biologicznych i konieczności utrzymania właściwych proporcji względem bryły pałacu, zazwyczaj bywa cyklicznie wymieniana, co dopuszcza Karta Florencka (np. całkowita wymiana roślinności nastąpiła w znacznych partiach Ogrodu Wersalskiego, ogrodu w Hampton Court, w ogrodzie Waldsteina w Pradze, ogrodach wiedeńskiego Belwederu oraz częściowo w pewnych partiach Schönbrunn). Istnieją również ogrody regularne, w których usiłuje się silnie formować stare, ponad dwustuletnie drzewa, w imię zachowania ich jako substancji zabytkowej – np. w ogrodzie Groß Sedlitz, przywracając jednocześnie w ten sposób dawną formę przestrzenną i proporcje. Podobna sytuacja, związana z koniecznością cyklicznej wymiany, dotyczy układu drogowego, a zwłaszcza nawierzchni ogrodowych, wystawionych przez dziesięciolecia na działanie czynników atmosferycznych.

W niektórych ogrodach regularnych szanuje się pieczołowicie zasadę stosowania nowych materiałów i technologii, odróżniających historyczny oryginał od współczesnych uzupełnień, zgodnie z duchem kart Ateńskiej i Weneckiej. W ogrodzie Het Loo brakujące, zniszczone elementy architektury ogrodowej odtworzono w technologii sztucznego kamienia, a w Hampton Court na zrekonstruowanej bortnicy fontanny wykuto datę współczesnych prac konserwatorskich.

¹²⁹ Nie dotyczy to wyposażenia rzeźbiarskiego, które jest zazwyczaj wymieniane na kopie, wykonane w technologii sztucznego kamienia. Oryginały są przenoszone na ekspozycje w pomieszczeniach zamkniętych (np. w Schwetzingen, w Villa Borghese).

W obliczu konieczności dokonywania cyklicznej wymiany wielu elementów kompozycji ogrodowej, najtrwalszą wartością staje się, obok zachowanych relikwów, forma ogrodu – jego układ przestrzenny, relacja z pałacem i innymi budowlami oraz relacje z otoczeniem. Obecne działania konserwatorskie, pokazują, że współczesnym konserwatorom ogrodów regularnych bliżej do pojęcia autentyczności substancji zabytkowej w myśl Dokumentu z Nara niż do tradycyjnego, riegłowskiego jej ujęcia.

7. Przegląd działań konserwatorskich w wybranych ogrodach polskich

7.1. Ogród Branickich w Białymstoku

FORMALNA PODSTAWA OPRACOWANIA

Proces rewaloryzacji Ogrodu Branickich w Białymstoku rozpoczął się w 1997 r. z inicjatywy Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu¹³⁰. Podstawę formalną prac stanowiło porozumienie zawarte w 1997 r. pomiędzy OOZK, Urzędem Miasta w Białymstoku i Podlaskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Projekt realizowany był w zespole interdyscyplinarnym, w którego skład weszli: architekt krajobrazu, architekt, historyk sztuki, archeolodzy, geodeta, konserwator rzeźby¹³¹.

WSTĘPNE ROZPOZNANIE OBIEKTU

W ramach wstępnego rozpoznania obiektu podjęto wymienione poniżej działania.

- Przeprowadzono wizję terenową, mającą za zadanie określenie lokalizacji ogrodu w obrębie założenia pałacowo – ogrodowego i jego relacji z głównymi dominantami oraz wstępne rozpoznanie stanu zachowania. Sporządzono dokumentację fotograficzną, uszczegółowianą na dalszych etapach procesu konserwacji.
- Zapoznano się z istniejącymi opracowaniami inwentaryzacyjnymi, projektowymi oraz literaturą przedmiotu. Dla Ogrodu Branickich były to głównie opracowania z archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, w tym opracowania PKZ – Oddział Wrocławski, dotyczące inwentaryzacji elementów architektury ogrodowej oraz projekt rekonstrukcji ogrodu z lat 50. XX w. autorstwa Stanisława Bukowskiego. Zapoznano się również z opracowaniami

¹³⁰ Od 2004 r. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

¹³¹ Autorką koncepcji rewaloryzacji, projektów zieleni i koordynatorką prac od strony merytorycznej była Dorota Sikora, w zakresie ustalania osiemnastowiecznej formy ogrodu współpracowali ks. Jan Nieciecki, Anna Oleńska (historycy sztuki), za badania archeologiczne odpowiedzialny był prof. Andrzej Kola z UMK w Toruniu oraz archeolodzy z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, projekt zagospodarowania terenu i projekty budowlane dla obiektów kubaturowych opracował arch. Tomasz Rogala z zespołem.

monograficznymi Ogródu Branickich autorstwa E. Bończak-Kucharczyk i J. Maroszka¹³² oraz B. Tomeckiej i A. Walkiewicz¹³³.

- Rozpoznano problematykę autorstwa Ogródu Branickich, przypisywanego kilku projektantom: Janowi Henrykowi Klemmowi, Pierrowi Ricaud de Tirregille, Janowi Zygmuntowi Deyblowi. Wiele pomysłów pochodziło również od właściciela rezydencji - hetmana Jana Klemensa Branickiego.
- Rozpoznano sytuację własnościową obiektu: Ogród Branicki i teren dziedzińca wstępnego jest własnością komunalną, zarządzaną przez Urząd Miasta w Białymstoku, pałac wraz z dziedzińcem honorowym oraz pasem terenu szerokości kilku metrów przed elewacją ogrodową jest własnością Akademii Medycznej w Białymstoku.
- Rozpoznano współczesne formy użytkowania ogrodu i jego otoczenia. Teren Ogródu Branickich, w swoich współczesnych granicach, użytkowany jest jako ogólnodostępny park miejski, przystosowany do potrzeb rekreacji biernej. Teren dziedzińca honorowego od wielu lat funkcjonuje jako nieformalny parking Akademii Medycznej. Dziedziniec wstępny traktowany jest jako teren parkowy, wykorzystywany okazjonalnie jako miejsce imprez plenerowych. Ogród Branickich od północy i zachodu sąsiaduje z bulwarami im. Z. Kościłkowskiego, od południa z kilkukondygnacyjną zabudową akademików Akademii Medycznej.
- Oceniono prawidłowość sporządzenia wpisu do rejestru zabytków. Ogród Branickich jest wpisany do rejestru zabytków w ramach zespołu pałacowo - parkowego Branickich obejmującego:
 - pałac Branickich (nr rej.: 139 [145] z 1.12.1958),
 - park (nr rej.: 145 [151] z 2.12.1958),
 - dawny arsenał (nr rej.: 143[149] z 2.12.1958),
 - dawną oranżerię (nr rej.: 144 [150] z 2.12.1958),
 - pawilon tokański (nr rej.: 206 z 20.10.1966),
 - pawilon włoski (nr rej.: 205 z 20.10.1966),
 - ogrodzenie z bramą wjazdową nr rej.: 140 [146] z 2.12.1958),
 - pawilon - studnia I (nr rej.: 141 [147] z 2.12.1958),
 - pawilon - studnia II (nr rej.: 142 [148] z 2.12.1958).

Wpis obejmuje ogród w jego współczesnych granicach. Do rejestru wpisane jest również najbliższe otoczenie Ogródu Branickich - w formie samodzielnych parków: park Stary, park Planty, Zwierzyniec i bulwary im. Z. Kościłkowskiego¹³⁴.

¹³² Ewa Bończak-Kucharczyk, Jan Maroszek, „Katalog parków i ogrodów województwa białostockiego”, Białystok 1988 r., maszynopis w archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora w Białymstoku.

¹³³ Barbara Tomecka, Anna Walkiewicz, „Białystok. Park przy pałacu Branickich. Studium historyczno - przestrzenne”, Białystok 1987 r., maszynopis w archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku.

¹³⁴ Park - bulwary im. Zyndrama Kościłkowskiego, nr rej.: A-137 z 16.04.1998, park Planty, nr rej.: A-137 z 18.12.1986, Park Stary, nr rej.: A-133 z 15.12.1978, park „Zwierzyniec”, nr rej.: A-138 z 30.12.1986.

Ryc. 1. Ogród Branickich w Białymstoku przed pracami rewaloryzacyjnymi, fot. D. Sikora, 1994 r.

PRACE INWENTARYZACYJNE I POMIAROWE

Na etapie prac inwentaryzacyjnych i pomiarowych przeprowadzono wymienione poniżej działania.

- **Pomiar geodezyjny i rozpoznanie wysokościowe terenu.** W 1997 r. opracowano mapę sytuacyjno – wysokościową Ogrodu Branickich do celów projektowych w skali 1:500. Pomierzono rzędne charakterystycznych elementów ogrodu: dróg, obrzeży kanału, bram, schodów pałacowych i wejść do pawilonów ogrodowych. Wykonano mapy tematyczne w skali 1:250 i 1:100, związane z koniecznością precyzyjnej lokalizacji archeologicznych relikwów osiemnastowiecznego założenia ogrodowego.
- **Inwentaryzacja dendrologiczna**¹³⁶ Inwentaryzację dendrologiczną Ogrodu Branickich opracowano w 1997 r. Łącznie zinwentaryzowano 1127 sztuk drzew i krzewów. W trakcie prac inwentaryzacyjnych dla każdego z drzew określono gatunek, średnicę pnia, wysokość oraz przybliżoną średnicę korony. Odnotowano również uwagi na temat stanu zdrowotnego oraz ewentualnych śladów cięć formujących. Zinwentaryzowano znajdujące się na terenie Ogrodu Branickich skupiny krzewów, rejestrując ich skład gatunkowy, wysokość i przybliżony zasięg. Inwentaryzację dendrologiczną zaktualizowano w 2007 r. Inwentaryzacja stała się podstawą prac badawczych (badania dendrochronologiczne) i analitycznych, mających na celu odczytanie historycznej kompozycji Ogrodu Branickich oraz działań projektowych w odniesieniu do drzewostanu parkowego (analiza wiekowa drzewostanu, analiza kompozycji).
- **Inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej.** W związku z faktem, iż większość elementów architektury ogrodowej została zinwentaryzowana w latach

¹³⁶ Dorota Sikora, Magdalena Lisowska, Ogród Branickich w Białymstoku, inwentaryzacja drzewostanu, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1998, mpis.

siedemdziesiątych przez zespół PKZ we Wrocławiu¹³⁶, prace inwentaryzacyjne polegały na aktualizacji poprzedniej dokumentacji oraz wykonaniu pomiarów elementów w niej nie uwzględnionych. Inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej stała się podstawą do oceny stanu zachowania i ustalenia kierunków działań konserwatorskich w zakresie architektury ogrodowej i dekoracji rzeźbiarskiej.

- **Inwentaryzacja układu drogowego.** Inwentaryzację układu drogowego opracowano w oparciu o przygotowany wcześniej plan sytuacyjno – wysokościowy terenu w skali 1:500. Na planie tym zaznaczono rodzaje istniejących nawierzchni (ziemnych, asfaltowych i z płyt chodnikowych) oraz opisano ich stan techniczny. Inwentaryzacja układu drogowego stała się jedną z podstaw do podejmowania decyzji projektowych w zakresie dróg i nawierzchni.

KWERENDA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA

Kwerenda dla Ogrodu Branickich objęła źródła bezpośrednio, w tym archiwalne projekty dla poszczególnych elementów kompozycji ogrodowej (altany ogrodowe, fontanny, schody, balustrady, studnie), przechowywane głównie w Gabinetce Rycin BUW, osiemnastowieczne widoki ogrodu, przechowywane w Muzeum Czartoryskich w Krakowie oraz w Bibliotece Narodowej w Paryżu, źródła pisane: korespondencję hetmana Branickiego, przechowywaną w Archiwum Głównym Akt Dawnych oraz inwentarze w formie dwudziestowiecznych odpisów, przechowywane w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków oraz Archiwum Państwowym w Białymstoku.

Źródła pośrednie, które objęto kwerendą, to przede wszystkim wielkoskalowe plany Białegostoku, przechowywane w Centralnym Wojenno–Historycznym Archiwum w Moskwie oraz w Niemieckim Archiwum Państwowym w Poczdamie.

Cennym źródłem okazała się spuścizna po profesorze Gerardzie Ciołku, znajdująca się obecnie w zbiorach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, zawierająca odrisy historycznych planów Ogrodu Branickich, odpisy listów, rysunki inwentaryzacyjne i projektowe z lat 40. i 50. XX w. oraz dokumentację fotograficzną z tego okresu.

Kwerenda biblioteczna objęła wzmianki i artykuły w prasie (również specjalistycznej) oraz publikacje książkowe, zawierające informacje o Ogrodzie Branickich, głównie autorstwa Gerarda Ciołka i Longina Majdeckiego, współczesnych historyków sztuki: ks. dr Jana Niecieckiego i Elżbiety Koweckiej¹³⁷ oraz opublikowane relacje podróżników, opisujących Białystok i jego ogrody w czasach stanisławowskich¹³⁸.

¹³⁶Anna Gerquin, B. Kozula, B. Biegańska–Ropelska, Ogród przy pałacu Branickich, Elementy architektury ogrodowej, inwentaryzacja, Z.T.E., PKZ, Oddział w Warszawie, Pracownia Projektów we Wrocławiu, opracowania z lat 1974-76.

¹³⁷Elżbieta Kowecka, Dwór Najrzędniejszego w Polsce Magnata, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa, 1993 r.

¹³⁸Johann Bernouilli, Podróż po Polsce, 1778, [w:] Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców, t. 1, oprac. Waław Zawadzki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1963, s. 327-467.

Oceniając przydatność przeprowadzonej kwerendy do działań konserwatorskich należy stwierdzić, że dostarczyła ona wielu informacji dotyczących ogólnego rozplanowania Ogrodu Branickich w XVIII w., rozmieszczenia i ogólnej formy architektonicznej wyposażenia architektonicznego, sposobu rozmieszczenia dekoracji rzeźbiarskiej, historycznego składu gatunkowego drzewostanu i form roślinnych, stosowanych na terenie ogrodu, a także chronologii działań związanych z zakładaniem i późniejszym przekształcaniem ogrodu. Nie udało się w trakcie kwerendy odnaleźć szczegółowych osiemnastowiecznych planów inwentaryzacyjnych i projektowych ogrodu. Wyniki kwerendy, uzupełnione wynikami późniejszych analiz i badań archeologicznych, stały się punktem wyjścia do prac nad koncepcją rewaloryzacji Ogrodu Branickich.

BADANIA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ OBIEKTU

Badania archeologiczne¹³⁹

Jako jedno z podstawowych założeń procesu rewaloryzacji Ogrodu Branickich przyjęto konieczność przeprowadzenia badań archeologicznych tego obiektu¹⁴⁰. Celem badań było odnalezienie relikwów osiemnastowiecznej kompozycji ogrodowej i wykorzystanie pozyskanych w ten sposób danych w późniejszych pracach projektowych. Wiązało się to z faktem, iż posiadane osiemnastowieczne plany i ikonografia nie dawały pełnego obrazu ogrodu, a dla wielu elementów kompozycji, przedstawionych na rysunkach archiwalnych, trudno było rozstrzygnąć, czy są to wizje projektowe, czy też plany i rysunki inwentaryzacyjne.

Badaniami objęto większość kluczowych miejsc w Ogrodzie Branickich, wymienionych poniżej.

- Salon ogrodowy, gdzie w wyniku badań archeologicznych odsłonięto cztery ceglane płyty denne osiemnastowiecznych fontann ogrodowych oraz fragmenty drewnianej instalacji wodnej.
- Boskiety, gdzie w wyniku badań archeologicznych odsłonięto kamienne obrzeża osiemnastowiecznych ścieżek, osiemnastowieczną ocembrowaną drewnem sadzawkę, ceglana płytę denną fontanny na przecięciu głównych ścieżek.
- Teren dawnego ogrodu przy Pawilonie Chińskim, gdzie w wyniku badań archeologicznych odsłonięto relikwty ceglano tarasu, na którym zlokalizowany był pawilon, fundamenty ogrodzenia Ogrodu Branickich, wskazujące na jego pierwotny przebieg, relikwty dawnej kaskady nad kanałem, fragmenty lochów – związane prawdopodobnie z czasami przed założenia ogrodu. Ustalono również

William Coxe, Podróż po Polsce, [w:] Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców, oprac. Waclaw Zawadzki, Warszawa, t.1, 1963, s. 559 – 704.

¹³⁹ Szczegółowo przebieg i wyniki badań archeologicznych na terenie Ogrodu Branickich w Białymstoku zawarto w sprawozdaniach z badań z lat 1997 – 2001, autorstwa Andrzeja Koli i Ryszarda Kaźmierczaka, przechowywanych w formie maszynopisu w archiwum WUOZ w Białymstoku.

¹⁴⁰ Badania archeologiczne rozpoczęły się w 1997 i nadal trwają.

osiemnastowieczny poziom użytkowy terenu, znajdujący się ok. 1m poniżej obecnego poziomu terenu.

- Teren ogrodu dolnego, gdzie w wyniku badań archeologicznych odsłonięto fundamenty muru oporowego, oddzielającego ogród górny od dolnego, ceglano - kamienne relikty kaskady, fundamenty Pawilonu na Kanałem, osiemnastowieczny zasięg kanału.
- Dziedziniec wstępny, gdzie w wyniku badań archeologicznych ustalono osiemnastowieczny poziom użytkowy oraz znaleziono relikty dawnej instalacji wodnej, prawdopodobnie zasilającej fontanny na dziedzińcu.

Wyniki badań archeologicznych stały się jednym z zasadniczych czynników, wpływających na przyjęty kierunek działań konserwatorskich i szczegółowe rozwiązania projektowe. Posłużyły również do weryfikacji części danych, uzyskanych w trakcie prowadzenia kwerendy archiwalnej i bibliotecznej.

Ryc. 2. Badania archeologiczne i prace dokumentacyjne w rejonie fontann w salonie ogrodowym, fot. D. Sikora, 1999 r.

Badania nieinwazyjne

Badania nieinwazyjne na terenie Ogrodu Branickich przeprowadzono metodami: georadarową i elektrooporową¹⁴. Ich celem było odnalezienie reliktyw osiemnastowiecznych fontann na terenie dziedzińca wstępnego. Niestety wynik badań okazał się negatywny, co po części było wynikiem braku wystarczającego doświadczenia wykonujących badania w interpretacji wyników w odniesieniu do struktur ogrodowych, po części zaś spowodowane było bardzo mało czytelnymi śladami obecności osiemnastowiecznych fontann w terenie.

¹⁴ Michał Rudzki, Pałac Branickich w Białymstoku, Opracowanie wyników badań geofizycznych w celu lokalizacji obiektów archeologicznych, Geofizyka Toruń sp. z o.o., 2000 r.

Badania dendrochronologiczne

Celem badań dendrochronologicznych było określenie wieku najstarszych drzew na terenie Ogrodu Branickich dla potrzeb prac konserwatorskich¹⁴². Danych wyjściowych dostarczyła inwentaryzacja drzewostanu. Przyjęto trzy kryteria, służące wyselekcjonowaniu potencjalnie najstarszych drzew do dalszego przebadania:

- średnicę pnia (jako materiałem porównawczym posłużono się tu tabelą wieku drzew opracowaną przez prof. Longina Majdeckiego¹⁴³),
- gatunek drzew (w korespondencji hetmana Branickiego zachowały się wzmianki o gatunkach drzew, sadzonych w jego ogrodzie),
- deformacje pni drzew, mogące być śladami dawnych cięć formujących (kryterium to zastosowano przede wszystkim dla drzew w boskietach).

Wyselekcjonowane drzewa zostały przebadane metodą liczenia słoii przyrostów rocznych przy użyciu świdra Presslera. Badania wykazały, że najstarsze z zachowanych na terenie Ogrodu Branickich drzew to lipa drobnolistna *Tilia cordata*, posadzona prawdopodobnie ok. 1810 r. Kilka innych starych drzew pochodzi z początku pierwszej połowy XIX w. Był to schyłkowy okres istnienia ogrodu regularnego, który po śmierci Izabelli Branickiej (w 1808 r.) prawdopodobnie jeszcze przez jakiś czas utrzymywany był w dobrej kondycji¹⁴⁴. W związku z powyższym drzewa posadzone na początku XIX w. można uważać za należące do kompozycji regularnej (co potwierdza też ich lokalizacja - na obrzeżach kwater boskietów, w linii dawnych szpalerów). Być może i drzewa nieco później sadzone nadal powielają ukształtowany w XVIII w. układ kompozycyjny, który aż do lat 50. XX w. nie został poddany żadnym świadomym, znaczącym przekształceniom.

Badania dendrochronologiczne umożliwiły ocenę wieku najstarszych drzew na terenie Ogrodu Branickich i stały się punktem wyjścia do analizy wiekowej drzewostanu.

Badania palinologiczne

Celem badań palinologicznych było określenie gatunków roślin występujących historycznie na terenie Ogrodu Branickich na podstawie zidentyfikowanych pyłków roślin¹⁴⁵. Pobrane ze stanowiska archeologicznego o znanej stratygrafii dwie próbki

¹⁴² Andrzej Zielski, Białystok – badania dendrochronologiczne na terenie zabytkowego założenia ogrodowego Branickich [w:] Andrzej Kola, Archeologiczne badania Ogrodu Branickich Białystok '97, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu 1997, mpis.

¹⁴³ Tabela nie została opublikowana, natomiast poprzez udostępnienie jej studentom i specjalistom, została szeroko rozpowszechniona w kręgach osób zajmujących się zielenią zabytkową.

¹⁴⁴ Przemawia za tym fakt iż ogród białostocki nigdy nie został przekształcony w park krajobrazowy, a pałac przeznaczano kolejno na rezydencję króla Prus, a następnie cara. Dopiero moment przekazania całości kompleksu w 1836 r. Instytutowi Panien Szlacheckich zapoczątkował okres powolnej degradacji założenia regularnego, chociaż na planach archiwalnych ogrodu powstałych po 1836 r. widoczne są nadal zasadnicze elementy regularnej kompozycji.

¹⁴⁵ Bożena Noryskiewicz, Badania palinologiczne na stanowisku archeologicznym w Parku Branickich w Białymstoku [w:] Andrzej Kola, Archeologiczne badania Ogrodu Branickich Białystok '97, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu 1997, mpis.

charakteryzowały się dominacją ziaren pyłku drzew z maksymalnymi wartościami lipy (*Tilia cordata* 15,9% i 14,7%) i znacznym udziałem graba (*Carpinus betulus* 6,5% i 13,3%). Występowały tu także niewielkie ilości ziaren pyłku sosny zwyczajnej *Pinus silvestris*, brzozy brodawkowatej *Betula pendula*, wiązu szypułkowego *Ulmus laevis*, dębu szypułkowego *Quercus robur*, jesionu wyniosłego *Fraxinus excelsior*, olchy czarnej *Alnus glutinosa*, świerka pospolitego *Picea abies*, cisa pośredniego *Taxus media*, wierzby białej *Salix alba* i leszczyny pospolitej *Corylus avellana*. Wiele zidentyfikowanych gatunków odpowiada doborowi, stosowanemu w XVIII w. Są to przede wszystkim lipa, grab, dąb, jesion, cis a także występujące historycznie w Ogrodzie Branickich brzozy i wierzby.

Oceniając przydatność tych badań w procesie rewaloryzacji należy jednak stwierdzić, że pomimo potwierdzenia częściowo składu gatunkowego szaty roślinnej osiemnastowiecznego ogrodu, wnoszone informacje są mało precyzyjne, zwłaszcza w zakresie datowania pyłków i możliwości lokalizacji miejsc, gdzie zidentyfikowane rośliny historycznie się znajdowały.

Badania makroszczątków roślinnych

W zakresie badania makroszczątków roślinnych pobrano z wykopów archeologicznych z głębokości ok. 2 m dwa fragmenty drewna do identyfikacji. W obu przypadkach była to sosna zwyczajna *Pinus silvestris*¹⁴⁶. Ze względu na bardzo mały zakres badań, nie miały one wpływu na dalszy proces konserwatorski, a służyły jedynie przetestowaniu metody.

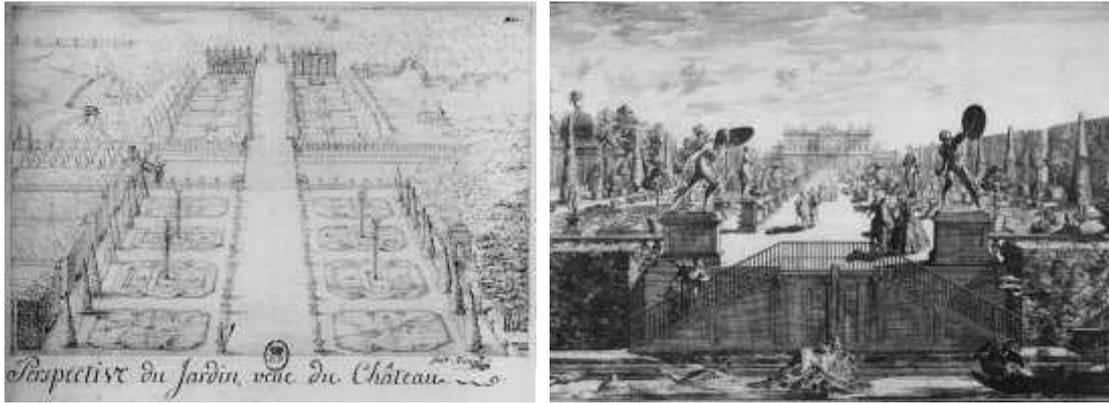
ANALIZY KONSERWATORSKIE

Krytyczna analiza źródeł

Podstawą do przeprowadzenia krytycznej analizy źródeł były wyniki kwerendy archiwalnej i bibliotecznej oraz wyniki badań archeologicznych. Dla Ogrodu Branickich kluczowymi przekazami archiwalnymi, poddanymi krytycznej analizie były:

- Plan Białegostoku z 1765 r. z naniesionym ogrodem, którego wiarygodność została dla wielu elementów potwierdzona;
- Dwa cykle rycin, przedstawiających widoki ogrodu, pochodzące z lat 50. XVIII w.: autorstwa Pierra Ricauda de Tirregaille'a (przedstawiające ogród w skromniejszej formie) i Jana Henryka Klemma (przedstawiające ogród bardzo bogato wyposażony). Analiza wykazała znacznie większy stopień wiarygodności rycin Tirregaille'a niż Klemma.

¹⁴⁶ Wyniki badań makroszczątków roślinnych opisano w opracowaniu dr Andrzeja Zielskiego, Białystok - badania dendrochronologiczne na terenie zabytkowego założenia ogrodowego Branickich, [w:] Andrzej Koła, Archeologiczne badania Ogrodu Branickich, 1997, Toruń 1997, mpis.

Ryc. 3. Pierre Ricaud de Tirregaille, Salon ogrodowy, połowa lat 50. XVIII w., oryginał w Bibliotece Narodowej w Paryżu (po lewej) oraz Jan Henryk Klemm, Michael Rentz, Salon ogrodowy, połowa lat 50. XVIII w., oryginał w Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie (po prawej).

W późniejszych pracach projektowych starano się w pierwszej kolejności korzystać ze źródeł ocenionych jako najbardziej wiarygodne. Pozostałe źródła traktowano jako uzupełniające wiedzę o kulturze materialnej dworu hetmana Branickiego, jak również jako materiał do porównań i analogii dla tych elementów ogrodu, dla których wiedza archiwalna jest niepełna.

Fazy rozwojowe Ogrodu Branickich

Podstawę do opracowania faz rozwojowych Ogrodu Branickich stanowiły wyniki kwerendy archiwalnej i bibliotecznej, badań archeologicznych, wyniki krytycznej analizy źródeł, analizy dendrochronologicznej. W oparciu o nie, na potrzebę prowadzonych prac konserwatorskich, wyróżniono główne fazy funkcjonowania rezydencji białostockiej.

Faza I - XVII w.

Czas przebudowy obronnego zamku Wiesiołowskich w barokowy pałac przez Tylmana van Gammeren. Brak danych na temat ogrodu.

Faza II - 1709-1808

Czas budowy i największej świetności Ogrodu Branickich, od objęcia dóbr przez Jana Klemensa Branickiego, po śmierć jego żony Izabeli Branickiej. Ogród inspirowany był wzorami francuskimi. W swojej ostatecznej formie składał się z części górnej z salonem ogrodowym, boskietami i założeniem ogrodowym przy Pawilonie Chińskim oraz dolnej, oddzielonej kanałem, o bardziej swobodnym zadrzewieniu. Część górną i dolną zdobiły liczne pawilony, fontanny i rzeźby. Wjazd na teren rezydencji prowadził przez dwa dziedzińce: wstępny i honorowy. W pobliżu pałacu usytuowane były oranżerie i ogrody oranżeriowe. Całość założenia powiązano kompozycyjnie ze zwierzyńcami, zabudową miejską Białegostoku, punktami widokowymi, folwarkami i wpisano w krajobraz doliny rzeki Białej.

Faza III 1808 - 1944

Czas funkcjonowania w dawnej siedzibie Branickich rezydencji carskiej, następnie Instytutu Panien Szlacheckich /od 1836 r./, Urzędu Wojewódzkiego i Seminarium Nauczycielskiego /po 1918 r./ Jest to okres ogólnego zaniedbania ogrodu i zniszczenia jego skrajnych części. Nastąpiła rozbiórka części pawilonów ogrodowych oraz drewnianego teatru Branickich. Pałacowe Zwierzyńce zostały częściowo zabudowane. W okresie międzywojennym zachodnie i północne obrzeża ogrodu wydzielono pod nowy park miejski „Planty”.

Faza IV 1944 - 1996

Czas zniszczeń wojennych, powojennej odbudowy założenia pałacowo - ogrodowego i funkcjonowania obiektu w formie nadanej mu przez Stanisława Bukowskiego – monumentalnego założenia regularnego, nawiązującego ogólnym rozplanowaniem do osiemnastowiecznego pierwowzoru, natomiast w detalu prezentującego stylistykę lat 50. i 60. XX w. (stosowanie betonu, asfaltu, silnie uproszczonego detalu architektonicznego i roślinnego).

Określenie faz rozwojowych Ogrodu Branickich było podstawą do dokonania oceny stopnia zachowania substancji zabytkowej, pochodzącej z poszczególnych faz. Dostarczyło danych do przeprowadzenia analiz ogrodu (analiza wiekowa drzewostanu, analiza kompozycji), a docelowo posłużyło do sporządzenia programu konserwatorskiego i dokumentacji projektowej.

Analiza wiekowa drzewostanu¹⁴⁷

Analizę wiekową drzewostanu Ogrodu Branickich sporządzono opierając się na inwentaryzacji drzewostanu, wykonanej w 1997 r. z późniejszymi uzupełnieniami, wyniki badań dendrochronologicznych i dane o fazach rozwojowych rezydencji białostockiej. Celem analizy było przypisanie poszczególnych drzew do kategorii wiekowych, wynikających z faz rozwojowych założenia oraz określenie zasad kompozycji ogrodu regularnego na podstawie rozmieszczenia najstarszych drzew.

W oparciu o tabelę wieku drzew opracowaną przez Longina Majdeckiego oraz wyniki badań dendrochronologicznych drzewostan parkowy podzielono na trzy grupy:

- nasadzenia z początku wieku XIX,
- samosiew i nasadzenia XIX – wieczne (po 1836 r.) i z pierwszej połowy XX w.,
- samosiew i nasadzenia powojenne.

Informacje uzyskane w wyniku analizy wiekowej drzewostanu zostały wykorzystane na etapie gospodarki drzewostanem.

¹⁴⁷ Dorota Sikora, Ogród Branickich w Białymstoku, Analiza drzewostanu, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1999, mpts.

Ryc. 4. Analiza wiekowa drzewostanu, oprac. D. Sikora, *Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania – Projekty – Realizacja, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1999-2000.*

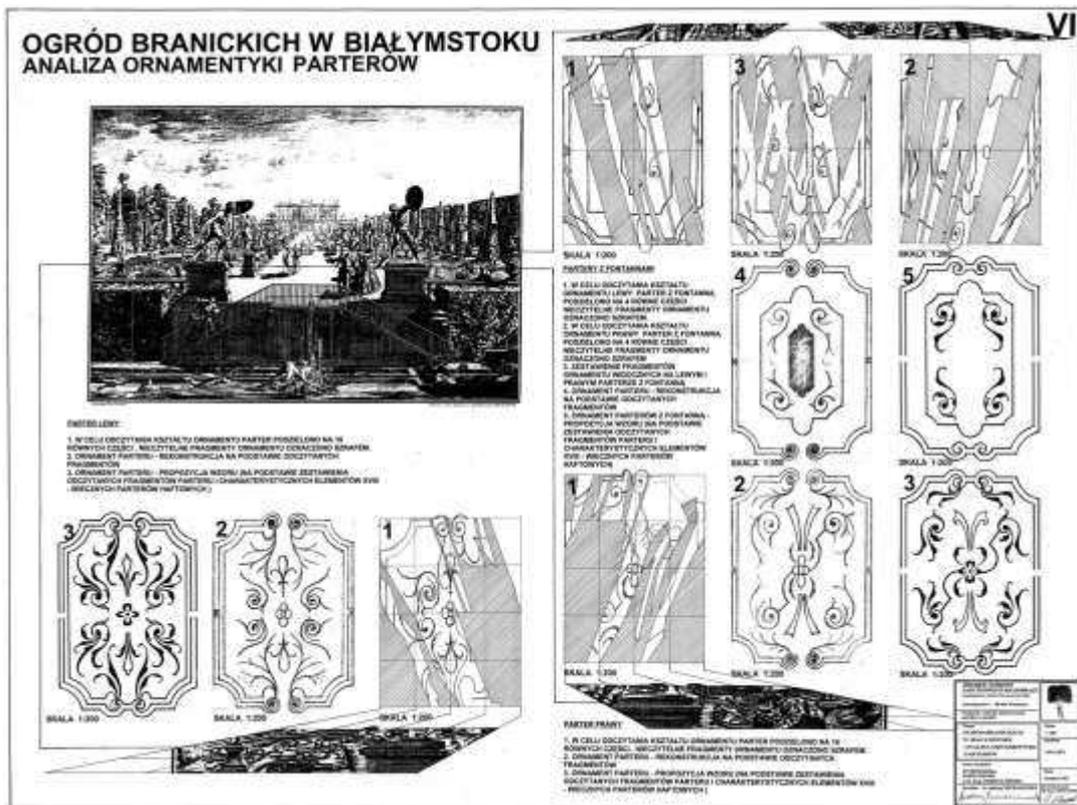
Analiza kompozycji

Celem analizy kompozycji Ogrodu Branickich było określenie zasad, według których ogród ten był ukształtowany w XVIII wieku – w czasach swojej świetności. Dane wyjściowe do analizy stanowiły wyniki kwerendy archiwalnej i bibliotecznej, wyniki badań archeologicznych, ustalenia faz rozwojowych rezydencji białostockiej, oraz analiza wiekowa drzewostanu.

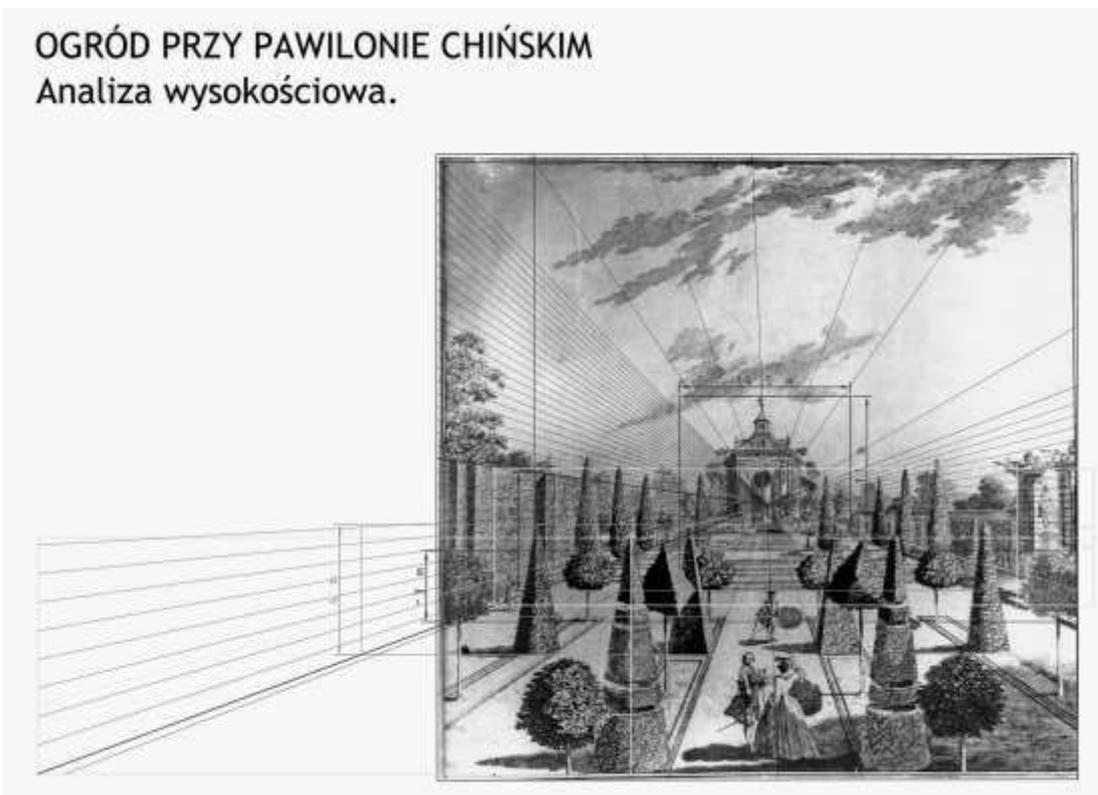
W wyniku analizy ustalono zależności liczbowe pomiędzy kluczowymi punktami kompozycji ogrodu, wysokość i wzajemne proporcje poszczególnych elementów ogrodu, kolorystykę, zasady konstrukcji i ornamentyki parterów.

Wnioski z analizy materiałów archiwalnych zestawiono z wynikami badań archeologicznych, w celu potwierdzenia proporcji i lokalizacji poszczególnych elementów, ustalonych według archiwalnych rycin. Zestawienie to wykazało, że niektóre obiekty zostały na historycznej ikonografii rycinach przedstawione jako znacznie większe, niż były w rzeczywistości. Zjawisko to dotyczy między innymi Pawilonu Chińskiego, którego wymiary zostały znacznie zawyżone. Przynajmniej osiemnastowieczni artyści, chcąc podkreślić wspaniałość budowli, przedstawili ją większą niż była w rzeczywistości.

Zasady ustalone w wyniku analizy kompozycji wykorzystano we współczesnych działaniach konserwatorskich.

Ryc. 5. Analiza ornamentyki parterów, oprac. D. Sikora, *Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania – Projekty – Realizacja, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1998.*

Ryc. 6. Analiza wysokościowa ogrodu przy Pawilonie Chińskim, oprac. D. Sikora, H. Gałka, *Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2007 r.*

Analizy porównawcze i analogie

Metodę analizy porównawczej stosowano w pracach poprzedzających wykonanie projektu rewaloryzacji Ogrodu Branickich wielokrotnie. Jako kryteria wyboru obiektów do porównań z Ogrodem Branickich stosowano: ten sam krąg artystów, zbliżony okres powstania, tego samego właściciela. Kierując się powyższą zasadą do analizy porównawczej wybrano następujące obiekty: ogród przy pałacu Branickich w Warszawie, ogród w Choroszczycy, ogród w Radzynie Podlaskim, ogród w Krystynopolu, ogród przy Pałacu Błękitnym w Warszawie, Ogród Wilanowski.

Wśród ikonografii, prezentującej osiemnastowieczne ogrody, znaleziono również zagraniczną, bardzo bliską analogię¹⁴⁸. Jest to założenie pałacowo-ogrodowe w Rossau w Austrii, własność książęcego rodu Lichtensteinów¹⁴⁹.

Ryc. 7. Ogród w Rossau, Bernardo Bellotto Canaletto, lata 50. XVIII w., źródło ilustracji: Anna Oleńska, *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku, Studia i Materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1998 r.*

Analiza porównawcza objęła również projekty zawarte w działach osiemnastowiecznych teoretyków ogrodów, przy czym starano się wybierać te, które znajdowały się w bibliotece Jana Klemensa Branickiego. Były to¹⁵⁰:

- Jacques François Blondel, *De la distribution des maisons de plaisance, et de la decoration des edifices en general*, T.1-2, Paris 1737-38,
- Daniel Marot, *Nouveau livre de cabinets de jardins, differents ornés des cascades*, Amsterdam, 1712,
- Gabriel Perèlle, *Vues des belles maisons de France*, 1753,

¹⁴⁸ Anna Oleńska, *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku, Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, projekty, realizacja - 1998, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, 1998, s. 33.*

¹⁴⁹ Możliwe, że Branicki widział ogród w Rossau, przebywał bowiem w 1717 r. w Wiedniu. Ogród w Rossau, podobnie jak Ogród Branickich, zdołało osiem rozległych parterów haftowych, z wkomponowanymi w nie roślinami topiarycznymi oraz wazami i rzeźbami figuralnymi, ustawionymi w narożnikach parterów. Podobne jest również ustawienie salonu ogrodowego względem pałacu z prostopadłą do elewacji pałacu osią główną i szerokością równą tej elewacji.

¹⁵⁰ Anna Oleńska, *Analiza kompozycji...*, op. cit., s. 32.

- Mattias Diesel, Erlustierende Augenweide Vorstellung Herrlicher Garten und Lustgebäude..., Munique 1723.

Należy przypuszczać, że Branicki znał także cieszący się wielkim uznaniem i wielokrotnie wznawiany w XVIII wieku podręcznik Antoine'a Josepha Dézalliera d'Argenville'a „La théorie et pratique du jardinage”, swoistą osiemnastowieczną „Biblię”, poświęconą regułom kształtowania wzorowego ogrodu.

Wyniki analizy porównawczej uzupełniły informacje uzyskane w trakcie kwerendy archiwalnej. Ponieważ zasób danych z kwerendy był niewystarczający dla prac projektowych posiłkowano się wiedzą z analizy porównawczej (dotyczyło to na przykład rozwiązań ornamentów na parterach, czy zasad kształtowania wgłębników).

Atrybucja i datowanie

Autorem projektu Ogrodu Branickich w Białymstoku był najprawdopodobniej Jan Zygmunt Deybel, architekt saski zatrudniony przez Jana Klemensa Branickiego, chociaż niewątpliwie pomysłodawcą wielu rozwiązań był sam hetman¹⁵¹. Działania Deybla przypadły na lata 1728-1743. Prace zaczęte przez Deybla w kolejnych latach kontynuowali Jan Henryk Klemm, Jakub Fontana i Pierre Ricaud de Tirregaille. Intensywna rozbudowa w stylu osiemnastowiecznego ogrodu regularnego ustała wraz ze śmiercią hetmana w 1771 r., chociaż wdowa po nim Izabela Branicka utrzymywała pałac i ogród we względnie niezmiennym stanie aż do śmierci w 1808 r.

Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej

Danych wyjściowych do analizy stopnia zachowania substancji, pochodzącej z kolejnych faz rozwojowych Ogrodu Branickich, dostarczyły prace pomiarowe i inwentaryzacyjne współczesnego ogrodu, których rezultaty skonfrontowano z ustaleniami dotyczącymi jego historycznego rozplanowania. Stopień zachowania substancji Ogrodu Branickich w Białymstoku, pochodzącej z kolejnych faz przekształceń przedstawiono w poniższym zestawieniu.

Faza I – XVII w.

- Pałac - projektu Tylmana van Gammeren – przebudowany w XVIII w. dla hetmana Jana Klemensa Branickiego i w XIX na potrzebę Instytutu Panien Szlacheckich, spalony w czasie II wojny światowej, w latach 50. XX w. odbudowany z przywróceniem osiemnastowiecznych elewacji i z adaptacją wewnątrz do potrzeb Akademii Medycznej.

Faza II 1709 - 1808

- Osiemnastowieczny układ przestrzenny – uczytelniony w latach 50 XX w., z pewnymi modyfikacjami według projektów Stanisława Bukowskiego.
- Zasięg terytorialny kompozycji ogrodowej - od północy i zachodu uszczuplony, na części terenu dawnego Ogrodu Branickich założono w okresie międzywojennym park „Planty”.

¹⁵¹ Ibidem, s. 35.

- Budynek Bramy Wielkiej – stan zachowania dobry, po konserwacji.
- Pawilon Włoski – odbudowany, substancja osiemnastowieczna zachowana jedynie w formie części murów, które zostały nadbudowane w latach 50. XX w.
- Ścianka parawanowa - przebudowana w XIX w., ozdobiona w okresie międzywojennym wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej, aktualnie po konserwacji.
- Kanał ogrodowy - skrócony w stosunku do osiemnastowiecznego, basen kończący go pozbawiony wody i częściowo zarośnięty samosiewem.
- Pawilony studni - zachowane w stanie dobrym, poddane konserwacji w latach 70. XX w., aktualnie po konserwacji.
- Brama do dawnego Zwierzyńca Jeleni - zachowane osiemnastowieczne filary bramy, jej światło natomiast zamknięte w latach 60. XX w. półokrągłą kratą.
- Oranżeria - przebudowana, zaadaptowana na pomieszczenia dydaktyczne Akademii Medycznej.
- Dekoracja rzeźbiarska – stanowi niewielką część dawnego wystroju rzeźbiarskiego ogrodu, jej stan jest dobry, została poddana konserwacji oraz uzupełnieniu o nowe cztery rzeźby figuralne w latach 50. XX w.
- Kamienna balustrada ogrodowa - przeniesiona po II wojnie światowej na dach pałacu jako jego attyka, część elementów bezpowrotnie zniszczono (np. cokół dolny).
- Archeologiczne relikty osiemnastowiecznego ogrodu - zachowane w formie destruktywów fundamentów fontann i urządzeń związanych z zasilaniem w wodę, kaskad, muru oporowego, Pawilonu Chińskiego i Pawilonu nad Kanałem, ogrodzeń.

Faza III 1808 - 1944

- Drzewostan - zachowany w stanie ogólnym dobrym, jednak z punktu widzenia ogrodu barokowego, gdzie powinny dominować drzewa młode, o wyrównanym, regularnym pokroju, znacznie przerośnięty i zdeformowany. Skład gatunkowy przypadkowy - w znacznej mierze powstały na skutek zaniechania usuwania samosiewu.
- Zabudowa Instytutu Panien Szlacheckich - zaadaptowana na potrzeby Akademii Medycznej, stan techniczny dobry.

Faza IV 1944 - 1996

- Most nad kanałem - wzniesiony w miejscu osiemnastowiecznego, konstrukcja żelbetowa, o jedno przęsło więcej niż w moście historycznym, nawierzchnia mostu asfaltowo - betonowa - do remontu.
- Pawilon Toskański - wzniesiony po II wojnie światowej, w nowej lokalizacji - bliżej pałacu niż osiemnastowieczny Pawilon Toskański, stan techniczny dobry, po remoncie, w znacznej mierze przysłonięty samosiewem.
- Mur oporowy - żelbetowy, wzniesiony częściowo na relikwach ceglanego muru osiemnastowiecznego, częściowo przesunięty; stan techniczny zły, liczne spękania, miejscami pochylony. Wieńcząca go balustrada betonowa spękana, brak części

- tralek (opisywany stan odpowiada 2009 r., w 2011 r. przeprowadzono remont muru i zwieńczono go kamienną, zrekonstruowaną balustradą);
- Rzeźby i wazy - odkute w piaskowcu w latach 50 XX w., podlegają systematycznej konserwacji, stan dobry.
 - Betonowe fontanny - spękane, nieuszczelne, zepsuty system zasilania i odprowadzania wody (opisywany stan odpowiada 2009 r., w 2011r. betonowe fontanny zdemontowano i zastąpiono kamiennymi, z piaskowca, odtworzonymi na podstawie przekazów archiwalnych i wyników badań archeologicznych).
 - Ogrodzenie - poddane w ostatnich latach gruntownemu remontowi, stan techniczny dobry.
 - Szata roślinna - ornament bukszpanowy na parterach przerośnięty, nieczytelny, żywotniki zdeformowane, przerośnięte, pochylone, żywopłoty grabowe w boskietach zachowane szczątkowo, poprzerastane samosiewem (opisywany stan odpowiada 2009 r., stare nasadzenia bukszpanów w 2010 r. usunięto i w ich miejscu w 2011 r. odtworzono partery haftowe z bordiurami kwiatowymi).

SPOŁECZNE FUNKCJONOWANIE OGRODU

Ewolucja formy użytkowania ogrodu

Ogród Branickich powstał na początku XVIII w. jako ogród towarzyszący rezydencji magnackiej. Była to przestrzeń o charakterze reprezentacyjnym, stanowiąca tło dla ówczesnego życia dworskiego, dostępna jedynie dla właścicieli, ich gości i dworzan. Pełnił również funkcję rekreacyjną, jako miejsce dworskich zabaw i fet. Charakter reprezentacyjnego ogrodu rezydencjonalnego został utrzymany do lat 30. XIX w., kiedy w związku z przekazaniem rezydencji Instytutowi Panien Szlacheckich, ogród stał się ogrodem szkolnym, częściowo traktowanym jako ogród użytkowy (sad, warzywnik). W okresie międzywojennym funkcja ogrodu szkolnego (ekstensywnie traktowanego) została utrzymana. Jedynie teren bezpośrednio przyległy do pałacu uporządkowano, w związku z użytkowaniem pałacu jako siedziby władz wojewódzkich. Po przeprowadzeniu w latach 50. XX w. prac konserwatorskich Ogród Branickich stał się miejskim parkiem publicznym, przystosowanym do potrzeb wypoczynku biernego, użytkowanym okazjonalnie jako miejsce miejskich imprez plenerowych.

Funkcja społeczna obiektu

Ogród Branickich stanowi obecnie jeden z najważniejszych parków miejskich Białegostoku, a poprzez swoje silne kompozycyjne i funkcjonalne powiązanie z innymi terenami zieleni (Bulwary Kościałkowskiego, Park Planty, Zwierzyniec), jest istotnym elementem systemu zieleni miejskiej, zwłaszcza w centrum miasta. Jego związek z całością rezydencji Branickich i przywrócony mu po wojnie monumentalny charakter ogrodu regularnego powodują, że jest uznawany za jeden z kluczowych zabytków Białegostoku i traktowany jako wizytówka miasta. Ogród Branickich jest elementem wyróżniającym miasto, stanowiącym o jego charakterze, zwłaszcza w sytuacji, kiedy

Białystok praktycznie nie posiada starówki, stanowiącej element identyfikacji wielu innych miast.

USTALENIE PROGRAMU KONSERWATORSKIEGO

- Podejmując w końcu lat 90. działania rewaloryzacyjne w Ogrodzie Branickich postanowiono, że generalną zasadą prac będzie dążenie do przywrócenia temu obiektowi charakteru ogrodu barokowego z czasów Jana Klemensa Branickiego - twórcy świetności Białegostoku.
- Podstawę decyzji projektowych stanowią zachowane w terenie relikty dawnej kompozycji, przekazy archiwalne, wyniki badań archeologicznych, studia porównawcze nad obiektami analogicznymi.
- Wierność barokowym wzorcom we współczesnych rozwiązaniach projektowych ma dotyczyć zarówno formy przestrzennej jak i rozwiązań materiałowych.
- Adaptuje się część rozwiązań autorstwa Gerarda Ciołka i Stanisława Bukowskiego ze względów ekonomicznych i społecznych, jak również w celu poszanowania nawarstwień związanych z okresem powojennej rewaloryzacji ogrodu.
- Przewidziano zachowanie także innych nawarstwień stylowych, uznanych za cenne ze względów artystycznych lub społecznych np. nowego wystroju tzw. Ścianki Parawanowej ze współczesnym wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej.
- Mając świadomość, że Ogród Branickich musi funkcjonować we współczesnych realiach i, że musi być dostosowany do znacznie większej frekwencji niż w XVIII w., proponuje się wprowadzenie elementów współczesnej infrastruktury technicznej: odwodnienia, iluminacji budowli ogrodowych, systemu sztucznego nawadniania, systemu monitoringu.
- Obecnie główną funkcją Ogrodu Branickich jest funkcja ogólnodostępnego parku miejskiego oraz funkcja skrótu komunikacyjnego pomiędzy różnymi częściami miasta.

Planowane działania konserwatorskie mają za zadanie wydobycie waloru zabytkowego tego obiektu i docelowo przekształcenie go w jedną z głównych atrakcji turystycznych Białegostoku, o regulowanej dostępności.

OPRACOWANIE DOKUMENTACJI PROJEKTOWEJ

Koncepcja rewaloryzacji¹⁵²

Koncepcję rewaloryzacji Ogrodu Branickich opracowano na podstawie wyników przeprowadzonych badań i analiz oraz doświadczeń z prac konserwatorskich w innych europejskich ogrodach barokowych. Posiłkowano się również zaleceniami teoretyków ogrodnictwa z epoki. Na część decyzji projektowych miał wpływ współczesny sposób użytkowania ogrodu. Koncepcja zakłada przywrócenie Ogrodowi Branickich charakteru

¹⁵² Dorota Sikora, Ogród Branickich w Białymstoku. Koncepcja rewaloryzacji, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2007, mpis.

osiemnastowiecznego ogrodu regularnego, z zachowaniem części późniejszych nawarstwień, uznanych za cenne.

Na terenie **salonu ogrodowego** przewiduje się odtworzenie ośmiu parterów haftowych, w tym czterech centralnych z fontannami, umieszczonymi we wgłębniach oraz odbudowę Pawilonu pod Orłem¹⁵³. Proponuje się również przywrócenie kamiennej balustrady wokół salonu ogrodowego, w formie zgodnej z jej barokowym pierwowzorem¹⁵⁴, a także kamiennych ław – na podstawie zachowanych osiemnastowiecznych fragmentów jednej z nich.

Koncepcja zakłada adaptację współczesnej, żelbetowej konstrukcji muru oporowego pomiędzy salonem ogrodowym a ogrodem dolnym, przy jednoczesnym przywróceniu osiemnastowiecznego wystroju jego elewacji.

W odniesieniu do **boskietów** proponuje się powrót do ich osiemnastowiecznej kompozycji, z częściowym zachowaniem rosnącego tu obecnie starodrzewu. Utrzymuje się podział kwaterowy, wyznaczony przecinającymi boskiety drogami, wprowadzając korekty co do ich szerokości i przebiegu. Koncepcja przewiduje odtworzenie pięciu gabinetów, zgodnie z proporcjami odczytanymi na planie z 1765 r.¹⁵⁵ W miejscu przecięcia głównych dróg boskietów zaproponowano rekonstrukcję fontanny, znanej z historycznej ikonografii i badań archeologicznych.

W koncepcji zakłada się odbudowę głównej dominanty południowego narożnika ogrodu - **Pawilonu Chińskiego i odtworzenie towarzyszącego mu ogrodu**¹⁵⁶. Podstawę dla tych prac stanowią wyniki analiz przekazów archiwalnych oraz badań archeologicznych. Koncepcja zakłada powrót do osiemnastowiecznego poziomu użytkowego terenu i jego tarasowego ukształtowania oraz wykonanie ośmiu silnie wydłużonych kwater, obsadzonych drzewkami o zgeometryzowanych formach (formy topiaryczne).

W koncepcji przewidziano przywrócenie regularnego charakteru **ogrodowi dolnemu**. Oznacza to konieczność:

- odtworzenia stawu pomiędzy Pawilonem Toskańskim a pałacem,
- odtworzenia gwiaździstego układu dróg,
- odtworzenia wyspy wraz z brakującym ramieniem kanału,
- odtworzenia powiązania widokowego pałac – Pawilon Toskański.

¹⁵³ Podstawę prac rekonstrukcyjnych dla tej budowli stanowią dane z ikonografii archiwalnej oraz rozwiązania analogiczne, znane z innych podobnych obiektów. Część górną Pawilonu pod Orłem, zgodnie z przekazami archiwalnymi, odtworzono jako konstrukcję drewnianą, trejażową, część dolną – jako murowaną, o elewacjach wykończonych okładziną z piaskowca, z fontanną ścienną od strony kanału. Zaproponowano, aby metalowe elementy na kopule wieńczącej pawilon wykonać z blachy miedzianej. Kolorystyka rekonstruowanej budowli ma powielać kolorystykę osiemnastowieczną, z dominującym kolorem zielonym, białym i złotym.

¹⁵⁴ Dorota Sikora, Ogród Branickich w Białymstoku. Projekt koncepcyjny balustrady i postumentów pod Sfinksy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000 r., mpis.

¹⁵⁵ Plan Białegostoku, Centralne Wojenno-Historyczne Archiwum Rosji w Moskwie, sygn. F. 846 op.16 d.21755, fotokopia w zbiorach Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku.

¹⁵⁶ Szczegóły w opracowaniu: Dorota Sikora, Ogród Branickich w Białymstoku, Wytyczne do rekonstrukcji Pawilonu Chińskiego, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2004, mpis.

Koncepcja rewaloryzacji przewiduje powrót **dziedzińca wstępnego** do formy przestrzennej, znanej z rysunku Pierra Ricauda de Tirregaille'a z lat 50. XVIII w. Zaproponowano tu zatem odtworzenie dwóch dużych kwater z fontannami we wgłębniach oraz wymianę niekompletnych i zdeformowanych szpalerów lip na nowe nasadzenia¹⁵⁷. **Dziedziniec honorowy** powinien zostać oczyszczony ze współczesnych przypadkowych nasadzeń i zgodnie z przekazami archiwalnymi pokryty kamiennym brukiem. Konieczne jest też wyeliminowanie stąd funkcji parkingu.

W koncepcji odniesiono się również do rozmieszczenia **dekoracji rzeźbiarskiej ogrodu, rodzajów nawierzchni, oświetlenia i zaplecza ogrodniczego**¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Stare lipy na dziedzińcu wstępnym zostały usunięte zimą 2008/2009 r.

¹⁵⁸ Szczegóły w opracowaniu: Dorota Sikora, Ogród Branickich w Białymstoku, Wytyczne do rekonstrukcji kamiennej balustrady, ławek, prac konserwatorskich przy murze oporowym, KOBIDZ 2006, maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Projekt budowlany i projekty wykonawcze

Projekty budowlane i wykonawcze¹⁵⁹ powstały dla tych części Ogrodu Branickich, których konserwację lub rekonstrukcję Urząd Miasta w Białymstoku dotychczas przeprowadził, albo też zamierza przeprowadzić w najbliższym czasie. Elementy te to: partery haftowe, fontanny na parterach, Pawilon pod Orłem, dziedzińce pałacowe, boskiety.

Projekty budowlane i wykonawcze powstały na podstawie koncepcji rewaloryzacji Ogrodu Branickich, zatwierdzonej przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Dane do szczegółowych rozwiązań projektowych czerpano z wyników badań archeologicznych, kwerendy archiwalnej i studiów nad obiektami analogicznymi.

Projekt budowlany parterów haftowych¹⁶⁰ określił ich wymiary, wymiary towarzyszących rabat brzeżnych wewnętrznych i zewnętrznych, rozmieszczenie dekoracji rzeźbiarskiej i roślin kubłowych. Dla parterów ozdobionych trawiastymi wgłębnikami podano wymiary zagłębień, kąt nachylenia skarp i głębokość.¹⁶¹ W projekcie wykonawczym szczegółowo rozrysowano ornament bukszpanowy, określono zapotrzebowanie na sadzonki bukszpanu oraz opisano technologię zakładania parterów. Zwrócono również uwagę na fakt, iż materiał roślinny do nasadzeń (bukszpan wieczniezielony odm. *Suffruticosa*, *Buxus sempervirens* '*Suffruticosa*) musi być wyrównany i wyprodukowany w warunkach klimatycznych zbliżonych do Białegostoku.

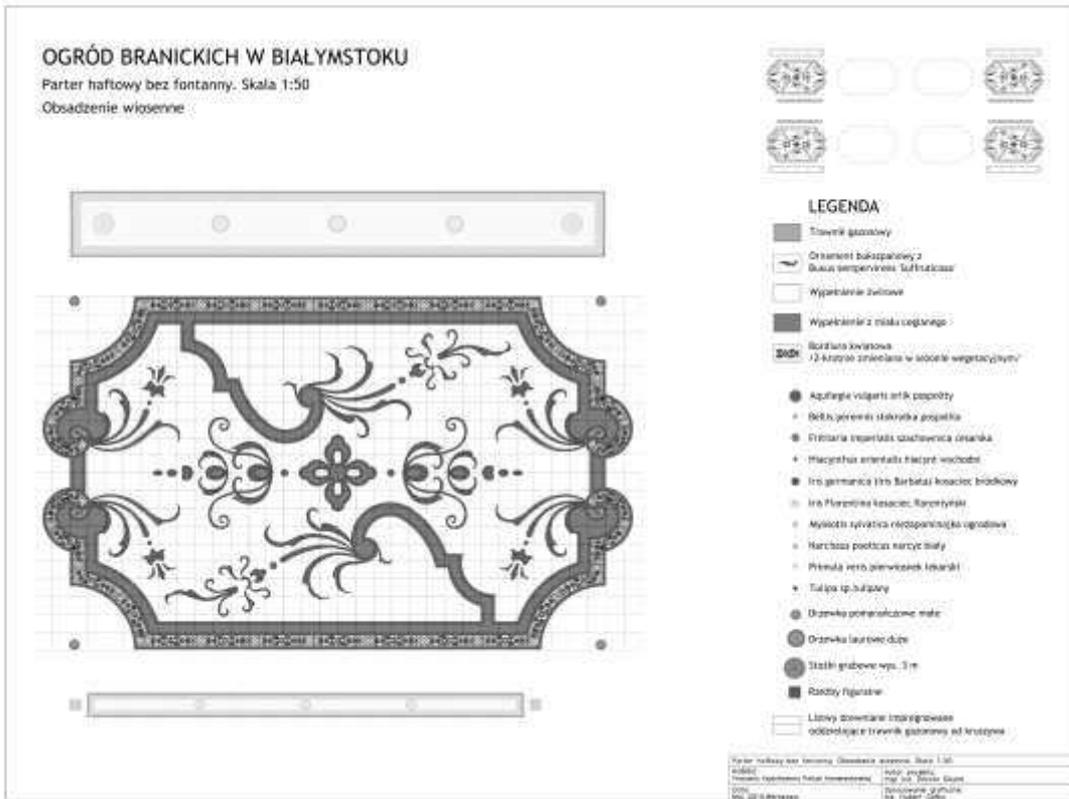
W projekcie wykonawczym podano również dobór roślin kwiatowych na wewnętrzne rabaty brzeżne (dwie zmiany w ciągu sezonu wegetacyjnego), ilości roślin oraz sposób rozmieszczenia. Rabaty zalecono wyprofilować w stosowany w ogrodach osiemnastego wieku tzw. karpi grzbiet. Dobór gatunkowy opracowano na podstawie zaleceń ks. Jana Krzysztofa Kluka, polskiego teoretyka ogrodów, działającego w zbliżonym okresie do hetmana Branickiego i pochodzącego z pobliskiego Ciechanowca¹⁶².

¹⁵⁹ Obok opisanych projektów budowlanych i wykonawczych dokumentacja projektowa zawierała również kosztorysy, specyfikację techniczną wykonania i odbioru robót oraz liczne projekty branżowe: drogowe, elektryczne, sanitarne itd., które uznano za mniej istotne dla tematu niniejszej pracy.

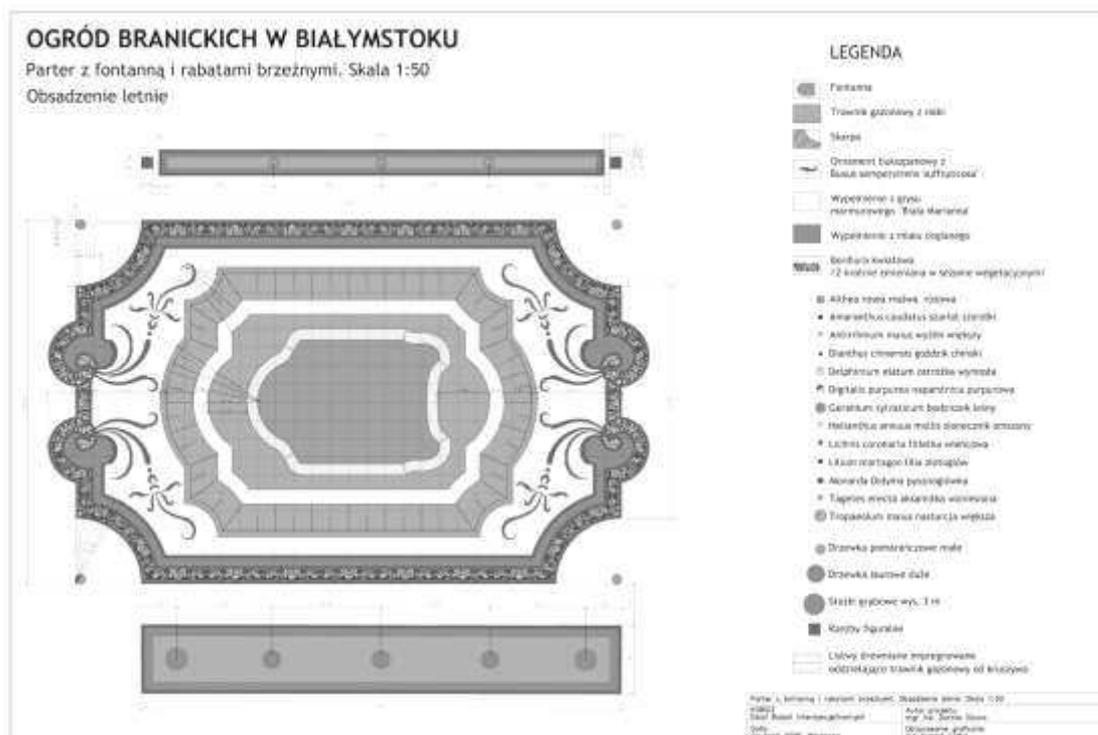
¹⁶⁰ Szczegóły w opracowaniu: Dorota Sikora, Ogród Branickich w Białymstoku, Projekt wykonawczy dla szaty roślinnej salonu ogrodowego, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006, maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

¹⁶¹ Antoine Joseph Dezallier d'Argenville, *La Théorie et Pratique du Jardinage*, oficyna wydawnicza Jean Mariette, Paryż 1709 i późniejsze wydania.

¹⁶² Jan Krzysztof Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju być mogą utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. I, Warszawa, 1777.

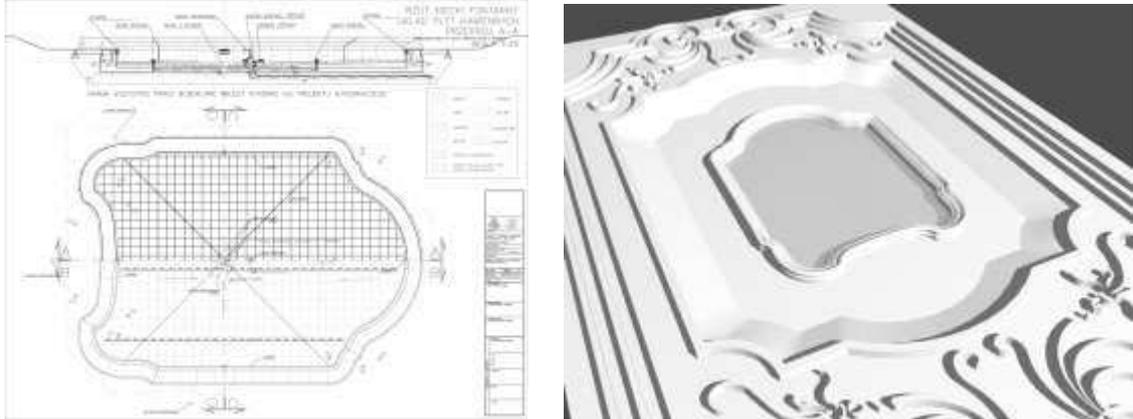

Ryc. 10. Projekt wykonawczy parteru haftowego, proj. D. Sikora, oprac. graficzne H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2010 r.

Ryc. 11. Projekt wykonawczy parteru z fontanną, proj. D. Sikora, oprac. graficzne H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.

Projekt budowlany fontann¹⁶³ (cztery fontanny w salonie ogrodowym) określił szczegółowo formę architektoniczną fontann, profile bortnic, sposób wyłożenia dna, sposób zasilania i odprowadzania wody, typ dysz, kształt i wysokość strumienia wody, a także szczegóły konstrukcyjne żelbetowych płyt dennych.

Ryc. 12. Projekt budowlany fontanny do salonu ogrodowego i jej wizualizacja, proj. T. Rogala, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok, Białystok, 2006 r.

Ryc. 13. Zestawienie formy osiemnastowiecznej Pawilonu pod Orłem według fragment sztychu Jana Henryka Klemma i Michaela Rentza z lat 50. XVIII w. (oryginał w Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie) ze współczesną jego rekonstrukcją projektu Tomasza Rogali, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok 2007 r.

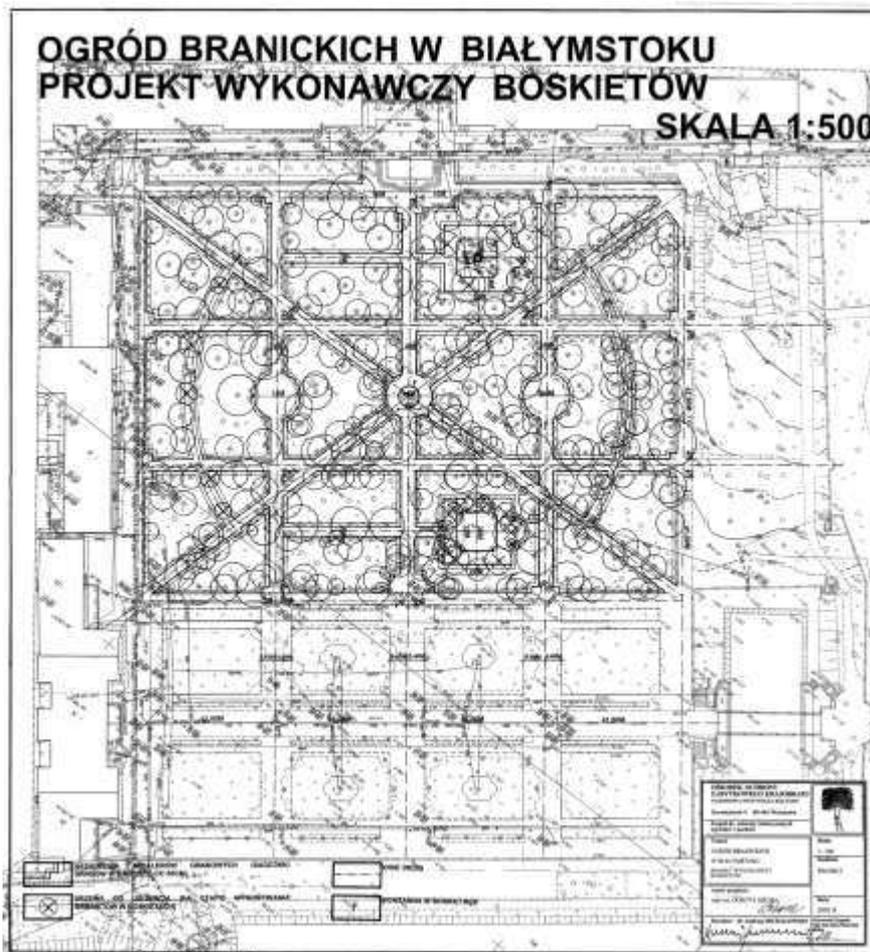
Projekt budowlany Pawilonu pod Orłem¹⁶⁴ określił jego wymiary, rozwiązania materiałowe i konstrukcyjne - zarówno dla murowanego przyziemia, gdzie zaplanowano ukrycie zespołu pomp dla ogrodowych fontann, jak i dla części górnej - trejżazowej altany. Z ogromną starannością, wzorując się na rozwiązaniach stosowanych w Ogródzie Wersalskim i rozwiązaniach opisywanych w osiemnastowiecznych

¹⁶³ Szczegóły w opracowaniu: Tomasz Rogala, Ogród Branickich w Białymstoku. Projekt architektoniczno – budowlany fontann, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok 2006.

¹⁶⁴ Szczegóły w opracowaniu: Tomasz Rogala, Ogród Branickich w Białymstoku. Projekt architektoniczno – budowlany Pawilonu pod Orłem, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok 2007.

wzornikach architektonicznych i ogrodowych, zaprojektowano profile gzymsów, pilastrów, formę zwieńczenia ażurowej kopuły.

Projekt boskietów¹⁶⁵ określił docelową formę przestrzenną tego fragmentu Ogrodu Branickich oraz wskazał na działania niezbędne dla jej osiągnięcia. Ze względu na wieloletnie zaniedbania w pielęgnacji i obecny stan boskietów (przerośnięte, często zdeformowane, pochylone drzewa) przewidziano etapowanie prac. W pierwszym etapie zaplanowano usunięcie drzew uschniętych, chorych, zagrażających bezpieczeństwu użytkowników ogrodu. Drugi etap to usunięcie drzew gatunkowo obcych białostockim boskietom oraz cięcia formujące koron drzew rosnących wzdłuż krawędzi kwater, w celu dopuszczenia światła słonecznego do odtwarzanych ścian boskietów. Etap trzeci to posadzenie grabowych szpalerów oraz dalsze, systematyczne formowanie koron drzew starych, w celu uzyskania docelowo, w wieloletnim procesie, w miarę jednorodnych ścian zieleni.

Ryc. 14. Projekt wykonawczy boskietów, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2002 r.

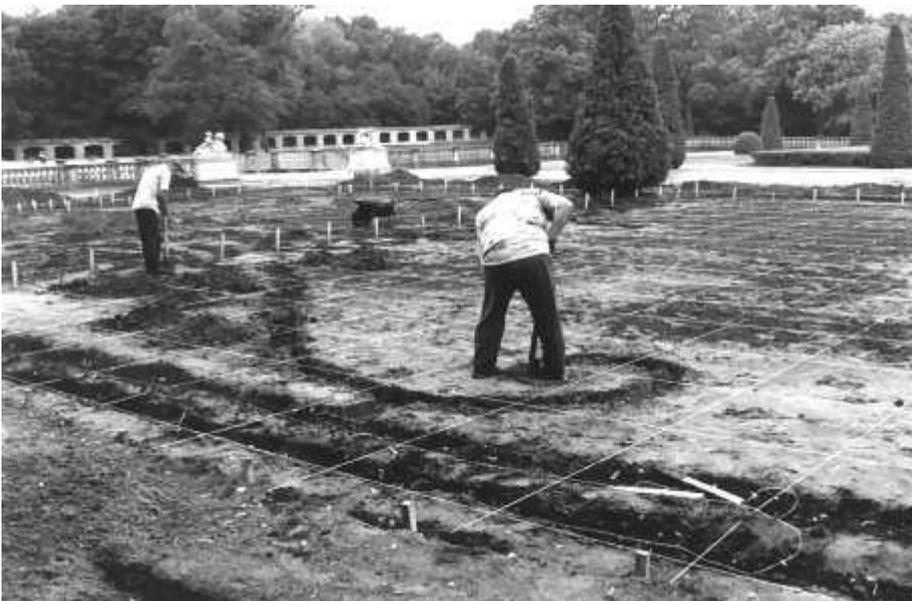
¹⁶⁵ Dorota Sikora, Projekt wykonawczy boskietów, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2002 r., mpis.

Ostatnim fragmentem Ogrodu Branickich, dla którego powstał projekt budowlany i projekty wykonawcze był **dzielnice wstępny**¹⁶⁶. Projekt budowlany (autor T. Rogala) określił tu docelowy sposób ukształtowania terenu, wykonania nawierzchni (drogi o nawierzchni brukowej i żwirowej), profile dróg, spadki, sposób odwodnienia, układ dwóch rozległych kwater trawiastych, z umieszczonymi w ich centrum fontannami we wgłębniach, formę architektoniczną fontann, sposób ich zasilania i odprowadzania wody. Opracowano projekty budowlane dla dwóch pawilonów studni, przewidując między innymi odtworzenie wejść do nich od strony dziedzińca, co pozwoli włączyć je funkcjonalnie do zespołu pałacowo - ogrodowego. Założono całkowitą wymianę zadrzewienia na dziedzińcu wstępnym na młode nasadzenia lip, aby przywrócić tej przestrzeni przewidziane dla niej w osiemnastym wieku proporcje, zwłaszcza w odniesieniu do bryły pałacu.

PRACE REALIZACYJNE

Prace realizacyjne w Ogrodzie Branickich rozpoczęto w 1998 r. od wykonania czterech parterów haftowych. Inwestorem prac był Urząd Miasta w Białymstoku, wykonawcą - białostocka firma „Zieleń Miejska”. Prace przebiegały pod nadzorem autorskim autorki niniejszej pracy, według opracowanej dokumentacji projektowej.

Proces zakładania parterów obejmował: geodezyjne wytyczenie, przeniesienie przy pomocy siatki kwadratów ornamentu w teren, wykopanie rowków pod nasadzenia, wypełnienie ich ziemią, posadzenie bukszpanu i uzupełnienie ziemi urodzajnej, wysypanie na warstwie pospółki, pomiędzy ornamentem bukszpanowym, warstwy ozdobnego kruszywa¹⁶⁷.

Ryc. 15. Zakładanie parterów haftowych, fot. D. Sikora, 1999 r.

Ryc. 16. Partery haftowe po założeniu,
 fot. D. Sikora, 2003 r.

Ryc. 17. Konserwacja rzeźb ogrodowych,
 fot. J. Koller- Szumska, 2001 r.

W kolejnych latach przeprowadzono prace w boskietach Ogrodu Branickich, polegające na usunięciu drzew suchych, chorych, zdeformowanych i gatunkowo obcych. Rozpoczęto również formowanie koron drzew, mające na celu przywrócenie widoczności w duktach widokowych. Cięcia ograniczono we wschodniej i południowej części ze względu na konieczność przysłonięcia widoku na położone w bliskim sąsiedztwie akademiki Akademii Medycznej.

Konserwacją objęto również wyposażenie rzeźbiarskie ogrodu, w tym zespół ośmiu rzeźb figuralnych na postumentach i ośmiu waz z piaskowca oraz dwóch rzeźb sfinksów, podkreślających wejście na most¹⁶⁸. Dla tych ostatnich wykonano nowe postumenty, wzorowane na postumentach oryginalnych, znanych z przedwojennych fotografii.

Równocześnie podjęto prace związane z konserwacją obiektów architektonicznych, wchodzących w skład dawnej rezydencji Branickich. Akademia Medyczna rozpoczęła remont elewacji i dachów pałacowych, natomiast w ogrodzie przeprowadzono prace konserwatorskie przy ogrodzeniu, bramach, Pawilonie Włoskim i Pawilonie Toskańskim, nadając im kolorystykę zgodną z kolorystyką elewacji pałacowych.

W 2004 r. wykonano konserwację ścianki parawanowej, maskującej wejście do piwnic pod dawnym Pawilonem Chińskim, odtwarzając znajdujący się tu w okresie międzywojennym wizerunek Matki Boskiej Ostrobramskiej. W 2005 r. przystąpiono do

¹⁶⁸ Konserwację rzeźb przeprowadziła Małgorzata Andron- Hofmańska.

remontu Bramy Wielkiej, prowadzącej na teren rezydencji. Obecnie trwają prace przy pawilonach studni i rekonstrukcji fontann na dziedzińcu wstępnym.

W 2009 r. rozpoczęto prace na dziedzińcu wstępnym. Objęły one wykonanie dwóch fontann z piaskowca we wgłębniach, wymianę nawierzchni na żwirową i brukowaną z kamienia polnego (na osi pałacowej), wymianę zadrzewienia na nowe nasadzenia lip wzdłuż ogrodzenia *avant court*, remont pawilonów studni i przywrócenie im wejść od strony dziedzińca. Prace na dziedzińcu wstępnym ukończono w 2010 r.

W 2010 r. rozpoczęto prace na terenie salonu ogrodowego. Obszar ten wyprofilowano, przeprowadzono remont muru oporowego, otaczającego salon, zrekonstruowano kamienną balustradę, ułożono instalację odwadniającą tutejsze nawierzchnie, wykonano nawierzchnię typu „Hanse grand”, zrekonstruowano osiem parterów haftowych, cztery kamienne fontanny oraz altanę trejażową „Pawilon pod Orłem”, posadzono szpaler grabowy na granicy salonu ogrodowego i boskietów, przeprowadzono konserwację elementów wystroju rzeźbiarskiego wraz z przywróceniem historycznej technologii malowania rzeźb na białe. Prace w salonie ogrodowym mają zakończyć się latem 2011 r.

PRACE PIELEGNACYJNE

Bieżąca pielęgnacja Ogrodu Branickich obecnie obejmuje:

- partery haftowe - gdzie w sezonie wegetacyjnym wykonywane jest dwukrotne cięcie formujące bukszpanu, zasilanie dolistne i do gruntu, podlewanie (automatyczne), oprysk środkami owado- i grzybobójczymi, pielienie, uzupełnianie ozdobnego kruszywa, zabezpieczanie na okres zimy,
- trawniki - pielęgnacja polega na systematycznym koszeniu w sezonie wegetacyjnym, podlewaniu (automatycznym), wygrabianiu liści jesienią,
- drzewa i krzewy - pielęgnacja polega na usuwaniu drzew i krzewów suchych oraz zamierających, usuwaniu posuszu z koron, usuwaniu drzew lub ich konarów stanowiących zagrożenie dla użytkowników ogrodu,
- nawierzchnie - bieżąca pielęgnacja polega na ich odchwaszczaniu (ręcznym), usuwaniu przerastającej darni z drewnianych listew, ograniczających nawierzchnie, grabieniu, usuwanie lokalnych nierówności,
- kanał ogrodowy - bieżąca pielęgnacja polega na konserwacji trawiastych skarp, ich systematycznym koszeniu, monitorowaniu poziomu lustra wody oraz w miarę potrzeb uzupełnianiu wody,
- architekturę ogrodową i wyposażenie rzeźbiarskie - konserwacja prowadzona jest w miarę potrzeb, w cyklu co kilka - kilkanaście lat,
- monitoring - Ogród Branickich jest stale monitorowany.

OCHRONA KONSERWATORSKA KRAJOBRAZU POWIĄZANEGO Z OGRODEM

Pałac i Ogród Branickich stanowiły w XVIII wieku centrum rozległej kompozycji przestrzennej, łączącej się płynnie z układem urbanistycznym Białegostoku. Oprócz

tkanki miejskiej, z ogrodem bezpośrednio sąsiadowały zwierzyńce: Zwierzyniec Jeleni i Zwierzyniec Danieli, przechodzące dalej w tzw. Zwierzyniec Wielki. W skład wieloprzestrzennej kompozycji wchodziły punkty widokowe, ozdobione niekiedy tylko pawilonami - jak w miejscu określanym jako „Wielka Kaskada” czy też małymi pałacami - np. pałac w Wysokim Stoku. Wyniesienia terenu zdobiły kaplice: św. Rocha i św. Magdaleny. Branicki wybudował w otoczeniu swojej rezydencji, w dolinie rzeki Białej, także szereg obiektów o charakterze użytkowo - ozdobnym. Były to bażantarnia, pstrągarnia, kuropatwiarnia. Prace nad upiększaniem doliny trwały wiele lat. Były tu sadzone zagajniki, obsadzone rzędowo rowy i stawy, zakładane aleje¹⁶⁹.

Część tych obiektów przetrwała, jak chociażby kaplica na wzgórzu Marii Magdaleny czy Pałacyk Gościnny. Ślady po niektórych zachowały się jedynie w formie nazw dzielnic Białegostoku np. Wysoki Stoczek, Bażantarnia.

Obecnie ochroną konserwatorską objęte jest całe historyczne centrum Białegostoku, co gwarantuje kontrolę służb konserwatorskich nad nowymi inwestycjami planowanymi w rejonie Ogrodu Branickich i poszanowanie relikwów dawnych założeń. Do rejestru zabytków wpisane są również parki Planty i park Bulwary Kościalkowskiego, stanowiące rodzaj buforu pomiędzy Ogrodem Branickich a wielkomiejskimi arteriami komunikacyjnymi. Jednostkową ochroną konserwatorską objęte są kaplica na wzgórzu Marii Magdaleny, kościół p.w. NMP oraz Pałacyk Gościnny. Ochronę otoczenia Ogrodu Branickich uznano za wystarczającą.

Ryc. 18. Parki zabytkowe, otaczające Ogród Branickich, pełniące częściowo funkcję zieleni buforowej:
A – Ogród Branickich, B – Bulwary Kościalkowskiego, C – Park Stary, D – Park Planty, E – Zwierzyniec, F – Ogród przy Pałacyku Gościnnym, oprac. D. Sikora, 2009 r.

SPOŁECZNA PROMOCJA PRAC REWALORYZACYJNYCH

Prace rewaloryzacyjne w Ogrodzie Branickich poprzedziła szeroka akcja informacyjna, skierowana do białostockiej społeczności, radnych i urzędników Urzędu Miasta, miejscowych specjalistów z zakresu architektury, historii sztuki i konserwatorstwa. Akcja ta odbywała się poprzez lokalne media, jak również poprzez

¹⁶⁹ Elżbieta Kowecka, Dwór Najrządniejszego..., op. cit., s. 168-169.

spotkania z mieszkańcami, na których prezentowane było zaawansowanie prac i plany na przyszłość. Jedno z takich spotkań, o charakterze multimedialnego, wieczornego spektaklu w ogrodzie, połączonego z koncertem muzyki dawnej i pokazem sztucznych ogni, odbyło się w czerwcu 2007 r. i przyciągnęło tłumy białostoczan. Kolejną formą informowania lokalnej społeczności była uruchomiona w 2007 r. strona internetowa (www.ogrodbranickich.bialystok.pl), na której prezentowano historię ogrodu i zamierzenia projektowe. Nie zaniechano również tradycyjnych form informacji - na terenie ogrodu ustawiono szereg tablic, na których zestawiono stan historyczny, współczesny i spodziewany efekt finalny działań konserwatorskich.

Dla grona specjalistów przygotowano publikacje zawierające artykuły na temat historii Ogrodu Branickich, projektów rewaloryzacji oraz działań o podobnym charakterze, prowadzonych w innych ogrodach europejskich¹⁷⁰. Zorganizowano również szereg konferencji, na których prezentowane były prowadzone w Ogrodzie Branickich prace konserwatorskie. Nad zakresem i jakością tych prac przez wiele lat czuwała Międzynarodowa Rada Konserwatorska ds. Ogrodów Branickich w Białymstoku i Choroszczu, w spotkaniach której uczestniczyli wybitni specjaliści w dziedzinie konserwacji ogrodów historycznych z Holandii, Niemiec oraz Austrii¹⁷¹.

7.2. Ogród Wilanowski

FORMALNA PODSTAWA OPRACOWANIA

Formalną podstawę działań dotyczących Ogrodu Wilanowskiego stanowiło porozumienie zawarte pomiędzy Krajowym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków a Muzeum Pałac w Wilanowie. Przedmiotem działań KOBIDZ w Ogrodzie Wilanowskim, w których uczestniczyła autorka niniejszej pracy, było rozpoznanie układu przestrzennego tego założenia w kolejnych fazach jego rozwoju, na podstawie wyników badań archeologicznych i kwerend archiwalnych. Stanowiło ono podstawę do określenia wytycznych dla przyszłych prac konserwatorskich, ze szczególnym uwzględnieniem ogrodu tarasowego.

Badania Ogrodu Wilanowskiego miały charakter interdyscyplinarny. Uczestniczyli w nich archeolodzy, architekci, architekci krajobrazu, geodeci, historycy sztuki i specjaliści od ortofotografii¹⁷².

¹⁷⁰ Ogród Branickich w Białymstoku. Badania – projekt – realizacja 1998, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1998, oraz Ogród Branickich w Białymstoku. Badania – projekt - realizacja 1999 - 2000, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, 2000 r.

¹⁷¹ Rada ta przestała istnieć w 2002 r. po przekształceniu Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

¹⁷² Badania w KOBIDZ prowadzono w latach 2003 – 2007. Za archeologię odpowiedzialni byli Andrzej Gołębniak, Andrzej Jankowski i Tadeusz Morysiński, za badania z zakresu architektury krajobrazu - Dorota Sikora, ekspertyzy architektoniczne obiektów kubaturowych wykonywali Jacek Gzowski i Tomasz Żebrowski, za kwerendy archiwalne odpowiedzialne były historyk sztuki - Anna Hanaka i arch. kraj. Dorota Sikora, obsługę geodezyjną zapewniał Bolesław Kobielski, inwentaryzację ortofotograficzną profili wykopów archeologicznych wykonał Karol Czajkowski, opracowania graficzne - Hubert Gałka.

W KOBIDZ dla założenia pałacowo - ogrodowego w Wilanowie i krajobrazu otaczającego wykonano również opracowanie dotyczące wyznaczenia granic ochrony konserwatorskiej i optymalnych form tej ochrony. Opracowanie to powstało na zlecenie Stołecznego Konserwatora Zabytków¹⁷³.

WSTĘPNE ROZPOZNANIE OBIEKTU

Wstępne rozpoznanie części regularnej Ogrodu Wilanowskiego polegało na:

- wspólnej wizji terenowej przedstawicieli poszczególnych specjalności, biorących udział w procesie konserwacji,
- opracowaniu wstępnego harmonogramu badań i prac studialnych, rozmowach z zarządzającym obiektem, co do jego oczekiwań, dotyczących przebiegu, zakresu i wyników prac,
- określeniu relacji pałac – ogród, bardzo silnej w przypadku Ogrodu Wilanowskiego, gdzie pałac i ogród wzajemnie kompozycyjnie się dopełniają,
- sporządzeniu dokumentacji fotograficznej stanu przed rozpoczęcia prac konserwatorskich,
- rozpoznaniu istniejącej dokumentacji projektowej i inwentaryzacyjnej,
- rozpoznaniu podstawowej literatury przedmiotu,
- rozpoznaniu autorstwa części regularnej Ogrodu Wilanowskiego, przypisywanego Adolfowi Boyowi, ostatnia faza to wynik działań projektowych Gerarda Ciołka,
- rozpoznaniu sytuacji własnościowej Ogrodu Wilanowskiego,
- rozpoznaniu współczesnych form użytkowania – Ogród Wilanowski użytkowany jest obecnie jako ogród muzealny i miejsce wypoczynku biernego,
- ocenie prawidłowości wpisu do rejestru zabytków – wpis do rejestru zabytków Ogrodu Wilanowskiego okazał się nieprawidłowy. Nie wyszczególniono w nim przedmiotu i zakresu ochrony, nie określono granic ochrony, nie uwzględniono otoczenia¹⁷⁴.

¹⁷³ Dorota Sikora, Anna Hanaka, Opinia dotycząca postulowanych granic wpisu założenia wilanowskiego do rejestru zabytków, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2005, maszynopis w zasobach Stołecznego Konserwatora Zabytków.

¹⁷⁴ Wpis założenia pałacowo – ogrodowego w Wilanowie, budowli i krajobrazu z nim powiązanego obejmował: założenie urbanistyczne (nr rej.: 639/1 z 1.07.1965 oraz 639 z 1.1973) - granice tego wpisu określono dopiero w 2006 r., park pałacowy z wystrojem architektoniczno-rzeźbiarskim nr rej.: 639/3 z 1.07.1965 oraz 639/3 z 1.1973 z obiektowymi wpisami domku dozorczy, mauzoleum Potockich, pompowni, altany chińskiej, mostu rzymskiego, pomnika Bitwy Raszyńskiej, sarkofagu ku czci Stanisława Kostki Potockiego, obelisku ku czci braci Potockich, kolumny z krzyżem maltańskim, kolumny z orłem, zespołu rzeźb figuralnych, mostkami. Do rejestru zabytków wpisane są w formie wpisów obiektowych budowle znajdujące się na terenie rezydencji, na jej przedpolu i część zabudowy folwarku.

Ryc. 19. Ogród
Wilanowski, stan z końca
lat 90. XX w.,
fot. D. Sikora.

PRACE INWENTARYZACYJNE I POMIAROWE

Na etapie prac inwentaryzacyjnych i pomiarowych podjęto wymienione poniżej działania.

- **Pomiar geodezyjny i rozpoznanie wysokościowe terenu.** Prowadzący badania mieli do dyspozycji mapę zasadniczą, wykonaną w latach 90. XX w., w skali 1: 500. Mapa ta była na bieżąco, w ramach potrzeb, uaktualniana. Uaktualniona mapa spełniała wymogi prac badawczych i projektowych (na etapie koncepcji).
- **Inwentaryzację dendrologiczną.** Prowadzący badania mieli do dyspozycji inwentaryzację dendrologiczną, opracowaną w latach 90. w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu¹⁷⁵. Ze względu na fakt, iż teren będący przedmiotem opracowania to przede wszystkim taras górny, inwentaryzacja drzewostanu w tym przypadku miała drugorzędne znaczenie (rosnące w tym miejscu żywotniki Dyrekcja Muzeum Pałac w Wilanowie przeznaczyła do wycięcia).
- **Inwentaryzację elementów architektury ogrodowej.** Nie istniała potrzeba sporządzania dokumentacji elementów architektury ogrodowej, ponieważ podstawowe informacje o nich, w formie kart ewidencyjnych, posiada w swoich archiwach Muzeum Pałac w Wilanowie.
- **Inwentaryzację układu drogowego.** Punktem wyjścia do prac inwentaryzacyjnych układu drogowego była mapa sytuacyjno – wysokościowa, na którą wniesiono informacje o rodzajach nawierzchni i jej stanie technicznym.

KWERENDA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA

Kwerendy archiwalna i biblioteczna, przeprowadzone na potrzebę opracowania wytycznych do projektu rewaloryzacji ogrodu tarasowego w Wilanowie, objęły zbiory wielu polskich i zagranicznych instytucji. Ze względu na bardzo obszerny charakter

¹⁷⁵ Autorką inwentaryzacji dendrologicznej z lat 90. XX w. jest arch. krajobrazu Magdalena Bielecka.

kwerend, poniżej scharakteryzowano ogólnie materiały archiwalne, z jakich korzystano. Pełny zakres kwerendy zawarty jest w opracowaniach KOBIDZ, dotyczących Ogrodu Wilanowskiego¹⁷⁶.

Dla Ogrodu Wilanowskiego zachowało się wiele bezpośrednich przekazów archiwalnych. Najcenniejsze z nich to listy królewskiego architekta Augustyna Locciego do Jana III Sobieskiego, zawierające szczegółowe raporty z prowadzonych w ogrodzie prac¹⁷⁷, inwentarz z 1729 r.¹⁷⁸, korespondencja ogrodników, architektów i zarządców z kolejnymi właścicielami Wilanowa: Elżbietą Sieniawską, Augustem Czartoryskim i Izabelą Lubomirską oraz rachunki za wykonane prace¹⁷⁹. Zachowało się kilka historycznych planów Ogrodu Wilanowskiego: plan z około 1730 r.¹⁸⁰, plan z ok. połowy XVIII w.¹⁸¹, plan z końca XVIII w.¹⁸² Najcenniejsze przekazy ikonograficzne to cykl obrazów Bernarda Belotta Canaletta¹⁸³ i akwarele Zygmunta Vogla¹⁸⁴ oraz obraz Józefa Paszkiewicza¹⁸⁵. Wśród źródeł pośrednich najwięcej informacji wniosły: odrisy planu Adolfa Boya z 1682 r.¹⁸⁶, plany wielkoskalowe, obejmujące Wilanów, w tym plan saski z ok. 1720 r.¹⁸⁷, relacje podróżników odwiedzających Wilanów w XVII i XVIII w.¹⁸⁸, opisy pamiątkarskie¹⁸⁹ **Wiele wypisów z archiwaliów, odrysów planów, fotografii,**

¹⁷⁶ Dorota Sikora, Anna Hanaka, Rekonstrukcja układu przestrzennego tarasu górnego z czasów Jana III Sobieskiego i Elżbiety Sieniawskiej, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006, mpis., Dorota Sikora, Anna Hanaka, Ogród Wilanowski. Mur oporowy w świetle archiwaliów, KOBIDZ, 2005, mpis., Dorota Sikora, Anna Hanaka, Ogród Wilanowski. Analiza historyczna tarasu górnego, KOBIDZ, 2005, mpis.

¹⁷⁷ Treść listów znana z odpisów Juliusza Starzyńskiego zamieszczona jest w: I. Starzyński, Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III, Warszawa 1976 r.

¹⁷⁸ Inwentarz Ogrodu Włoskiego Willanowskiego, Budynku Ogrodniczego iako też Pomarańczarnicy ..., sygn. 11 358, Archiwum Czartoryskich w Krakowie, Archiwum Gospodarcze Czartoryskich.

¹⁷⁹ Przechowywane w większości w Archiwum XX. Czartoryskich w Krakowie.

¹⁸⁰ Plan Ogrodu Wilanowskiego, zbiory Biblioteki im. Wasyła Stefanyka we Lwowie, „Album Poturzycki”, k. 44.

¹⁸¹ Plan Ogrodu Wilanowskiego, 2 poł. XVIII w., Biblioteka Narodowa w Paryżu, sygn. Vol. 29T6.Ft.6.

¹⁸² Planta Jeneralna Pałacu Wilanowskiego z Ogrodem, ok. 1790 r., [odrys z pocz. XIX w.], AGAD, Zbiory Kartograficzne, sygn. Zb. Kart. 475-1.

¹⁸³ Bernardo Belotto zw. Canaletto, Pałac w Wilanowie od strony ogrodu, 1776 r., Zamek Królewski w Warszawie, nr. inw. ZKW 448, Widok Wilanowa, 1777 r., olej/plótno, 117 x 164 cm, sygn. ZKW 460, Pałac w Wilanowie od strony południowej, 1777 r., olej/plótno, 117 x 164 cm, sygn. ZKW 459, Widok łąk wilanowskich, 1775 r., olej/plótno, 173 x 246 cm, sygn. ZKW 452.

¹⁸⁴ Zygmunt Vogel, Widok pałacu w Wilanowie od południa, [1791-1792], piórko, tusz, akwarela, lawowanie tuszem, ślady ołówka/papier żeberkowy, 36,7 x 57,1 cm, sygn. FC-ZKW 523, Widok pałacu w Wilanowie od strony parku, [1791-1792], piórko, tusz, akwarela/papier żeberkowy, 36,9 x 57,6 cm, sygn. FC-ZKW 524.

¹⁸⁵ Józef Paszkiewicz, Widok pałacu w Wilanowie od strony północno-wschodniej, akwarela/papier, 37,5 x 57,7 cm, zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, nr inw. IG 5244. Praca ta jest wykonaną ok. 1810 r. kopią zaginionej akwareli Z. Vogla pochodzącej z lat 90. XVIII w.

¹⁸⁶ Plan ten znany jest jedynie w odrysach: Juliusza Starzyńskiego i Gerarda Ciołka. Odrisy te różnią się od siebie szczegółami w rozplanowaniu ogrodu. Plan sytuacyjny Wilanowa z 1682 r., rekonstrukcja opracowana przez G. Ciołka w 1947 r., zbiory KOBIDZ, Teki Ciołka, sygn. TC. pl 6324 oraz Plan sytuacyjny Wilanowa z 1682 r., odris planu A. Boy'a, reprodukt.: J. Starzyński, Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III, Studja do dziejów sztuki w Polsce, t. 5, 1933, s. 25, ryc. 15

¹⁸⁷ Plan von Denen König Güthern Villanow und Klein Powzin Fasahnen. Plan przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Dreźnie, jego reprodukcja znajduje się w Dziale Dokumentacji Naukowej Muzeum Pałac w Wilanowie, nr inw. 499

¹⁸⁸ Johann Bernoulli, Podróż po Polsce, 1778, [w:] Wacław Zawadzki, Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców, Warszawa, 1963 r., s. 405.

¹⁸⁹ Pamiętnik kawalera de Beaujeu, Kraków 1883, BUW, sygn.77765 (1), Manuskrypt ręką własną ks. Pawła Sapiehy Opata Paradyskiego, potem biskupa Żmudzkiego. Dziennik codzienny Anno 1694, odpis w: DDN Muzeum Pałac w

sprawozdań z prac konserwatorskich, prowadzonych w XX wieku zawierają Teki Ciolka (przechowywane w KOBIDZ) oraz zbiory Działu Dokumentacji Naukowej Muzeum Pałac w Wilanowie.

Zgromadzone archiwalia, po przeprowadzeniu ich krytycznej analizy, stały się punktem wyjścia do sporządzenia dokumentacji projektowej.

BADANIA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ OBIEKTU

Badania archeologiczne

Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków prowadził na terenie założenia pałacowo - ogrodowego w Wilanowie od 2003 r. do 2007 r. archeologiczne badania wykopaliskowe¹⁹⁰ Ich celem było pozyskanie informacji o rozwoju kompozycji ogrodowej i znajdującym się na terenie ogrodu wyposażeniu. Wyniki badań stanowiły uzupełnienie danych z kwerendy archiwalnej. Było to szczególnie ważne dla Ogrodu Wilanowskiego z czasów Jana III Sobieskiego, dla którego nie zachował się ani szczegółowy plan, ani żadne przedstawienia ikonograficzne. W wyniku badań archeologicznych udało się odnaleźć¹⁹¹:

- fundamenty pod rzeźby ogrodowe, zdobiące naroża parterów (wielofazowe),
- siedemnastowieczną nawierzchnię ceglana, układaną w jodełkę na tarasie górnym, o czytelnych krawędziach, pozwalających na zdefiniowanie jej kształtu, łączoną z czasami Sobieskiego,
- relikty dwóch siedemnastowiecznych fontann, zlokalizowanych na przecięciach alejek w części północnej i południowej tarasu górnego,
- relikty sadzawek na tarasie dolnym,
- fundamenty grotty lub innej budowli ogrodowej na terenie dawnego południowego Ogrodu Fruktyfikującego,
- relikty murów oporowych, ciągnących się od tarasu górnego w kierunku oranżerii oraz na południe od ogrodu tarasowego - w kierunku Jeziora Wilanowskiego,
- fundamenty budynków: oranżerii i figarni z czasów Jana III Sobieskiego lub Elżbiety Sieniawskiej,
- relikty dawnego zagospodarowania Góry Bachusowej w postaci kamiennych obrzeży tarasowo rozmieszczonych ścieżek,
- płytę denną i część ceglanej bortnicy dziewiętnastowiecznej fontanny, usytuowanej na tarasie górnym, na osi pałacu.

Ponadto w trakcie badań pozyskano wiele zabytków ruchomych. Do najcenniejszych z nich, z punktu widzenia prac konserwatorskich, planowanych w Ogrodzie Wilanowskim, należały fragmenty rzeźb, narzędzi, mebli ogrodowych, kamiennych i ceramicznych waz oraz donic.

¹⁹⁰ Wilanowie, Mat.zr.132, k.179-184 [s.3-4], oryginał [w:] AGAD. Archiwum Radziwiłłowskie Nieświeżkie, Dz. II, RKP. 60.

¹⁹¹ Badania pod kierunkiem Andrzeja Golembnika prowadzili pracownicy KOBIDZ.

¹⁹² Wymieniono tylko niektóre obiekty, najważniejsze z punktu widzenia ogrodu.

Wyniki badań archeologicznych pozwoliły na precyzyjne określenie dyspozycji przestrzennej ogrodu tarasowego i jego przekształceń w czasie. Dały możliwość ustalenia szerokości alejek, rozmieszczenia rzeźb, układu parterów. Posłużyły również do weryfikacji wiarygodności części materiałów archiwalnych.

Ryc. 20. Badania archeologiczne w rejonie muru oporowego, fot. D. Sikora, 2007 r.

Ryc. 21. Fragmenty siedemnastowiecznych marmurowych waz, wykopane w trakcie badań archeologicznych, fot. D. Sikora, 2006 r.

Badania nieinwazyjne

Badania archeologiczne w Ogrodzie Wilanowskim zostały wsparte badaniami geofizycznymi. Zastosowano je w części centralnej tarasu górnego, gdzie plany archiwalne pokazują istnienie dwóch nakładających się na siebie fontann: fontanny

z czasów Jana III Sobieskiego oraz młodszej - z połowy XIX w. Do badań użyto georadaru. Wyniki badań wykazały istnienie fontanny dziewiętnastowiecznej, natomiast odczyt dotyczący położonych głębiej struktur siedemnastowiecznej fontanny nie był jednoznaczny¹⁹². Późniejsze badania archeologiczne w tym rejonie udowodniły istnienie zachowanej w bardzo dobrym stanie fontanny dziewiętnastowiecznej¹⁹³ i brak reliktyw fontanny siedemnastowiecznej.

¹⁹² Andrzej Musiatewicz, Sprawozdanie z przeprowadzonych badań geofizycznych dla celów archeologicznych - obiekt Wilanów, mpis.

¹⁹³ Relikty tej fontanny zostały współcześnie usunięte.

Badania dendrochronologiczne

Ze względu na pewność, co do czasu posadzenia żywotników zachodnich, rosnących na tarasach Ogrodu Wilanowskiego do 2007 r. (wiadomo, że posadzono je w latach 50. wg projektu Gerarda Ciołka) i założoną z góry przez inwestora decyzję o konieczności ich usunięcia, badań dendrochronologicznych nie prowadzono.

Badania palinologiczne i makroszczątków roślinnych

Badania takie przeprowadzono na zlecenie Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ich wynik był negatywny - nie udało się zidentyfikować żadnych roślin poza zbożami i trawami.

ANALIZY KONSERWATORSKIE

Krytyczna analiza źródeł

Dla Ogrodu Wilanowskiego zachowało się stosunkowo dużo przekazów archiwalnych. Za przekazy wiarygodne, nie wymagające weryfikacji uznano inwentarze oraz pisemne raporty o pracach w ogrodzie, składane właścicielom Wilanowa przez oficjalistów. Analizie krytycznej poddano natomiast kluczowe plany, przedstawiające siedemnastowieczny i osiemnastowieczny Ogród Wilanowski:

- plan Adolfa Boya z 1682 r., znany w dwóch odrysach: Juliusza Starzyńskiego i Gerarda Ciołka¹⁹⁴,
- plan z ok. 1729 r., pochodzący z Albumu Poturzyckiego¹⁹⁵,
- plan z II połowy XVIII w.¹⁹⁶

W wyniku krytycznej oceny planów, polegającej na zestawieniu zawartych na nich treści z informacjami z inwentarzy i korespondencji oraz z wynikami badań archeologicznych, stwierdzono, że:

- Plan autorstwa Boya ma charakter inwentaryzacyjny. Wiele z przedstawionych elementów znajduje potwierdzenie w korespondencji Adolfa Locciego z królem oraz w wynikach badań archeologicznych;
- Plan z ok. 1729 r. łączy w sobie cechy niezrealizowanego projektu i planu o charakterze inwentaryzacyjnym;
- Plan z II połowy XVIII w. - w odniesieniu do ogrodu tarasowego ma charakter inwentaryzacyjny, w odniesieniu do południowej części Ogrodu Wilanowskiego – projektowy.

Informacje o ogrodzie, pozyskane z planów osiemnastowiecznych uzupełniają treści zawarte na dwóch obrazach Bernarda Bellotta Canaletta z lat 70. XVIII w. –

¹⁹⁴ Plan sytuacyjny Wilanowa z 1682 r., rekonstrukcja opracowana przez G. Ciołka w 1947 r., zbiory KOBiDZ, Teki Ciołka, sygn. TC. pl 6324 oraz Plan sytuacyjny Wilanowa z 1682 r., odrys planu Adolfa. Boy'a, reprodukcja: Juliusz Starzyński, Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III, Studja do dziejów sztuki w Polsce, t. 5, 1933, s. 25, ryc. 15.

¹⁹⁵ Plan Ogrodu Wilanowskiego, zbiory Biblioteki im. Wasyła Stefanyka we Lwowie, Album Poturzycki, k. 44.

¹⁹⁶ Plan Ogrodu Wilanowskiego z 2 poł. XVIII w.; akwarela, 64 x 95 cm, [bez skali], zbiory Biblioteki Narodowej w Paryżu, sygn. Vd. 29T6.Ft.6.

pierwszej znanej ikonografii Ogrodu Wilanowskiego. Analiza wykazała, że obraz z 1776 r. prezentuje stan istniejący, zaś obraz z 1777 r. jest fantazją malarską¹⁹⁷. W związku z tym, w pracach studialno - projektowych, prowadzonych w KOBIDZ, posiłkowano się obrazem z 1776 r.

Ryc. 22. Bernardo Belotto zw. Canaletto, Pałac w Wilanowie od strony ogrodu, 1776 r., Zamek Królewski w Warszawie, nr. inw. ZKW 448.

Ryc. 23. Bernardo Belotto zw. Canaletto, Widok Wilanowa, 1777 r., Zamek Królewski w Warszawie, sygn. ZKW 460.

Fazy rozwojowe Ogrodu Wilanowskiego

Faza I - Okres Jana III Sobieskiego (1677-1696) oraz królewiczów Sobieskich (1696-1720)

Budowa rezydencji wilanowskiej na wzór willi włoskiej. Założenie ogrodu tarasowego o podziale kwaternionowym, Ogrodów Fruktyfikujących, ogrodu przy Górze Bachusowej, rozległej kompozycji przestrzennej, opartej o Oś Królewską, obejmującej Łąki Wilanowskie i tereny na wschód od Ogrodu Wilanowskiego.

Faza II - Okres Elżbiety Sieniawskiej (1720-1729) oraz Augusta II Sasa (1730-1733)

Zmiana aranżacji parterów na tarasie górnym, rozbudowa Ogrodu Wilanowskiego o ogród oranżeriowy, budowa nowej oranżerii, założenie boskietów z gabinetami nad Jeziorem Wilanowskim, nowa aranżacja Góry Bachusowej.

¹⁹⁷ Anna Hanaka, Dwa przedstawienia muru oporowego w Ogrodzie Wilanowskim na obrazach Bernarda Bellotta, [w:] Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków nr 2, Warszawa 2005, s. 337-349.

Faza III - Okres Augusta i Zofii Czartoryskich (1733-1783) oraz Izabeli Lubomirskiej (1783-1799)

Dalsza rozbudowa Ogrodu Wilanowskiego. Zmiana aranżacji parterów na tarasie górnym, przeniesienie ogrodu oranżeriowego do części północnej założenia, założenie boskietów wokół Góry Bachusowej, założenie ogrodu pomiędzy oranżerią a oficyną gościnną (późniejszym szpitalem św. Aleksandra), likwidacja Ogrodów Fruktyfikujących i zastąpienie ich parterami haftowymi, założenie ogrodu angielsko - chińskiego w części południowej założenia, współistniejącego z ogrodem regularnym (koniec XVIII w.), aranżacja przedpoła pałacowego w oparciu o układ „gęsiej stopki”.

Faza IV - Okres Stanisława Kostki Potockiego (1799-1821)

Śchylek istnienia tradycyjnego ogrodu regularnego. Połączenie dziedzińców pałacowych i nadanie im formy owalnego podjazdu, rezygnacja z ornamentu bukszpanowego na parterach, przy zachowaniu układu kwaterowego, likwidacja boskietów wokół Góry Bachusowej, założenie parku krajobrazowego z Altaną Chińską, Monumentem Bitwy Raszyńskiej, Mostem Rzymskim.

Faza V - Okres Aleksandra i Aleksandry Potockich (1821-1845) oraz Augusta i Aleksandry Potockich (1845-1892)

Zmiana układu przestrzennego na tarasie górnym, modyfikacja układu kwaterowego, ozdobienie tarasu trzema okrągłymi fontannami. Zatarcie układu kwaterowego na tarasie dolnym. Założenie ogrodu różanego, na południe od pałacu, wg projektu Bolesława Podczaszyńskiego oraz aranżacja Gaju Akademososa w części północnej.

Faza VI - Okres Ksawerego i Adama Branickich (1892-1939)

Okres znacznych zaniedbań pielęgnacyjnych i zniszczeń spowodowanych I wojną światową. W latach 20. XX w. z inicjatywy Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości przeprowadzono w Ogrodzie Wilanowskim prace konserwatorskie i porządkowe.

Faza VII - Okres po 1945 r.

Upaństwowienie rezydencji wilanowskiej, zmiana funkcji na muzealną i związane z tym prace adaptacyjne i konserwatorskie. Przywrócenie barokowej dyspozycji terenu w ogrodzie tarasowym, według projektu Gerarda Ciołka, przeprowadzenie prac konserwatorskich w parku krajobrazowym.

Analiza wiekowa drzewostanu

Ze względu na pewność, co do czasu posadzenia żywotników zachodnich, rosnących na tarasach Ogrodu Wilanowskiego¹⁹⁸ nie prowadzono analizy wiekowej drzewostanu.

¹⁹⁸ Wiadomo, że posadzono je w latach 50. wg projektu Gerarda Ciołka, aktualnie są one usuwane.

Analiza kompozycji

Celem analizy było ustalenie zasad, według których kształtowano kompozycję barokowego założenia ogrodowego w Wilanowie w XVII i XVIII w. Dane do analizy uzyskano z kwerendy archiwalnej oraz z badań archeologicznych.

W odniesieniu do Ogrodu Wilanowskiego w czasach Jana III Sobieskiego ustalono:

- Kompozycja ogrodu podporządkowana była kompozycji całości rezydencji, opartej o Oś Królewską (wsch. – zach.), wybiegającą daleko poza granice ogrodu: na wschód kontynuowano ją w postaci duktu wiodącego w kierunku Wisły, na zachód od pałacu zlokalizowano na osi założenia kilkusetmetrowy kanał, zakończony ozdobnym basenem oraz układy alejowe, prowadzące w kierunku Skarpy Warszawskiej;
- Kompozycja ogrodowa została wpisana w prostokąt, którego boki wyznaczał mur oporowy i szpalery, a narożniki elementy architektury ogrodowej (altany ogrodowe, grotty). W kompozycji ogrodu tarasowego barokowi projektanci posłużyli się kilkakrotnie zasadą złotego podziału;
- W zakresie rozwiązań kolorystycznych dominowała czerwień, złoto i zieleń (czerwona ceglana i marmurowa posadzka, czerwone marmurowe misy fontann, czerwone marmurowe wazy, połączone rzeźby ołowiane i wazy na rośliny, zieleń roślinności).

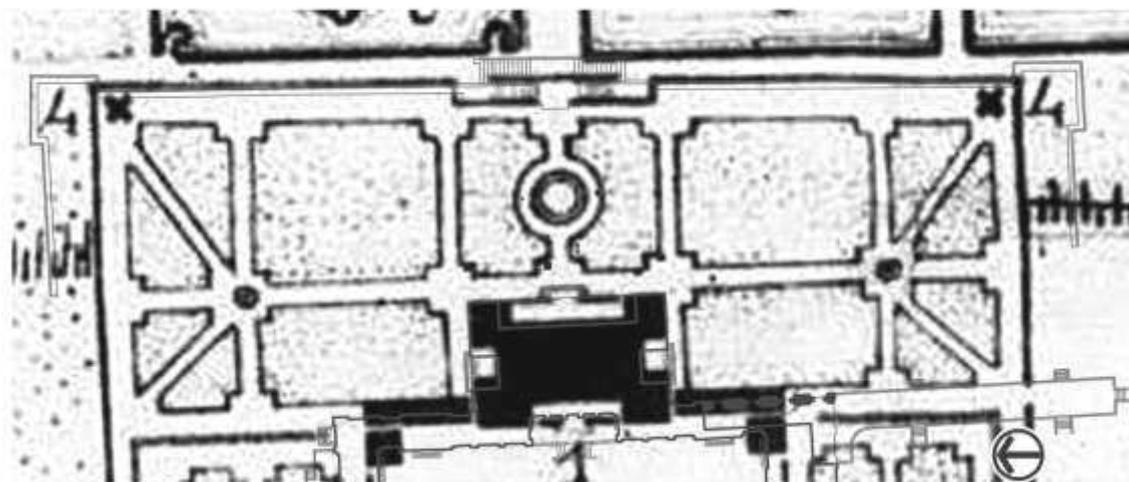
W odniesieniu do ogrodu w czasach Elżbiety Sieniawskiej ustalono:

- Kompozycja Ogrodu Wilanowskiego w znacznej mierze powielala schemat, ukształtowany za Jana III Sobieskiego.

W odniesieniu do ogrodu w czasach Augusta Czartoryskiego i Izabeli Lubomirskiej ustalono:

- Kompozycja ogrodu tarasowego w czasach Augusta Czartoryskiego powielala w znacznym stopniu schemat znany z dwóch omówionych powyżej okresów. Jedynie oś pałacowa została zaznaczona w nowy sposób – zieloną aleją. Do ogrodu tarasowego wprowadzono elementy wertykalne w formie piramid grabowych. W kolorystyce ogrodu dominowały szarości i zieleń.

Wyniki analizy kompozycji posłużyły do oceny, na ile kompozycja ta jest współcześnie w przestrzeni Ogrodu Wilanowskiego czytelna. Ustalenia te znalazły odbicie w zaproponowanych w KOBIDZ rozwiązaniach projektowych.

Ryc. 24. Analiza rozmieszczenia dekoracji rzeźbiarskiej w czasach Jana III Sobieskiego na podstawie wyników badań archeologicznych pod kier. A. Gołębniaka i planu Adolfa Boya z 1682 r., oprac. D. Sikora, współpraca H. Gałka, A. Hanaka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.

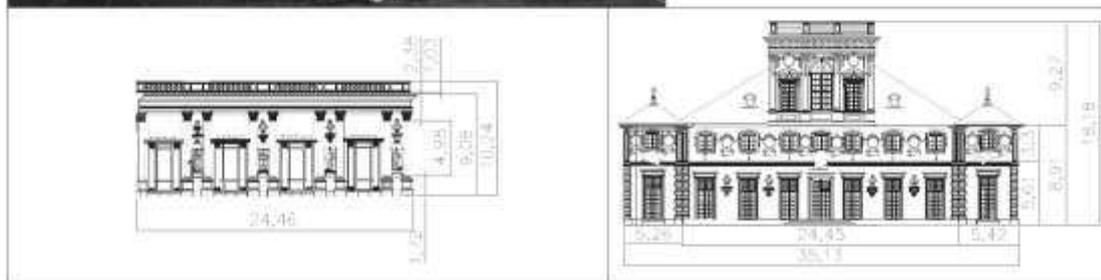
Analizy porównawcze i analogie

Celem analizy porównawczej było pozyskanie wiedzy o sposobach kształtowania ogrodów współczesnych Ogrodowi Wilanowskiemu i wykorzystanie zdobytych informacji przy rekonstrukcji układu przestrzennego i wystroju ogrodu w kolejnych fazach rozwojowych - gdy źródła zgromadzone w trakcie kwerendy archiwalnej okazywały się niewystarczające. Dotyczyło to przede wszystkim, najstarszej fazy istnienia ogrodu, czasów kiedy należał on do Jana III Sobieskiego. Ponieważ faza ta nadała Ogrodowi Wilanowskiemu formę przestrzenną, czytelną po dzień dzisiejszy, autorka podjęła próbę ustalenia obiektów i publikacji, które mogły inspirować króla w trakcie tworzenia rezydencji wilanowskiej.

Ogród Wilanowski - taras górny.
Zestawienie proporcji pałacu i elementów roślinnych /piramid grabowych i szpalierów przy skrzydle płn./

Wysokość piramid grabowych ~ 5,5 m
Wysokość szpalierów ~ 4,8 - 5 m

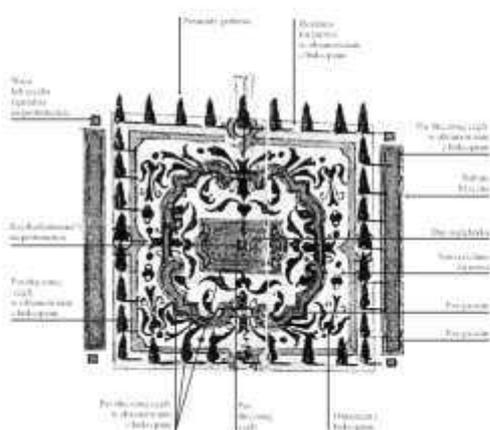

Ryc. 25. Analiza wysokości elementów wystroju ogrodu tarasowego, oprac. D. Sikora, współpraca H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.

OGRÓD WILANOWSKI

Parter haftowy

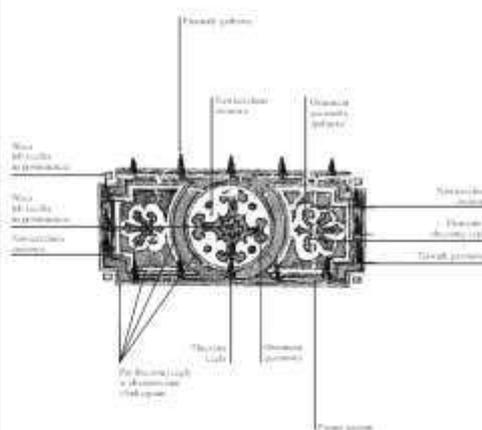
Dobór materiałów na podstawie planu z 2. poł. XVIII w.

OGRÓD WILANOWSKI

Parter gazonowy

Dobór materiałów na podstawie planu z 2. poł. XVIII w.

Ryc. 26. Analiza materiałowa parterów ogrodowych, oprac. D. Sikora, współpraca H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.

Badania zostały poprowadzone w następujących kierunkach:

- Rezydencjonalne założenia ogrodowe, jakie w czasie swojej młodszej podróży po Europie oglądał Sobieski: St. Germain en Laye, St. Cloud, Blois, Saumur, Fontainebleau we Francji, Hampton Court w Anglii;
- Przegląd biblioteki Jana III Sobieskiego, pod kątem obecności w niej traktatów ogrodniczych i architektonicznych¹⁹⁹: W analizowanych traktatach wymieniono następujące ogrody jako wzorcowe: Fontainebleau, Saint – Germain en Laye²⁰⁰, Wersal, Tuileries, ogrody Palais Royal w Paryżu, Chateau de Meudon, Chateau de Lery, St. Cloud, ogrody Villa Adobrandini, Villa Pamphili, Villa Ludovisi, Villa d'Este, Villa Borghese di Mondragone, Villa Borghese, Ogrody Farnese²⁰¹;
- Korespondencja Jana III Sobieskiego i jego oficjalistów, w której zawarte są wzmianki o obiektach, które stanowiły wzorzec dla monarchy i jego architektów: np. korespondencja z Augustynem Locci, który wymienia ogrody Villa Ludovisi we Frascati²⁰².

Ryc. 27. Villa Doria Pamphili w Rzymie, najbliższa analogia założenia wilanowskiego, fot. D. Sikora, 2005 r.

¹⁹⁹ Zawartość królewskiej biblioteki za: Katalog książek biblioteki najjaśniejszego i najpotężniejszego Króla Polskiego z Bożej łaski, Jana III szczęśliwie panującego, spisany w 1689 roku, oprac. Jan Tadeusz Lubomirski, Kraków-Warszawa 1879 r.

²⁰⁰ Claude Mollet, *Theatre des plans et jardinages*, Paris 1652.

²⁰¹ Były to: Félibien André: *La description du chateau de Versailles*, Paris 1674, chez Villette, *L'histoire du Palais Royal*, circa 1667, Adam Perelle, *Vues des belles maisons de France*, 1650, a Paris chez J. Mariette rue Jacques a la Victoire avec privilege du Roy, Falda G.B.: *Le fontane di Roma*, Rzym 1683.

²⁰² Augustyn Locci, List do Jana Sobieskiego z 5 września 1681r., Muzeum Pałac w Wilanowie, Dział Dokumentacji Naukowej, wypis w Materiałach źródłowych nr 146.

Atrybucja i datowanie

Ogród Wilanowski został zaprojektowany w końcu lat 70. XVII w., a jego forma przestrzenna wówczas ukształtowana, przetrwała w ogólnym zarysie do czasów obecnych. Autorstwo ogrodu można przypisywać jednemu z działających tu wówczas twórców: inżynierowi Adolfowi Boyowi, architektowi Augustynowi Locciemu, naczelnemu ogrodnikowi ogrodów królewskich, autorowi ogrodu w Żółkwi Jakubowi Kochanowiczowi, na koniec samemu Janowi III Sobieskiemu, który, jak wynika z korespondencji, aktywnie uczestniczył w podejmowaniu decyzji projektowych.

Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej

Celem analizy było ustalenie, co stanowi substancję zabytkową Ogrodu Wilanowskiego i jaki jest stan jej zachowania. Dane wyjściowe stanowiły ustalenia z analizy faz rozwojowych Ogrodu Wilanowskiego oraz wyniki prac inwentaryzacyjnych i pomiarowych w terenie. Elementy założenia pałacowo – ogrodowego, jakie przetrwały z kolejnych faz rozwojowych zamieszczono w zestawieniu poniżej.

Faza I - okres Jana III Sobieskiego (1677-1696) oraz królewiczów Sobieskich (1696-1720):

- pałac – rozbudowany o skrzydła w stosunku do czasów Jana III Sobieskiego, po wielokrotnych pracach konserwatorskich,
- układ przestrzenny ogrodu – zachowany dobrze, z niewielkimi modyfikacjami,
- grotta – przebudowana,
- mur oporowy z bastionami i schodami – przebudowany,
- dekoracja rzeźbiarska – fundamenty rzeźb - zachowane do 2007 r., obecnie usunięte,
- nawierzchnia ceglana, ułożona w „jodełkę” – zachowana do 2007 r., około 20 cm poniżej obecnego poziomu użytkowego ogrodu, obecnie zdemontowana,
- Góra Bachusowa – zmieniona forma i gabaryty.

Faza II - okres Elżbiety Sieniawskiej (1720-1729) oraz Augusta II Sasa (1730-1733):

- skrzydła pałacowe, ramujące przestrzeń dziedzińca – poddane wielokrotnej konserwacji,
- boskiety nad Jeziorem Wilanowskim – zachowany układ przestrzenny, ukształtowany w czasach Elżbiety Sieniawskiej,
- dekoracja rzeźbiarska – zachowane do 2007 r. fundamenty rzeźb, współcześnie usunięte.

Faza III - okres Augusta i Zofii Czartoryskich (1733-1783) oraz Izabeli Lubomirskiej (1783-1799):

- układ przestrzenny ogrodu wzdłuż skrzydeł pałacowych – częściowo zachowany (rozmieszczenie parterów),
- oranżeria i ogród oranżeriowy – oranżeria skrócona w XIX w., wypalona w czasie II wojny światowej, następnie odbudowana, zachowana lokalizacja i funkcja ogrodu oranżeriowego, zmieniona jego kompozycja,
- ogród angielsko–chiński – zachowany staw, kaskada, częściowo układ drogowy,
- przedpole pałacowe – zachowany trójpromienisty układ alej - tzw. gęsia stopka.

Faza IV - okres Stanisława Kostki Potockiego (1799-1821):

- park krajobrazowy – zachowany dobrze, budowle (Kiosk Chiński, Most Rzymski, Pomnik Bitwy Raszyńskiej) po konserwacji, uszczuplono terytorium parku od strony wsi Wilanów i rozebrano Łuk Triumfalny,
- dziedziniec - zachowany w formie owalnego podjazdu, nadanej mu w czasach Stanisława Kostki Potockiego.

Faza V - okres Aleksandra i Aleksandry Potockich (1821-1845) oraz Augusta i Aleksandry Potockich (1845-1892):

- fontanny na tarasie górnym projektu Bolesława Podczaszyńskiego – dwie kamienne zastąpiono w latach 50. XX w. betonowymi, największą środkową wówczas zasypano, a współcześnie rozebrano,
- ogród różany – zachowany dobrze, zmiany jedynie w zakresie wyposażenia rzeźbiarskiego i formy ornamentu bukszpanowego, w 2010 r. rozpoczęto w tym rejonie kompleksową rewaloryzację,
- Gaj Akademos – wystrój rzeźbiarski i układ przestrzenny zachowane dobrze, w 2010 r. rozpoczęto w tym rejonie kompleksową rewaloryzację,

Faza VI - okres Ksawerego i Adama Branickich (1892-1939):

- W związku z faktem, iż w okresie tym nie dokonywano w ogrodzie żadnych znaczących zmian, substancja zabytkowa z tego czasu nie zachowała się.

Faza VII - okres po 1945 r.:

- ornament parterów haftowych i nasadzenie żywotników – usunięte w związku z całkowitą wymianą szaty roślinnej w ogrodzie tarasowym.
- dekoracja rzeźbiarska w ogrodzie tarasowym - osiemnastowieczne rzeźby, przeniesione z parku Brzezinka na Dolnym Śląsku, zachowane w stanie dobrym, systematycznie konserwowane,
- wystrój muru oporowego proj. Gerarda Ciołka – zachowana jedynie balustrada (po konserwacji), dekoracja elewacji skuta i zmieniona w 2008 r. na współczesną,
- fontanna na tarasie dolnym – nieczynna, stan techniczny zły.

W wyniku oceny stopnia zachowania substancji ogrodu, stwierdzono, że obecnie substancję zabytkową Ogrodu Wilanowskiego stanowią nawarstwienia powstałe od czasu założenia ogrodu po koniec XIX w. Początek XX w., aż po lata 50. nie pozostawił po sobie w Ogrodzie Wilanowskim znaczącej substancji zabytkowej. Problematyczną kwestią jest uznanie za substancję zabytkową elementów ogrodu, zaprojektowanych w latach 50. XX w. przez Gerarda Ciołka. Znaczną ich część w ostatnich kilku latach usunięto (między innymi partery, żywotniki, wystrój elewacji muru oporowego) z zamiarem zastąpienia ich współczesną kreacją²⁰³, inspirowaną sztuką baroku.

²⁰³ Autorem realizowanego projektu jest prof. Zbigniew Myczkowski (z zespołem). Jego dokumentacja projektowa powstawała równoległe z pracami badawczymi prowadzonymi w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków.

SPOŁECZNE FUNKCJONOWANIE ZABYTKU

Ewolucja formy użytkowania obiektu

Ogród Wilanowski powstał w końcu XVII w. jako ogród towarzyszący podmiejskiej rezydencji Jana III Sobieskiego. Łączył w sobie cechy ogrodu reprezentacyjnego, kolekcyjnego i użytkowego. Dostępny był dla monarchy, jego rodziny, dworzan. Charakter ogrodu rezydencjonalnego został utrzymany do 1939 r., chociaż jego część już od XIX w. była udostępniona dla zwiedzających. Po II wojnie światowej, w związku z przekształceniem rezydencji wilanowskiej w państwowe muzeum, ogród zaczął pełnić funkcję ogrodu muzealnego, dostosowanego do wymogów ruchu turystycznego.

Funkcja społeczna obiektu

Ogród Wilanowski stanowi obecnie uzupełnienie programowe kolekcji muzealnych, zgromadzonych w pałacu i innych obiektach kubaturowych. Przez warszawiaków jest tradycyjnie uważany za jedno z typowych miejsc świątecznych spacerów, a zarazem za jeden z czołowych zabytków stolicy. Jest obowiązkowym punktem programu większości wycieczek odwiedzających Warszawę. Wysoką rangę rezydencji wilanowskiej jako zabytku doceniono, włączając ją w granice Pomnika Historii.

USTALENIE PROGRAMU KONSERWATORSKIEGO

Głównym przedmiotem prac badawczych i studialnych KOBIDZ w Ogrodzie Wilanowskim był ogród tarasowy, dlatego też wstępną koncepcję rewaloryzacji opracowano przede wszystkim dla tej części założenia, mając jednak na uwadze, że jest ona elementem większej całości.

W koncepcji zaproponowano, aby w pracach rewaloryzacyjnych dotyczących ogrodu tarasowego kierować następującymi zasadami:

- Zachować ponadczasowy układ przestrzenny ogrodu tarasowego (układ ścieżek i kwater powielany był tu od wieku XVII, przez cały wiek XVIII i przywrócony został po 1945 r.);
- Zachować osie kompozycyjne i powiązania komunikacyjne łączące ogród tarasowy z innymi fragmentami Ogródu Wilanowskiego;
- Zachować, poddając jedynie niezbędnym zabiegom konserwatorskim, wszystkie historyczne elementy, znajdujące się w dobrym stanie technicznym;
- Zachować mur oporowy z grotą i schodami, okalający taras górny, poddając go jedynie konserwacji, wynikającej z jego złego stanu technicznego;
- Wymienić szatę roślinną ogrodu tarasowego, co wynika z konieczności wymiany tworzywa roślinnego w ogrodzie regularnym co kilka, kilkanaście lat (względny biologiczny) oraz z konieczności dostosowania skali nasadzeń do skali pałacu i reszty ogrodu;

- Usunąć elementy obce przestrzeni historycznego ogrodu regularnego: nawierzchnie asfaltowe, zdeformowaną roślinność, elementy infrastruktury technicznej: czerpnie powietrza, elementy systemu "światło i dźwięk";
- Ustalić kierunek działań rekonstrukcyjnych dla tych elementów kompozycji, które nie zachowały się. Dotyczy to ornamentu parterów, rozwiązań materiałowych w zakresie roślinności, ozdobnych kruszyw i nawierzchni.

Propozycją autorki niniejszej pracy było nawiązanie w pracach rekonstrukcyjnych do formy ogrodu tarasowego z czasów Augusta Czartoryskiego (połowa XVIII w.), kiedy barokowa kompozycja była w pełnym rozkwicie - z wieloma zachowanymi elementami, pochodzącymi jeszcze z czasów Sobieskiego²⁰⁴. Jednocześnie był to okres, dla którego zachowane źródła archiwalne są najpełniejsze, co ogranicza zawsze niebezpieczny przy pracach konserwatorskich aspekt własnej interpretacji i domniemania. Dodatkowym czynnikiem, przemawiającym za powrotem we współczesnych pracach projektowych do układu przestrzennego z tego okresu jest fakt, że znajdująca się tu od lat 50. XX w. bogata dekoracja rzeźbiarska, pochodzi właśnie z XVIII w.

OPRACOWANIE DOKUMENTACJI PROJEKTOWEJ

Koncepcja rewaloryzacji²⁰⁵

Podstawę do opracowania w KOBIDZ wstępnej koncepcji rewaloryzacji stanowiły wyniki badań i analiz przekazów archiwalnych oraz wyniki badań archeologicznych. Posiłkowano się również wynikami analizy porównawczej. Główne założenia dla koncepcji ustalono w programie konserwatorskim.

W koncepcji przewidziano zachowanie barokowego układu przestrzennego ogrodu tarasowego. Ze względu na fakt, iż całkowita pewność co do wystroju parterów, potwierdzona niezależnie kilkoma przekazami archiwalnymi, istnieje tylko w odniesieniu do II połowy XVIII w., zaproponowano, aby wystrój ten przywrócić²⁰⁶. Zatem w części centralnej, przed pałacem zaprojektowano odtworzenie typowego dla ogrodu barokowego elementu - zielonej alei „tapis vert” i dwóch parterów gazonowych z wgłębnikami, służących do eksponowania roślin oranżeriowych. Natomiast w północnej i południowej części tarasu zaproponowano odtworzenie łącznie 12 parterów o zróżnicowanej ornamentyce - po sześć z każdej strony centralnej osi, w tym dwóch gazonowych przed pałacowymi galeriami, dwóch haftowych z wgłębnikami pośrodku i 8 haftowych trójkątnych, położonych skrajnie. Obrzeża parterów zaproponowano wykończyć bordiurami kwiatowymi z wkomponowanymi w nie piramidami grabowymi. Rysunek ornamentu, zarówno w parterach haftowych jak

²⁰⁴ Zasób danych z archiwaliów i badań archeologicznych autorka uznała za niewystarczający do przeprowadzenia na jego podstawie prac konserwatorskich.

²⁰⁵ Koncepcja rewaloryzacji ogrodu tarasowego, autorstwa D. Sikory, przy współpracy A. Hanaki i H. Gałki, powstała w KOBIDZ w 2006 r.

²⁰⁶ Do tego okresu sięgał również Gerard Ciołek w swoich projektach rewaloryzacji Ogrodu Wilanowskiego, opracowanych w latach 40. i 50. XX w.

i gazonowych, tworzą również pola wysypane miałem ceglanym i jasnym ozdobnym żwirem.

W koncepcji przewidziano również odtworzenie układu parterów, rabat brzeżnych i zielonej alei na tarasie dolnym oraz wprowadzenie tu drzewek o formach topiarycznych. Postulowano usunięcie betonowej fontanny (zaprojektowanej przez Gerarda Ciołka) przed wejścia do grotty, deformującej widok na grotę i główną oś założenia od strony boskietów i z przeciwległego brzegu Jeziora Wilanowskiego.

Dekoracja rzeźbiarska powinna zostać rozmieszczona zgodnie z układem pokazanym na planie z 2 poł. XVIII w. Docelowo można rozpatrywać możliwość wykonania kopii rzeźb ogrodowych i zastąpienie nimi oryginałów, które mogłyby być eksponowane we wnętrzach muzealnych lub wrócić do parku w Brzezince, o ile jego stan konserwacji na to pozwoli.

Projekt budowlany i projekty wykonawcze

Założenia do projektu budowlano – wykonawczego (autor: D. Sikora, współpraca H. Galka i A. Hanaka, KOBIDZ, 2006), opracowane na podstawie koncepcji, dotyczyły przede wszystkim szaty roślinnej ogrodu tarasowego. Określono w nich również podstawowe parametry i rozwiązania dotyczące placu nad grotą, nawierzchni, nawadniania.

Wskazano rozmieszczenie parterów haftowych i gazonowych, ich rozmiary i formę ornamentu²⁰⁷. Podano podstawowe parametry dla wgłębników, zdobiących część parterów: kształt, głębokość, kąt nachylenia skarp - zgodnie z osiemnastowiecznymi regułami, opisanymi przez Dezalliera d'Argenville'a.²⁰⁸ Zaproponowano kształt i sposób formowania drzewek topiarycznych, występujących licznie zarówno na górnym jak i dolnym tarasie.

Zaprojektowano rozwiązania materiałowe w zakresie ozdobnego tła parterów (miał ceglany, żwir, miał węglowy, przemieszany ze żwirem), zgodnie z przekazami archiwalnymi²⁰⁹.

Szczegółowo opracowano doборы roślinne, kierując się informacjami z przekazów archiwalnych i osiemnastowiecznej literatury ogrodniczej. Zalecono stosowanie trzech zmian w sezonie dla roślin kwiatowych na rabatach brzeżnych (sadzenie roślin w pojemnikach do gruntu). Zaproponowano dobór roślin oranżeriowych i formę pojemników, w jakich powinny być eksponowane oraz sposób rozstawienia. Określono zapotrzebowanie na materiał roślinny oraz podano rozstawę sadzenia dla poszczególnych gatunków.

Określono technologię wykonywania poszczególnych elementów kompozycji ogrodu tarasowego, korzystając z doświadczeń z barokowych ogrodów w Schwetzingen

²⁰⁷ Rozmieszczenie parterów zostało zaprojektowane zgodnie z rozmieszczeniem postumentów pod rzeźby, które odsłonięto w trakcie badań archeologicznych. Postumenty te wyznaczały naroża parterów. Rysunek parterów zaprojektowano w oparciu o szczegółowy plan ogrodu z II połowy XVIII w.

²⁰⁸ Antoine Joseph Dezallier d'Argenville, *La Théorie...*, op. cit.

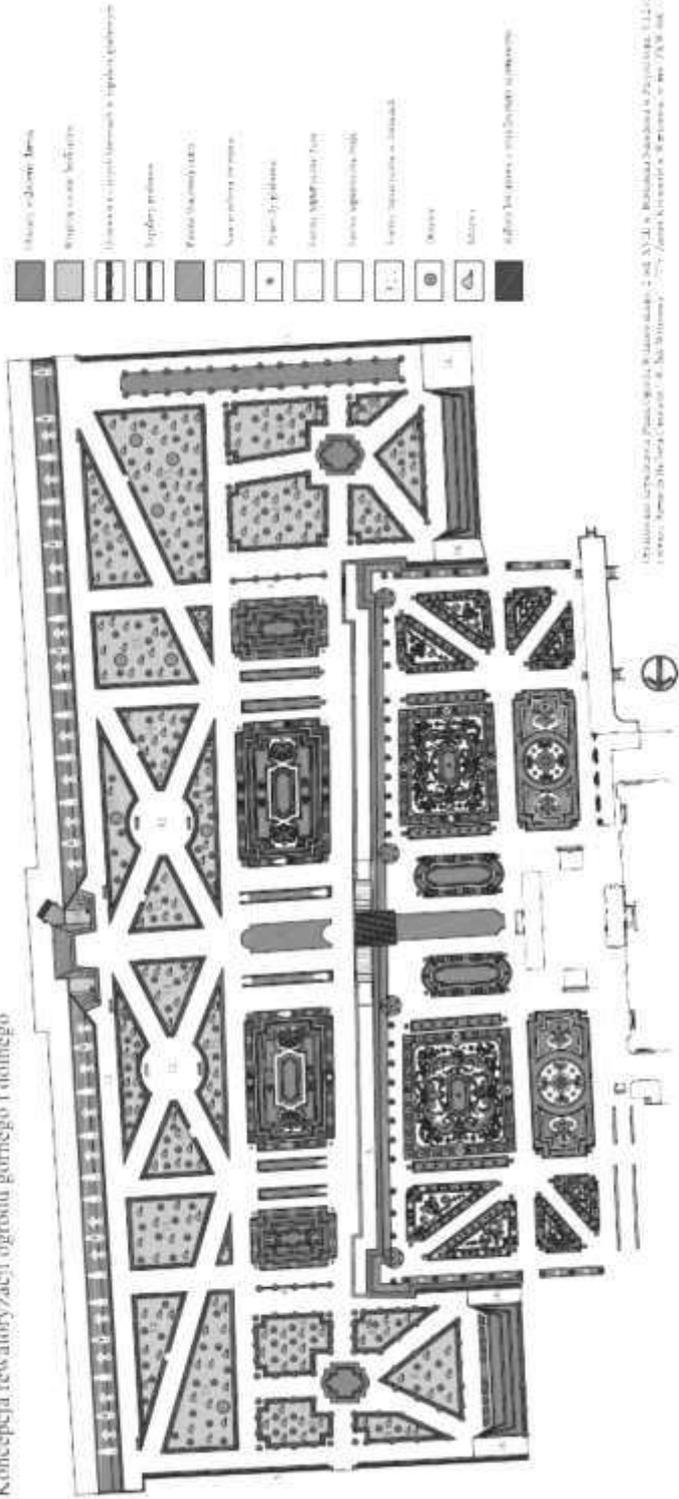
²⁰⁹ Kolory tła widoczne są na planie Ogrodu Wilanowskiego z II połowy XVIII w.

(sposób zakładania parterów) i Wersalu (sposób prowadzenia topiarycznych form roślinnych).

Opracowano zasady pielęgnacji ogrodu: w pierwszym roku po zakończeniu prac rewaloryzacyjnych i w cyklach wieloletnich.

Ogród Wilanowski

Koncepcja rewitalizacji ogrodu górnego i dolnego

- 1. Ścieżki i chodniki: kamień
- 2. Ścieżki i chodniki: beton
- 3. Ścieżki i chodniki: asfalt
- 4. Ścieżki i chodniki: trawa
- 5. Ścieżki i chodniki: ziemia
- 6. Ścieżki i chodniki: żwir
- 7. Ścieżki i chodniki: kamyki
- 8. Ścieżki i chodniki: drewno
- 9. Ścieżki i chodniki: metal
- 10. Ścieżki i chodniki: szkło
- 11. Ścieżki i chodniki: ceramika
- 12. Ścieżki i chodniki: inne

Opis ogrodu: Ogrodowiści: 1. P. Poniński, 2. J. Poniński, 3. J. Poniński, 4. J. Poniński, 5. J. Poniński, 6. J. Poniński, 7. J. Poniński, 8. J. Poniński, 9. J. Poniński, 10. J. Poniński, 11. J. Poniński, 12. J. Poniński.

1. Ścieżki i chodniki: kamień
2. Ścieżki i chodniki: beton
3. Ścieżki i chodniki: asfalt
4. Ścieżki i chodniki: trawa
5. Ścieżki i chodniki: ziemia
6. Ścieżki i chodniki: żwir
7. Ścieżki i chodniki: kamyki
8. Ścieżki i chodniki: drewno
9. Ścieżki i chodniki: metal
10. Ścieżki i chodniki: szkło
11. Ścieżki i chodniki: ceramika
12. Ścieżki i chodniki: inne

Ryc. 28. Koncepcja rewitalizacji ogrodu tarasowego, proj. D. Sikora, współpraca: H. Gałka, A. Hanaka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.

PRACE REALIZACYJNE

Prace realizacyjne w Ogrodzie Wilanowskim przebiegają aktualnie (2011 r.) według dokumentacji projektowej opracowanej przez zespół pod kierunkiem prof. Zbigniewa Myczkowskiego.

PRACE PIELEGNACYJNE

Prace pielęgnacyjne na terenie ogrodu tarasowego są aktualnie prowadzone w minimalnym zakresie. Związane jest to z faktem, iż był on w ostatnich latach przedmiotem badań archeologicznych, a obecnie prowadzone są tu roboty budowlane i ogrodnicze, związane z nową aranżacją muru oporowego i podziemnych pomieszczeń wystawowych oraz wprowadzeniem nowych nasadzeń.

OCHRONA KONSERWATORSKA KRAJOBRAZU POWIĄZANEGO Z OGRODEM²¹⁰

Ochrona wartości kulturowych krajobrazu jest zagadnieniem niezwykle istotnym z punktu widzenia rezydencji wilanowskiej. Niestety ochrona konserwatorska zarówno założenia pałacowo - ogrodowego, jak i jego otoczenia jest niewystarczająca. Jej niedomogi spowodowały, że w bezpośrednim sąsiedztwie Ogródu Wilanowskiego powstały nowe, potężne inwestycje mieszkaniowe, a dawny wilanowski folwark w znacznym stopniu przestał istnieć, zabudowany nowoczesnym osiedlem.

W związku ze stwierdzeniem nieprawidłowości we wpisie do rejestru zabytków rezydencji wilanowskiej i jej otoczenia, polegających głównie na braku określenia granic wpisów oraz braku zdefiniowania przedmiotu i zakresu ochrony, w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków wykonano w 2005 r., na zlecenie Stołecznego Konserwatora Zabytków, opracowanie wyjaśniające treść decyzji o wpisie do rejestru zabytków Ogródu Wilanowskiego i założenia urbanistycznego Wilanowa. Prace rozpoczęto od rozpoznania historycznych granic rezydencji wilanowskiej oraz zasięgu krajobrazu, na jaki oddziaływała. Następnie stwierdzono, jakie ślady tych relacji czytelne są do dziś, rozpoznano istniejące formy ich ochrony i zaproponowano ich usprawnienie, dostosowane do charakteru chronionych obiektów i obszarów.

Podjęte działania objęły:

- wskazanie obiektów zabytkowych, nie ujętych dotychczas w rejestrze zabytków,
- wskazanie obiektów dla których wpis do rejestru zabytków wymaga wyjaśnienia i sporządzenie tego wyjaśnienia,
- wyznaczenie i uzasadnienie przebiegu granic ochrony konserwatorskiej założenia pałacowo - ogrodowego w Wilanowie i poszczególnych związanych z nim zespołów budowlanych (zespół budowlany folwarku, zespół budowlany przedpoła pałacowego),

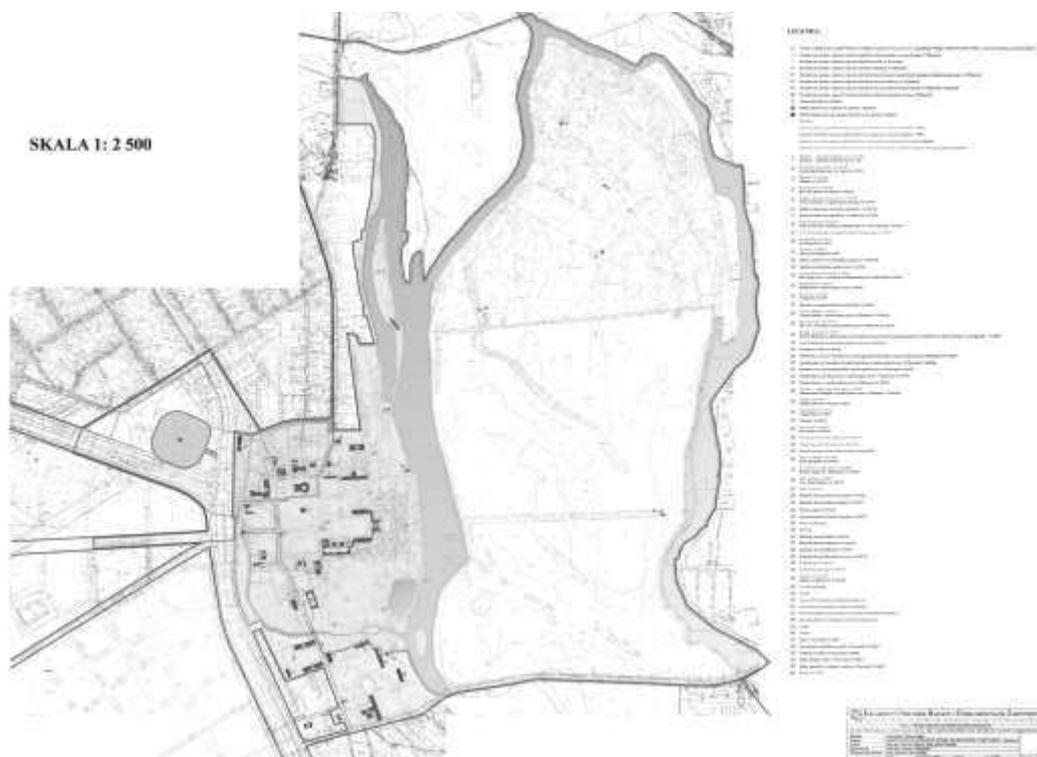
²¹⁰ Dorota Sikora, Anna Hanaka, Opinia dotycząca postulowanych granic wpisu założenia wilanowskiego do rejestru zabytków, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa, 2005, mpis.

- wyznaczenie granic ochrony konserwatorskiej założenia ogrodowego w Morysinie, granic ochrony konserwatorskiej otoczenia założeń ogrodowych w Wilanowie i Morysinie oraz wpisu urbanistycznego krajobrazu Wilanowa.

Na podstawie powyższych ustaleń Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków opracował załącznik graficzny, określający granice wpisu do rejestru zabytków założenia urbanistycznego Wilanowa.

Ryc. 29. Bernardo Belotto zw. Canaletto, *Widok łąk wilanowskich*, 1778 r., Zamek Królewski w Warszawie.

Ryc. 30. Wyznaczenie granic ochrony konserwatorskiej dla rezydencji wilanowskiej, oprac. D. Sikora, A. Hanaka, H. Gałka, *Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków*, 2005 r.

Ryc. 31. Wyznaczenie granic ochrony konserwatorskiej układu urbanistycznego Wilanowa, oprac. D. Sikora, A. Hanaka, H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2005 r.

Ryc. 32. Współczesna zabudowa osiedlowa na łąkach wilanowskich, stan z 2007 r. [źródło ilustracji: www.skyscrapercity.com].

SPOŁECZNA PROMOCJA PRAC REWALORYZACYJNYCH

Prace konserwatorskie, prowadzone na terenie Ogrodu Wilanowskiego, ze względu na swój ogromny zakres (prace w ogrodzie towarzyszą konserwacji elewacji i wnętrz pałacowych) budzą zrozumiałe zainteresowanie społeczne. Stąd też potrzeba wyczerpującej informacji o ich przebiegu, a także ich promocji, skierowanych zarówno do turysty, jak i do specjalisty - konserwatora. Cel ten realizowany jest w Wilanowie między innymi poprzez następujące działania:

- zamieszczanie informacji o pracach konserwatorskich na stronie internetowej Muzeum Pałac w Wilanowie,
- organizację konferencji i spotkań specjalistów - konserwatorów, na których prezentowane są wyniki badań i zamierzenia projektowe,
- publikacje,
- ustawianie tablic informacyjnych w Ogrodzie Wilanowskim.

7.3. Ogród przy klasztorze benedyktynek w Jarosławiu

FORMALNA PODSTAWA OPRACOWANIA

Koncepcja zagospodarowania otoczenia siedemnastowiecznego klasztoru benedyktynek w Jarosławiu powstała w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków, na prośbę Ośrodka Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Anny Jenke, będącego, obok podprzeoratu przemyskiego opactwa Sióstr Benedyktynek, współwłaścicielem klasztoru. Opracowaniu koncepcji ogrodu towarzyszyło sporządzenie wytycznych do prac konserwatorskich przy fortyfikacjach zespołu klasztorowego²¹¹. W skład zespołu opracowującego temat weszli: architekci krajobrazu, architekt krajobrazu, specjalizujący się w architekturze fortecznej, historyk sztuki²¹².

WSTĘPNE ROZPOZNANIE OBIEKTU

W ramach wstępnego rozpoznania obiektu podjęto wymienione poniżej działania.

- Przeprowadzono wizję terenową, mającą za zadanie określenie lokalizacji ogrodu w obrębie założenia klasztorowego i jego relacji z głównymi dominantami terenu (klasztorem), dokonano wstępnego rozpoznania stanu zachowania ogrodu, sporządzono dokumentację fotograficzną.
- Zapoznano się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, inwentaryzacyjnymi i projektowymi.
- Podjęto próbę ustalenia autorstwa ogrodu siedemnastowiecznego, która niestety zakończyła się niepowodzeniem.
- Rozpoznano sytuację własnościową założenia klasztorowego: teren wzgórza klasztorowego stanowi własność kościelną, jego znacząca większość zarządzana jest przez Ośrodek Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Anny Jenke, zaś fragment (około ¼) znajduje się w rękach podprzeoratu przemyskiego opactwa Sióstr Benedyktynek.
- Rozpoznano współczesne formy użytkowania terenu: teren zarządzany przez Ośrodek Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Anny Jenke traktowany jest jako otoczenie klasztoru i wykorzystywany okazjonalnie jako miejsce kościelnych uroczystości plenerowych (spotkania grup oazowych, procesje, nabożeństwa na świeżym powietrzu). Znajduje się tu również parking na kilkadziesiąt samochodów. Teren użytkowany przez siostry zakonne traktowany jest jako współczesny, prywatny, zamknięty dla publiczności ogród użytkowo – ozdobny.
- Zapoznano się ze statusem ochrony konserwatorskiej. Klasztor benedyktynek w Jarosławiu figuruje w rejestrze zabytków pod nr A-7/35 z dnia 1.VIII.1949 r., jako: „zespół klasztorny ss. benedyktynek”²¹³. W obrębie tego założenia znajdują

²¹¹ Autorką tej części wytycznych była Lidia Klupsz.

²¹² Projektantką koncepcji zagospodarowania terenu ogrodów dawnego opactwa benedyktynek w Jarosławiu była autorka niniejszej pracy, studium historyczne opracowała Anna Hanaka, za opracowanie graficzne odpowiedzialny był Hubert Gałka.

²¹³ Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Zespół klasztorny ss. Benedyktynek, oprac. Teresa Piekarczyk, 1999, zbiory Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.

się: kościół p.w. św. Stanisława i Mikołaja, budynek klasztorny, mury obronne, otaczające klasztor z bramą wjazdową i ośmioma basztami.

Ryc. 33. Teren dawnego wirydarza klasztornego, fot. D. Sikora, 2007.

PRACE INWENTARYZACYJNE I POMIAROWE

Na etapie prac inwentaryzacyjnych i pomiarowych podjęto wymienione poniżej działania.

- **Pomiar geodezyjny i rozpoznanie wysokościowe terenu**

Pomiar geodezyjny wykonano w 2007 r., w związku z planowanymi pracami projektowymi. W trakcie pomiaru zwrócono szczególną uwagę na wysokościowe zróżnicowanie terenu, mogące wskazywać na relikty dawnego rozplanowania ogrodów klasztornych. Naniesiono rzędne przy najokazalszych drzewach i przy wejściach do budynków. Na tak opracowanej mapie zasadniczej, w skali 1:500, opracowano koncepcję zagospodarowania terenu dawnego ogrodu benedyktynek.

- **Inwentaryzacja dendrologiczna**

Inwentaryzację dendrologiczną na terenie opactwa benedyktynek w Jarosławiu przeprowadzono wiosną 2007 r. Miała charakter inwentaryzacji szczegółowej. W jej wyniku stwierdzono, że obecną szatę roślinną dawnego ogrodu klasztornego tworzą trzy typy roślinności:

- relikty nasadzeń historycznych: aleja lipowa pomiędzy bramą wjazdową a klasztorem (XIX w.) oraz alejka grabowa na osi wejścia do klasztoru,
- samosiew: sporadycznie występujące pojedyncze drzewa gatunków klon zwyczajny *Acer platanoides*, jesion wyniosły *Fraxinus excelsior*, robinia akacyjowa *Robinia pseudoaccacia*,
- współczesne nasadzenia: przede wszystkim kilkunastoletnie egzemplarze drzew i krzewów iglastych (odmiany współczesne, w większości o złotym lub srebrzystym zabarwieniu), nie nawiązujące stylowo do charakteru obiektu.

- **Inwentaryzację elementów architektury ogrodowej**

Na terenie zespołu klasztornego stwierdzono brak historycznych elementów architektury ogrodowej. Współczesne jej elementy to stacje drogi krzyżowej, umieszczone na murach obronnych opactwa, tablice w miejscach pamięci o zbrodniach z czasów II wojny światowej, pomniki: Anny Jenke i Jerzego Popiełuszki.

- **Inwentaryzacja układu drogowego**

Podstawą do opracowania inwentaryzacji układu drogowego była aktualna mapa zasadnicza z naniesionym istniejącym układem dróg. Mapę tą uzupełniono o informacje o rodzajach nawierzchni i stanie ich zachowania.

KWERENDA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA

Zasób źródeł archiwalnych, dotyczący klasztoru benedyktynek w Przemyślu jest bardzo skromny. Wśród bezpośrednich źródeł archiwalnych najwięcej wnoszą „Akta benedyktynek w Jarosławiu z lat 1748-1757”²¹⁴. Inne źródła bezpośrednio to rycina z 1848 r., reprodukowana w „Przyjacielu Ludu” oraz pocztówki i fotografie z pocz. XX w., z okresu międzywojennego i powojennego (ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Jarosławiu, zbiorów Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, zbiorów Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie). Źródła ikonograficzne dotyczą okresu po kasacie klasztoru.

Wśród źródeł pośrednich najważniejsze to mapy Jarosławia z XVIII w. ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Jarosławiu oraz dziewiętnastowieczne wojskowe mapy austriackie i polskie, przechowywane w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu.

Wśród źródeł publikowanych, pozyskanych w drodze kwerendy bibliotecznej, wnoszącą najwięcej informacji okazała się praca Ignacego Rychlika, wydana w 1903 r., w której autor wykorzystał zaginione obecnie archiwalia²¹⁵.

Niestety, żadne z wyżej wymienionych źródeł nie dostarczyło istotnych informacji do zagadnienia siedemnasto- i osiemnastowiecznego ogrodu klasztornego w Jarosławiu. Wynik kwerendy archiwalnej, przeprowadzonej na potrzeby projektu zagospodarowania terenu dawnego ogrodu benedyktynek w Jarosławiu należy uznać za negatywny.

BADANIA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ OBIEKTU

Ze względu na brak środków oraz wymagany przez inwestora krótki okres opracowania projektu koncepcyjnego, jak również nikły stopień zachowania substancji zabytkowej w terenie, badań archeologicznych, nieinwazyjnych, dendrochronologicznych, palinologicznych i makroszczątków roślinnych nie przeprowadzono.

²¹⁴ Akta klasztoru benedyktynek w Jarosławiu z lat 1748-1757, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, sygn. 101/II.

²¹⁵ Ignacy Rychlik, Kościół i klasztor PP. Benedyktynek w Jarosławiu, Jarosław 1903.

ANALIZY KONSERWATORSKIE

Krytyczna analiza źródeł

Materiał do krytycznej analizy źródeł stanowiły przekazy uzyskane w trakcie kwerendy archiwalnej i bibliotecznej. Ze względu na bardzo skromną ilość źródeł, dotyczącą czasów istnienia ogrodu klasztornego, trudno oceniać ich wiarygodność poprzez wzajemną konfrontację. Całość materiału archiwalnego dotyczącego ogrodu ma charakter zbyt ogólny, aby mogła stanowić podstawę do odtworzenia zagospodarowania terenu dawnego ogrodu benedyktynek w Jarosławiu.

Fazy rozwojowe obiektu (przekroje historyczne)

Faza I - Ogród klasztorny w XVII i XVIII w.

Czas istnienia w obrębie murów klasztornych ogródków użytkowo – ozdobnych o nieznanymi szczegółach rozplanowania: wirydarza, ogródka na jarzyny, ogródka Panny Xieni, ogródka nowicjuszek, ogrodu panien świeckich, sadu, ogrodu spacerowego (poza murami klasztornymi).

Faza II - Dawny ogród klasztorny w XIX w.

Czas stacjonowania w klasztorze wojsk austriackich. Przekształcenie części dawnych terenów ogrodowych w place musztry i ćwiczeń jazdy konnej. Zachowanie sadu i niektórych ogrodów w południowej części wzgórza klasztornego. Powstanie dwóch alej: od bramy wjazdowej do zabudowań klasztornych i od klasztoru w kierunku mostka prowadzącego do sąsiedniego klasztoru jezuitów.

Faza A III - Dawny ogród klasztorny w XX w.

Teren dawnego ogrodu klasztornego zajęty był częściowo przez niewielkie ogródki warzywne i sady. W latach 80 i 90. XX w. wykonano nowe nasadzenia, z przewagą współczesnych odmian krzewów i drzew iglastych. Powstały układ nasadzeń nie nawiązuje do tradycji ogrodu klasztornego.

Ustalenie faz rozwojowych przestrzeni dawnego ogrodu klasztornego doprowadziło do stwierdzenia, że ogród ten, po kasacie zakonu w końcu XVIII w., praktycznie przestał istnieć. Kolejne okresy, związane z historią tego miejsca, dotyczą już całkowicie odmiennych form użytkowania. Stąd też generalnym wnioskiem płynącym z przeanalizowania faz rozwojowych było stwierdzenie, że współczesne prace projektowe, w swoim ogólnym założeniu ukierunkowane na przywrócenie terenowi charakteru ogrodu klasztornego, powinny się odwoływać przede wszystkim do tradycji tego miejsca w XVII i XVIII w., a w szczególności bazować na rozwiązaniach analogicznych.²¹⁶

²¹⁶ Nie wyklucza to zachowania późniejszych nawarstwień, uznanych za cenne i nie degradujących przestrzeni klasztornej.

Analiza wiekowa drzewostanu

Do analizy wiekowej drzewostanu posłużyły dane pozyskane w trakcie inwentaryzacji drzewostanu. Analiza została opracowana na podstawie porównania średnic pni drzew rosnących na terenie opactwa benedyktynek w Jarosławiu z danymi zawartymi w tabeli wiekowej drzew, opracowanej przez Longina Majdeckiego. W wyniku tego porównania oceniono, że najstarsze drzewa to lipy w alei prowadzącej od strony głównej bramy wjazdowej w kierunku klasztoru (wiek ok. 150 lat). Nasadzenie to związane było z okresem, kiedy klasztor był użytkowany przez wojska austriackie, co znalazło potwierdzenie w planach archiwalnych z tego okresu. Do historycznego starodrzewu zaliczono również graby rosnące w alei prowadzącej do dawnej rezydencji kapelańskiej. Ich średnice wskazują na pochodzenie z okresu międzywojennego. Pozostały drzewostan to powojenny samosiew oraz współczesne nasadzenia z lat 80 i 90. XX w.- głównie różnych odmian drzew i krzewów iglastych.

Analiza kompozycji

W związku z brakiem przekazów archiwalnych, dotyczących szczegółów rozplanowania ogrodu klasztornego benedyktynek w Jarosławiu i śladów tego rozplanowania w terenie, przeprowadzenie analizy kompozycji nie było możliwe.

Analizy porównawcze i analogie

Na potrzebę opracowania projektu zagospodarowania terenu dawnego ogrodu benedyktynek, w poszukiwaniu rozwiązań analogicznych i źródeł inspiracji dla współczesnych rozwiązań projektowych, przesłedzono ikonografię dotyczącą siedemnasto- i osiemnastowiecznych założeń klasztornych²¹⁷.

Najpełniejszym materiałem ikonograficznym dysponują klasztory Dolnego Śląska, uwieczniane i opisywane w XVIII w. przez Friedricha Bernharda Wenera w dziełach: „Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens...”,²¹⁸ „Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis Bregensis et Wolaviensis...”,²¹⁹ „Topographia oder Prodromu Delineati Silesiae Ducatus...”,²²⁰ „Scenographia urbium Silesiae”.²²¹ Przeanalizowano również dostępny materiał archiwalny dla klasztorów z innych rejonów Polski, niestety, ich siedemnasto- i osiemnastowieczne przedstawienia ikonograficzne i szczegółowe plany są rzadkością, ewentualnie występują w bardzo

²¹⁷ Ponieważ celem nadrzędnym było pilne opracowanie dokumentacji projektowej, studia nad innym założeniami klasztornymi miały charakter uproszczony i zapewne zaledwie dotknęły tej rozległej tematyki.

²¹⁸ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Rękopisów, Friedrich Bernhard Werner, Silesia In Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens...Pars I, rkps, sygn. IV F 113 b vol. 1.

²¹⁹ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Rękopisów, Friedrich Bernhard Werner, Topographia oder Prodromu Delineati Principatus Lignicensis Bregensis et Wolaviensis..., rkps, sygn. Akc. 1948/1094

²²⁰ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Rękopisów, Friedrich Bernhard Werner, Topographia oder Prodromu Delineati Silesiae Ducatus..., rkps, sygn. R 551.

²²¹ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Starych Druków, Friedrich Bernhard Werner, Scenographia urbium Silesiae, rkps, sygn. 595029.

schematycznym ujęciu, jak np. w przypadku klasztorów z terenu Galicji, przedstawionych na mapie von Miega, przechowywanej w zbiorach Kriegsarchiv w Wiedniu. Zapoznano się również z opisami ogrodów klasztornych, zamieszczonych w publikacjach Janusza Bogdanowskiego²²², Longina Majdeckiego²²³ i Gerarda Ciołka²²⁴ oraz z literaturą zagraniczną²²⁵.

Dostępne ikonografia i kartografia, dotyczące siedemnasto- i osiemnastowiecznych założeń klasztornych, pozwoliły na pewną generalizację sposobu zagospodarowania towarzyszących im ogrodów.

Wirydarz stanowił jedną z najbardziej ozdobnych części ogrodu klasztornego. Był zazwyczaj podzielony na zgeometryzowane kwatery, czasami zdobione ornamentem haftowym (np. w klasztorze w Głębowicach), ze ścieżkami w układzie krzyżowym lub przekątniowym (np. w klasztorze w Rudnej, w Lubiążu, w klasztorze franciszkanów w Złotoryi). Akcentem centralnym wirydarza był okrągły placzyk (klasztor w Jemielnicy), studnia, fontanna, rzeźba lub drzewo.

Poza wirydarzem istniały przy klasztorach ogrody opackie, sady, warzywniki i zielniki z roślinami leczniczymi. Rozplanowanie użytkowych ogrodów klasztornych oparte było na podziale terenu na kwadratowe lub prostokątne kwatery. W zależności od typu ogrodów różne były formy wypełnienia kwater: ornamentem haftowym – w najbardziej reprezentacyjnych miejscach, warzywami i innymi uprawami – w ogrodach użytkowych. Kwatery obwiedzione były żywopłotem (klasztor franciszkanów w Opolu, klasztor kapucynów w Nysie) lub też rzędowo posadzonymi drzewami, podsadzonymi żywopłotami (klasztor w Głębowicach, klasztor w Czarnowasach). Niekiedy, jak np. w klasztorze franciszkanów na Górze św. Anny, czy przy klasztorze kapucynów w Nysie, całe zespoły kwater były otoczone wysokim szpalerem.

Często skrzyżowanie głównych ścieżek w ogrodzie klasztornym zdobiła fontanna, ozdobny basen lub pawilon ogrodowy (np. klasztory cystersów w Legnickim Polu, Lubiążu, klasztor kapucynów w Nysie). W niektórych klasztorach żeńskich znajdował się ozdobny ogród ksieni, odpowiednik ogrodu opata z klasztorów męskich.

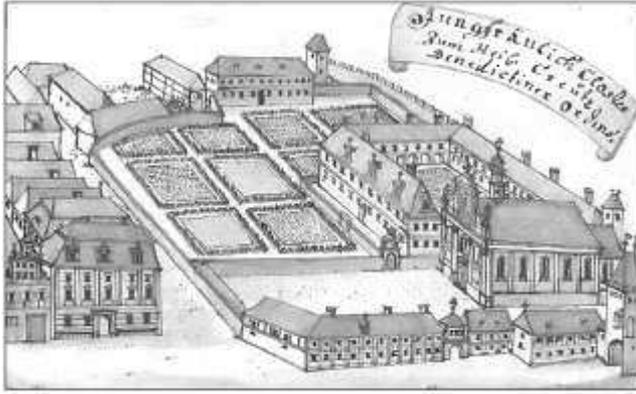
Wobec braku przekazów archiwalnych, dotyczących ogrodu benedyktynek w Jarosławiu i nikłego stopnia zachowania substancji zabytkowej w terenie, informacje uzyskane w ramach analizy porównawczej i studiów nad obiektami o zbliżonym charakterze stały się podstawą dla rozwiązań projektowych, zaproponowanych w koncepcji zagospodarowania terenu dawnego ogrodu benedyktynek w Jarosławiu. Wzięto jednak pod uwagę fakt, iż zapewne ogrody klasztorne Śląska cechowało znacznie większe zainwestowanie i bogactwo formy niż dużo skromniejszy ogród jarosławski.

²²² Janusz Bogdanowski, *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa – Kraków 1981.

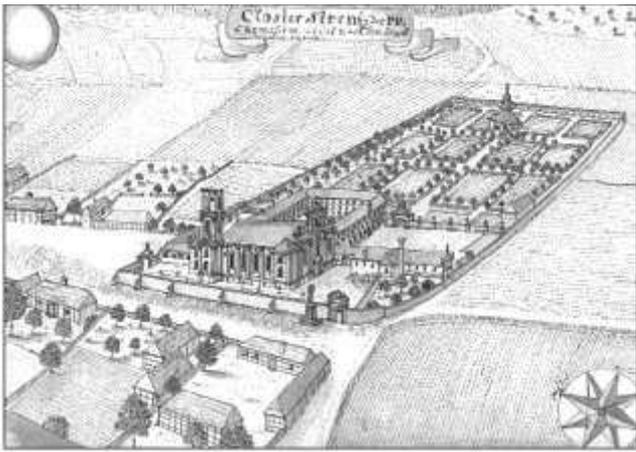
²²³ Longin Majdecki, *Historia ogrodów...*, op. cit.

²²⁴ Gerard Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit.

²²⁵ Régine Pernoud, Georges Herscher, *Jardins de Monastères*, Arles 2002; Wiktoria Taras, *Monastyrskie sady Galiczyzny*, Instytut Narodoznawstwa NAN Ukrainy, Lwów 2006.

Ryc. 34. Klasztor benedyktynek w Legnicy, 2 poł. XVIII w., Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, Friedrich Bernhard Werner, „Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Liegnicensis Bregensis et Wolaviensis...”, rkps, sygn. Akc. 1948/1094, k. 58.

Ryc. 35. Klasztor karmelitów w Głubowicach (Gros Strentz), 2 poł. XVIII w., Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, Friedrich Bernhard Werner, „Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Liegnicensis Bregensis et Wolaviensis...”, rkps, sygn. Akc. 1948/1094, k. 646-647.

Atrybucja i datowanie

Klasztor benedyktynek w Jarosławiu powstał w latach 1615 – 1624. W XVII w. ogród przy klasztorze miał wyłącznie charakter użytkowy i trudno mówić o jego atrybucji – zakładany był zgodnie z regułą zakonu przez przebywające tu siostry i inne osoby związane z funkcjonowaniem klasztoru.

Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej

Danych wyjściowych do analizy stopnia zachowania substancji zabytkowej dostarczyły prace inwentaryzacyjne i pomiarowe (pomiarów geodezyjnych, inwentaryzacja drzewostanu, inwentaryzacja układu drogowego i elementów architektury ogrodowej) oraz dane o historycznym rozplanowaniu tego terenu, wynikające z ustalenia faz rozwojowych dawnego ogrodu klasztornego.

W wyniku analizy stwierdzono, że na terenie założenia klasztornego benedyktynek w Jarosławiu niezmiennym pozostał obszar siedemnastowiecznych ogrodów, wyraźnie zdefiniowany linią murów obronnych z basztami (baszty częściowo rekonstruowane w XIX i XX w.) oraz jego relacje z zabudową klasztorną. Częściowo czytelne jest powiązanie widokowe terenu dawnych ogrodów benedyktynek ze znajdującym się na sąsiednim wzgórzu założeniem klasztornym jezuitów. Z historycznego układu drogowego zachowała się jedynie główna aleja wjazdowa (jej obsadzenie pochodzi z XIX w.).

Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej pozwoliła na stwierdzenie, że w przypadku ogrodu jarosławskiego substancja zabytkowa z czasów istnienia regularnego ogrodu klasztornego praktycznie nie zachowała się.

SPOŁECZNE FUNKCJONOWANIE OBIEKTU

Ewolucja formy użytkowania obiektu

Ogród jarosławski powstał w XVII w. jako ogród klasztorny. Składał się z kilkunastu niewielkich enklaw ogrodowych, użytkowanych przez siostry zakonne i innych mieszkańców wzgórza klasztornego. Przestrzeń ogrodowa wykorzystywana była do uprawy warzyw i ziół oraz jako sad. Tylko niewielkie jej fragmenty miały charakter ogrodów ozdobnych (wirydarz, ogród Xieni).

W końcu XVIII w. sposób funkcjonowania przestrzeni wzgórza klasztornego zmienił się. Pojawiły się nowe funkcje, związane ze stacjonowaniem wojsk austriackich. Jedynie część ogrodów użytkowych przetrwała, wykorzystywana na potrzeby wojska. W wieku XX teren dawnych ogrodów użytkowany był ekstensywnie, częściowo jako teren szkolny, częściowo jako ogródki działkowe.

Sytuacja zmieniła się w latach 90. XX w., po odzyskaniu wzgórza klasztornego przez kościół i przekazaniu dawnej zabudowy klasztornej i jej otoczenia Ośrodkowi Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Anny Jenke, który użytkuje obecnie teren dawnych ogrodów klasztornych jako miejsce spotkań religijnych i lokalnych uroczystości oraz jako parking i plac gospodarczy. Część terenu dawnych ogrodów wraz ze współczesną zabudową szkolną zwrócono podprzeoradowi przemyskiemu opactwa Sióstr Benedyktynek. Sytuacja ta zaowocowała wydzieleniem części klauzury, traktowanej jako współczesny ogród użytkowo – rekreacyjny, zaaranżowany w sposób nie nawiązujący do dawnych tradycji ogrodów klasztornych.

Spółeczna funkcja obiektu

Dawny zespół klasztorny benedyktynek, usytuowany na wyniesieniu górującym nad miastem i doliną Sanu, stanowi wizytówkę Jarosławia. Jest często odwiedzany przez mieszkańców, w związku z przekształceniem dawnego kościoła klasztornego w kościół parafialny. Jest miejscem świątecznych spacerów, odbywają się tu również uroczystości religijne i patriotyczne (związane ze znajdującymi się w obrębie opactwa miejscami pamięci narodowej).

USTALENIE PROGRAMU KONSERWATORSKIEGO

- Ze względu na fakt, iż substancja zabytkowa ogrodu benedyktynek w Jarosławiu zachowała się w stopniu szczątkowym, podjęto decyzję o zaprojektowaniu, w miejscu ogrodu historycznego, ogrodu współczesnego, nawiązującego formą przestrzenną do siedemnastowiecznych i osiemnastowiecznych ogrodów klasztornych i uwzględniającego współczesne potrzeby użytkowników oraz obecne podziały własnościowe.

- Założono konieczność adaptacji historycznej alei lipowej i alejki grabowej oraz dostosowania współczesnego rozplanowania ogrodu do istniejącego ukształtowania terenu, które prawdopodobnie wynika z regularnego, dziś już nieczytelnego układu przestrzennego.
- Za podstawę do opracowania rozwiązań projektowych postanowiono przyjąć przekazy archiwalne, dotyczące analogicznych siedemnastowiecznych i osiemnastowiecznych zespołów klasztornych.
- W kwestii doboru gatunkowego roślin postanowiono posłużyć się wykazami opracowanymi przez Józefa Rostafińskiego, na podstawie studiów nad archiwaliami dotyczącymi siedemnastowiecznych ogrodów polskich oraz osiemnastowiecznym traktatem ogrodowym ks. Jana Krzysztofa Kluka²²⁶.
- Przewidywana funkcja ogrodu to przede wszystkim „zielona oprawa” siedemnastowiecznych zabudowań klasztornych oraz funkcja rekreacyjno - kontemplacyjna dla grup modlitewnych, uczestniczących w działaniach prowadzonych przez Ośrodek Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Anny Jenke.
- Ze względu na rolę istotnej dominanty, jaką odgrywa opactwo benedyktynek w krajobrazie Jarosławia oraz jego powiązania z doliną Sanu, uznano za konieczne wskazanie władzom Jarosławia na potrzebę ochrony podstawowych walorów krajobrazu otaczającego.

OPRACOWANIE DOKUMENTACJI PROJEKTOWEJ

Koncepcja zagospodarowania terenu dawnego ogrodu klasztornego

Ze względu na rangę i unikatowość opactwa w Jarosławiu, proponuje się tak przeorganizować otoczenie kompleksu klasztornego, aby przypominał on tradycyjny, regularny ogród klasztorny. Jednocześnie ogród ten musi być dostosowany do współczesnych uwarunkowań: wydzielenia części klauzurowej, obecności pomników i miejsc pamięci, aktywności zarządzającego terenem - Ośrodka Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Służebnicy Bożej Anny Jenke (spotkania grup pielgrzymkowych i oazowych).

Kompozycję ogrodu klasztornego oparto na układzie kwatrowym, zgodnie z rozwiązaniami analogicznymi z innych klasztorów. Układ ten nawiązuje do istniejącej tu historycznej dominanty i ją podkreśla.

Najbardziej reprezentacyjną częścią ogrodu powinien stać się wirydarz, który podzielono na cztery kwatery, ozdobione ornamentem bukszpanowym i bylinowymi rabatami brzeżnymi. Na przecięciu ścieżek wirydarza zaplanowano wykonanie fontanny.

²²⁶ Józef Rostafiński, Królewskie ogrody botaniczne Jana Kazimierza w Warszawie oraz systematyczny spis roślin tamże hodowanych, Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie; vol. 2, Kraków 1928 r., Jan Krzysztof Kluk, Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju być mogą utrzymanie, rozmnożenie i zażyte, t. I, Warszawa, 1777.

Nie istniejące obecnie północne skrzydło klasztorne należy uczynić poprzez wykonanie trawnika, zgodnie z obrysem skrzydła i zaznaczenie niskim, kamiennym murkiem konturu fundamentów.

Przewidziano likwidację parkingów, zlokalizowanych obecnie pomiędzy wirydarzem a główną bramą wjazdową i przeniesienie tej funkcji poza obręb murów klasztornych, w rejon wjazdu na teren klasztoru. W miejscu parkingów zaprojektowano obszerne trawiaste kwatery, obrzeżone żywopłotem i drzewami owocowymi, których wnętrza mogłyby być wykorzystywane jako miejsca spotkań i modlitwy na świeżym powietrzu. Kwatera wysunięta najbardziej na północ zawiera w sobie krzyż upamiętniający istnienie w tym rejonie drewnianego kościoła św. Mikołaja.

Proponuje się również założenie ogrodu zielowego, którego fakt istnienia potwierdzają przekazy archiwalne. Zaleca się, aby ogródek ten obwieść tradycyjnym wiklinowym, plecionym płotkiem i obsadzić roślinami przyprawowymi i leczniczymi.

Kwatery położone za klasztorem (w części wschodniej założenia) zaprojektowano według schematu rozpoznanego w analogicznych założeniach klasztornych - z trawiastym wypełnieniem, żywopłotowym obrzeżem i drzewami owocowymi po obwodzie. Kwatery te mogą być użytkowane jako miejsca spotkań i modlitwy grup pielgrzymkowych. Część kwater całkowicie wypełni sad.

Jedną z kwater, skrajnie położoną, proponuje się zamienić na zaplecze ogrodnicze, zawierające rozsadnik i kompostownik.

Teren objęty klauzurą powinien być kompozycyjnie spójny z pozostałą częścią ogrodu. W bezpośrednim sąsiedztwie obecnego budynku klasztornej benedyktynek (budynek współczesny) zaproponowano założenie dwóch kwater ogrodu ozdobnego, przeciętych odtworzoną historyczną drogą, prowadzącą w kierunku kolegium jezuitów. Zaleca się, aby wspólnie z władzami miasta przedyskutować możliwość odbudowy kładki łączącej oba klasztory.

Wzdłuż murów klasztornych, po ich wewnętrznej stronie, proponuje się wykonanie drogi spacerowej, łączącej poszczególne baszty. Należy również stworzyć ciąg spacerowy po zewnętrznej stronie klasztornej fortyfikacji, z otwarciem widokowymi na dolinę Sanu i miasto, wycinając zbędny samosiew.

Ryc. 37. Relacja klasztoru benedyktynek i koryta Sanu (starego i nowego), oprac. D. Sikora, 2008 r.

7.4. Ogród w Podhorcach

FORMALNA PODSTAWA OPRACOWANIA

Działania inwentaryzacyjne, badawcze i projektowe, dotyczące założenia pałacowo - ogrodowego w Podhorcach, odbywały się na podstawie porozumień podpisanych przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków z Państwową Służbą Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Ukrainy, Politechniką Lwowską oraz Lwowską Obwodową Administracją Państwową. Działania te trwały od 2003 do 2005 r., przy czym rok 2003 poświęcono na prace przygotowawcze i wstępne kwerendy archiwalne, w latach 2004 - 2005 zorganizowano ekspedycję do Podhorzec, opracowano wyniki badań i przygotowano program konserwatorski dla planowanych prac rewaloryzacyjnych.

W skład zespołu pracującego nad tym tematem weszli architekci krajobrazu, archeolodzy, historycy sztuki, specjaliści w zakresie ortofotografii²²⁷. Koordynatorem całości prac ze strony polskiej była autorka niniejszej publikacji.

WSTĘPNE ROZPOZNANIE OBIEKTU

Wstępne rozpoznanie obiektu polegało na:

- Przeprowadzeniu wizji terenowej założenia pałacowo - ogrodowego w Podhorcach, wykonaniu dokumentacji fotograficznej.

²²⁷ W skład zespołu badawczo – projektowego weszli: Andrzej Jankowski, Michajło Filipczuk (odpowiedzialni za badania archeologiczne), Dorota Sikora (odpowiedzialna za inwentaryzację ogrodu i opracowanie wytycznych dla prac konserwatorskich), Oresta Remeshyło–Rybczyńska (odpowiedzialna za inwentaryzację obiektów kubaturowych), Karol Czajkowski (odpowiedzialny za inwentaryzację metodą ortofotografii) oraz polscy i ukraińscy studenci archeologii, architektury i architektury krajobrazu.

- Wstępnym określeniu zasięgu terytorialnego obszaru opracowania, wstępnym rozpoznaniu powiązań: założenie pałacowe – ogród - otaczający krajobraz.
- Zapoznaniu się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, inwentaryzacyjnymi i projektowymi, a przede wszystkim z wynikami prac pomiarowych pałacu i kościoła podhoreckiego z lat 2000 – 2004, przeprowadzonych przez pracowników i studentów Wydziału Architektury Politechniki Lwowskiej, inwentaryzacją drzewostanu i koncepcją rewaloryzacji założenia pałacowo - ogrodowego, opracowanymi przez przedsiębiorstwo "Ukrzachidprojektrestauracja" w końcu lat 80. XX w.
- Rozpoznaniu autorstwa ogrodu w Podhorcach: siedemnastowieczna forma ogrodu była dziełem nieznanego z nazwiska projektanta włoskiego²³⁸, natomiast obecną formę, stanowiącą próbę wskrzeszenia siedemnastowiecznej kompozycji, ogród zawdzięcza Adolfowi Szyszko-Bohuszowi.
- Rozpoznaniu własności terenu założenia: założenie pałacowo – ogrodowe w Podhorcach jest własnością państwową, pozostającą w zarządzie Lwowskiej Galerii Sztuki.
- Rozpoznaniu współczesnych form użytkowania terenu ogrodu. Teren założenia pałacowo - ogrodowego wykorzystywany jest jako teren parkowy, ekstensywnie utrzymywany, będący miejscem zwiedzonym przez turystów;
- Ocenie prawidłowości wpisu do rejestru zabytków. Założenie pałacowo – ogrodowe w Podhorcach znajduje się na liście zabytków Ukrainy. Nie są jednak wyznaczone granice ochrony konserwatorskiej.

PRACE INWENTARYZACYJNE I POMIAROWE

Na etapie prac inwentaryzacyjnych i pomiarowych podjęto wymienione poniżej działania.

Pomiar geodezyjny i rozpoznanie wysokościowe terenu

Mapa sytuacyjno - wysokościowa, wykorzystywana do celów badawczych i projektowych została opracowana przez geodetów ukraińskich na początku lat 90. XX w. Pomiar geodezyjny lokalnie uszczegółowiono w 2004 r. na potrzebę prowadzonych badań archeologicznych. Mapa sytuacyjno - wysokościowa, jaką dysponowano, była wystarczająca do przeprowadzenia prac inwentaryzacyjnych i badań, a następnie przygotowania programu konserwatorskiego, który ostatecznie przyjął formę wytycznych do projektu rewaloryzacji.

²³⁸ Zbigniew Bania, Pałac w Podhorcach, Rocznik Historii Sztuki, t. 13, 1981, s. 167.

Ryc. 38. Założenie pałacowo-ogrodowe w Podhorcach – widok ogólny, fot. D. Sikora, 2004 r.

PRACE INWENTARYZACYJNE I POMIAROWE

Na etapie prac inwentaryzacyjnych i pomiarowych podjęto wymienione poniżej działania.

Pomiar geodezyjny i rozpoznanie wysokościowe terenu

Mapa sytuacyjno - wysokościowa, wykorzystywana do celów badawczych i projektowych została opracowana przez geodetów ukraińskich na początku lat 90. XX w. Pomiar geodezyjny lokalnie uszczegółowiono w 2004 r. na potrzebę prowadzonych badań archeologicznych. Mapa sytuacyjno - wysokościowa, jaką dysponowano, była wystarczająca do przeprowadzenia prac inwentaryzacyjnych i badań, a następnie przygotowania programu konserwatorskiego, który ostatecznie przyjął formę wytycznych do projektu rewaloryzacji.

Inwentaryzacja dendrologiczna

Inwentaryzację szaty roślinnej założenia pałacowo – ogrodowego w Podhorcach przeprowadzono w lipcu 2004 r. Na terenie dawnego ogrodu tarasowego miała ona charakter inwentaryzacji szczegółowej, natomiast w mocno przerośniętym samosiewem parku krajobrazowym - inwentaryzacji ogólnej.

W wyniku prac inwentaryzacyjnych stwierdzono, że drzewostan założenia podhoreckiego tworzą głównie gatunki rodzime. Wśród nich dominują: grab pospolity *Carpinus betulus*, sadzony w większości w formie szpalerów, lipy drobnolistne *Tilia cordata*, sadzone jako pojedyncze drzewa oraz w grupach i szpalerach oraz klon zwyczajny *Acer platanoides*, jesion wyniosły *Fraxinus excelsior*, buk pospolity *Fagus sylvatica*, dąb szypułkowy *Quercus robur*. Warstwa krzewów zachowała się szczątkowo i obejmuje przede wszystkim nasadzenia dwudziestowieczne oraz współczesny samosiew. W ramach prac inwentaryzacyjnych dokonano oceny stanu zdrowotnego drzewostanu parkowego, która wykazała, że wiele drzew jest zdeformowanych,

pochylonych, zamierających – zwłaszcza na terenie części krajobrazowej założenia. Jest to skutkiem nadmiernego przegęszczenia, będącego wynikiem braku systematycznej pielęgnacji. Inwentaryzacja drzewostanu parkowego stała się podstawą do opracowania analizy wiekowej drzewostanu oraz wytycznych do bieżącej pielęgnacji i przeprowadzenia przyszłych działań konserwatorskich, dotyczących szaty roślinnej w tym obiekcie.

Inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej

Pomiary inwentaryzacyjne elementów architektury ogrodowej prowadzono dwoma metodami: tradycyjną - przy pomocy taśm mierniczych i teodolitu laserowego, wykonując szkic w terenie oraz metodą ortofotografii, której rezultatem były wyskalowane, fotograficzne odwzorowania budowli.

Metodą tradycyjną zinwentaryzowano:

- dwa siedemnastowieczne 2-kondygnacyjne pawilony ogrodowe,
- kamienną arkadę zwieńczoną puttami, podkreślającą wejście z parku krajobrazowego do ogrodu regularnego,
- niewielką budowlę przy drodze do Podhorzec Dolnych, chroniącą znajdujące się tu źródło.

Metodą ortofotografii zinwentaryzowano:

- kamienny mur oporowy, rozdzielający tarasy najwyższy i środkowy,
- schody prowadzące z tarasu najwyższego na środkowy, z wejściami do położonej pod nimi groty,
- balustradę schodów z wieńczącymi ją wazami,
- elewację ogrodową pałacu.

Inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej i elewacji pałacu posłużyła do oceny ich stanu zachowania oraz sporządzenia wytycznych do prac konserwatorskich.

ZAŁOŻENIE PALACOWO-OGRODOWE W PODHORCACH
INWENTARYZACJA DENDROLOGICZNA

Ryc. 39. Inwentaryzacja dendrologiczna, oprac. D. Sikora, J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.

Ryc.40. Ogród w Podhorcach. Balustrada i narożny pawilon ogrodowy, fot. D. Sikora, 2004.

KWERENDA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA

W wyniku kwerendy przeprowadzonej dla założenia pałacowo – ogrodowego w Podhorcach zgromadzono materiały do dziejów tego obiektu²²⁹. Były to źródła bezpośrednie, w tym przede wszystkim siedemnastowieczne, osiemnastowieczne i dziewiętnastowieczne inwentarze oraz korespondencja właścicieli, przechowywane w Archiwum Państwowym w Krakowie, oddział na Wawelu, Muzeum Okręgowym w Tarnowie, Bibliotece Narodowej Ukraińskiej Akademii Nauk we Lwowie im. Wasyla Stefanyka. Z Archiwum Państwowego we Lwowie pozyskano plan katastralny Podhorzec z 1848 r. Bardzo cennym źródłem bezpośrednim okazał się zbiór fotografii z tzw. Albumu Mękickich, przechowywany w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków, zawierający widoki ogólne ogrodu oraz zdjęcia wybranych detali ogrodowych.

Źródła pośrednie objęły dziewiętnastowieczne mapy wielkoskalowe (von Miega), na których w sposób uproszczony naniesiono założenie podhoreckie oraz szereg dziewiętnastowiecznych widoków, które z różną dokładnością prezentują pałac i ogród.

Kwerenda biblioteczna objęła przedruki siedemnastowiecznej literatury pamiętnikarskiej autorstwa Stanisława Oświęcima²³⁰ i François'a Paulin'a d'Alerac'a²³¹, dziewiętnastowieczne i dwudziestowieczne przewodniki po Podhorcach oraz publikacje Zbigniewa Bani²³², wspólnie zajmujące się tematyką Podhorzec.

Podsumowując wyniki kwerendy stwierdzono, że chociaż wniosła ona dużo informacji o ogrodzie siedemnastowiecznym i osiemnastowiecznym, to jednak brak jakichkolwiek przekazów kartograficznych i ikonograficznych z tego okresu uniemożliwia teoretyczną rekonstrukcję ogrodu z tamtych czasów. Najwięcej danych kwerenda dostarczyła na temat ogrodu z początku XX w., kiedy działał tu Adolf Szyszko-Bohusz.

BADANIA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ OBIEKTU

Badania archeologiczne

Badania archeologiczne na terenie ogrodu w Podhorcach miały charakter wstępny. Ich celem było ogólne rozpoznanie archeologiczne ogrodu, służące zaplanowaniu dalszych, dłuższych ekspedycji. Jako miejsce ich przeprowadzenia wytypowano największy, środkowy taras ogrodowy.

Większość odnalezionych relikwów pochodziło z czasów przebudowy ogrodu wg projektu Adolfa Szyszko-Bohusza (archeologicznie ustalono między innymi zarzasy rabat i szerokości dróg ogrodowych). W wykopie zlokalizowanym przy monumentalnych

²²⁹ Szczegółowo wyniki kwerendy archiwalnej i opracowaną na ich podstawie historię założenia pałacowo – ogrodowego w Podhorcach zamieszczono w: Dorota Sikora, Ogród w Podhorcach, Monument nr 2, 2005 r., s. 415 – 441.

²³⁰ Stanisław Oświęcim, *Diariusz 1643-1651*, Kraków 1907.

²³¹ Franciszek Paulin d'Alerac, *Les anecdotes de Pologne ou memoire secrets du regne de Jan Sobieski III du nom*, Amsterdam 1699, t. II, za: J. Dregé, *Ogrody w Polsce*, Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, seria II, t. IV, całości t. 52, Warszawa, 1904.

²³² Zbigniew Bania, *Pałac w Podhorcach*..., op. cit.

schodach ogrodowych udało się odsłonić zasypane stopnie, a co za tym idzie, ustalić pierwotny, siedemnastowieczny poziom użytkowy środkowego tarasu ogrodowego. W centralnie położonym wykopie natrafiono na pozostałości struktury, interpretowanej wstępnie jako fontanna. W wyniku eksploracji sondażu na krawędzi największego tarasu ogrodowego odsłonięto kamienne fundamenty balustrady, znanej z przedwojennej dokumentacji fotograficznej²³³.

Ze względu na ograniczony zasięg badań, ich wyniki należy traktować jako cząstkowe. Ważną przesłanką z nich płynącą, wymagającą jednak ponownego sprawdzenia na innych stanowiskach, jest niewielka ilość reliktyw założeń siedemnastowiecznych. Fakt ten, w powiązaniu z brakiem dostatecznego zasobu archiwaliów z tego okresu, przesądza o niemożności odtworzenia ogrodu z pierwszych faz jego istnienia.

Ryc. 41. Badania archeologiczne przy zejściu na taras środkowy, mające na celu ustalenie siedemnastowiecznego poziomu użytkowego, fot. D. Sikora, 2004 r.

Badania dendrochronologiczne

Badania dendrochronologiczne na terenie ogrodu podhoreckiego miały charakter uproszczony. Przeprowadzono je w oparciu o pomiar średnic drzew, dokonany w trakcie prac inwentaryzacyjnych i zestawienie uzyskanych danych z tabelą wiekowa drzew, opracowaną przez L. Majdeckiego. Ustalono, że najstarsze zachowane na terenie założenia pałacowo-ogrodowego nasadzenia to nasadzenia osiemnastowieczne. Należą do nich przede wszystkim lipowe szpalery na przedpolu pałacowym, starodrzew wokół kościoła oraz pojedyncze drzewa na północ od pałacu.

Drzewostan dziewiętnastowieczny, z przewagą lip drobnolistnych *Tilia cordata*, klonów zwyczajnych *Acer platanoides*, buków pospolitych *Fagus sylvatica* i jesionów wyniosłych *Fraxinus excelsior*, znajduje się w bocznych, krajobrazowych pasmach ogrodu podhoreckiego.

²³³ Andrzej Jankowski, Ogrody siedemnastowiecznej rezydencji w Podhorcach - wyniki badań sondażowych, Monument, Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2005.

Drzewostan tworzący kompozycje ogrodowe, ukształtowane na początku XX w. składa się głównie z grabów *Carpinus betulus*, występujących w formie szpalerów na przedpolu pałacowym oraz boskietów na najniższym położonym tarasie ogrodowym. Nasadzenia powojenne to sad założony w sąsiedztwie Zajazdu Hetmańskiego.

Na terenie ogrodu podhoreckiego w dużych ilościach występuje samosiew. Pojawił się głównie w okresie powojennym na skutek zaniedbań w pielęgnacji parku.

Wyniki badań dendrochronologicznych posłużyły jako materiał wyjściowy do analizy wiekowej drzewostanu i oceny stopnia zachowania substancji zabytkowej (w zakresie szaty roślinnej).

ANALIZY KONSERWATORSKIE

Krytyczna analiza źródeł

Materiały źródłowe, uzyskane w wyniku kwerendy archiwalnej, poddano analizie krytycznej pod kątem oceny ich wiarygodności, w celu wyselekcjonowania tych, które jako najbardziej wiarygodne, mogą stanowić podstawę do rozstrzygnięć projektowych.

W odniesieniu do źródeł dotyczących ogrodu siedemnastowiecznego za najbardziej wiarygodne uznano inwentarze. Natomiast źródła o charakterze pamiętnikarskim, znane jedynie z przedruków, uznano za zbyt subiektywne, by traktować je w pełni jako wiarygodne. Jedynie część zawartych w nich informacji znalazła potwierdzenie w inwentarzach.

Za wiarygodne można uznać dziewiętnastowieczne przedstawienia ikonograficzne, między innymi autorstwa Karola Auera, Napoleona Ordy, Antoniego Lange, które, choć poświęcone głównie pałacowi, prezentują stan ogrodu podhoreckiego zbieżny ze stanem zarejestrowanym na planie z 1848 r. Mają one jednak w większości bardzo ogólny charakter, nie prezentują szczegółów kompozycji ogrodowej.

Ostatni przedwojenny przekaz kartograficzny²³⁴ ma charakter planu inwentaryzacyjnego. Rozplanowanie ogrodu na nim przedstawione pokrywa się z widokami zarejestrowanymi na fotografiach z okresu międzywojennego z tzw. Albumu Mękickich²³⁵.

Krytyczna analiza źródeł wykazała, że najbardziej kompletne i wiarygodne dla ogrodu tarasowego są materiały archiwalne z początku XX w. i one powinny stanowić podstawę działań rewaloryzacyjnych. Wykorzystano je w późniejszych pracach nad programem konserwatorskim. Źródła z pozostałych faz istnienia kompozycji ogrodowej pozostawiają zbyt wiele kwestii niedopowiedzianych, by mogły być wykorzystane w działaniach projektowych.

Jako podstawę do działań konserwatorskich w parku krajobrazowym przyjęto plan katastralny z 1848 r., oceniony jako wiarygodny. Treści na nim zawarte znalazły potwierdzenie w innych materiałach kartograficznych.

²³⁴ Sytuacja zamku w Podhorcach i okolicy, własność Romana X. Sanguszki, 1 : 2000, Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, sygn. A. Sang 174, plan niedatowany.

²³⁵ Fotografie pałacu w Podhorcach i innych zabytków z lat 1933-1939, archiwum KOBIDZ, nr 740.

Ryc. 42. Ogród w Podhorcach po pracach rewaloryzacyjnych Adolfa Szyszko-Bohusza, stan z okresu międzywojennego.

Fazy rozwojowe obiektu

Faza I (1635 - ok. 1717)

Czas istnienia ogrodu regularnego, założonego w XVII w. przez Koniecpolskich, od 1682 r. w posiadaniu Jakuba Sobieskiego, następnie Konstantego Sobieskiego. Tarasowy ogród regularny towarzyszył pałacowi i jego fortyfikacjom. Ozdobiony był fontannami, grotami, dekoracją rzeźbiarską, murami oporowymi z niszami. Znajdowała się tu oranżeria i figarnia. Ogród łączył się z rozległymi sadami, z folwarkiem i ze zwierzyńcem.

Faza II (1729 – 1767)

Czas rozbudowy rezydencji w Podhorcach przez Wacława Rzewuskiego. Ogród regularny powiększono o tereny pomiędzy pałacem i kościołem. Przed kościołem powstał osiowo ukształtowany plac, z bogatą dekoracją rzeźbiarską o tematyce religijnej.

Faza III (1833 – 1903)

Podhorce w posiadaniu Leona Rzewuskiego, następnie od 1865 r. Eustachego Sanguszki. Czas generalnego remontu pałacu i uporządkowania ogrodu. Założono wówczas park krajobrazowy, otaczający ogród tarasowy.

Faza IV (1904 – 1939)

Podhorce w posiadaniu Romana Sanguszki. Czas rewaloryzacji ogrodu według projektu Adolfa Szyszko-Bohusza i usuwania szkód powstałych w czasie I wojny światowej. Przywrócenie ogrodowi tarasowemu charakteru ogrodu regularnego z podziałem kwatrowym na dwóch najwyższych tarasach i z boskietami na najniższym tarasie.

Faza V (po 1945 r.)

Podhorce w granicach ZSRR i Ukrainy. Na skutek zmiany funkcji i własności założenia pałacowo - ogrodowego nastąpiła degradacja rezydencji. Pałac uległ pożarowi, po odbudowie wykorzystywano go jako sanatorium. Na najwyższym i średnim tarasie ogrodowym nastąpiło zatarcie układu kwatrowego oraz częściowe zniszczenie budowli ogrodowych. Zatarciu uległy również powiązania widokowe z otaczającym krajobrazem.

Analiza wiekowa drzewostanu

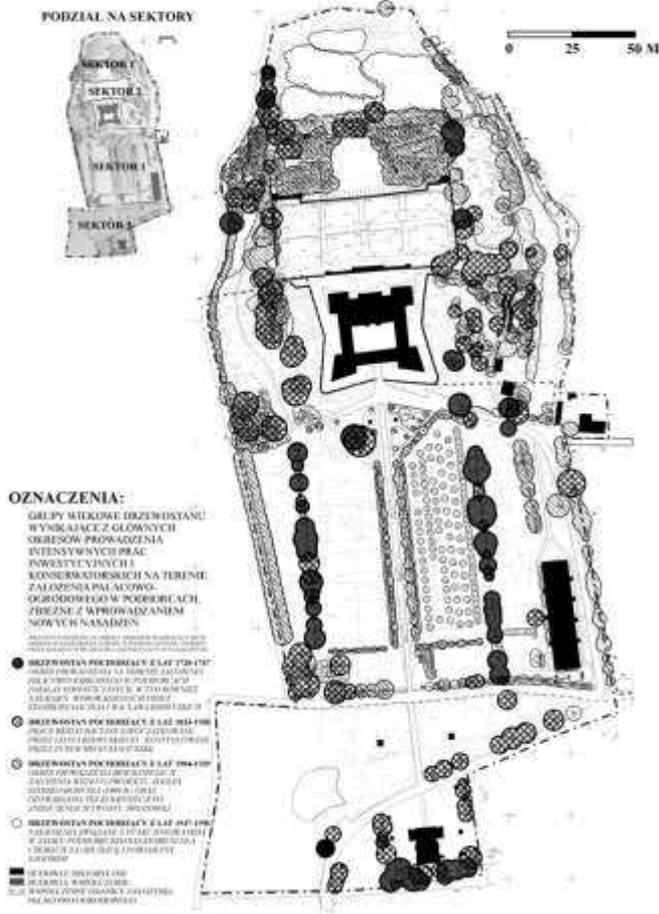
W oparciu o dane z badań dendrochronologicznych i wiedzę na temat faz rozwojowych ogrodu w Podhorcach wydzielono cztery grupy wiekowe drzewostanu:

- Drzewostan pochodzący z lat 1729-1767, związany z okresem prowadzenia na terenie założenia pałacowego w Podhorcach działań inwestycyjnych przez Stanisława Macieja i Wacława Rzewuskich. Drzewostan ten to pojedyncze drzewa przy kościele, kilka drzew w sąsiedztwie ogrodu tarasowego oraz szpalery lipowe na przedpolu pałacowym;
- Drzewostan pochodzący z lat 1833 - 1903, odpowiadający pracom konserwatorskim, zapoczątkowanym przez Leona Rzewuskiego, kontynuowanym przez Eustachego Sanguszkę. Drzewostan ten to przede wszystkim swobodne nasadzenia w parku krajobrazowym, zawierające masywy drzewostanu, klomby i drzewa soliterowe. Układy te w znacznym stopniu zatarł współczesny samosiew;
- Drzewostan pochodzący z lat 1904 - 1939, związany z okresem prowadzenia rewaloryzacji założenia przez Adolfa Szyszko-Bohusza oraz porządkowania ogrodu po zniszczeniach I wojny światowej. Drzewostan ten to głównie grabowe boskiety na najniższym tarasie ogrodowym oraz grabowe szpalery na przedpolu pałacowym i na obrzeżach parku. Z tego okresu pochodzi również część nasadzeń w parku krajobrazowym;
- Drzewostan pochodzący z lat 1947 - 2004, obejmujący nasadzenia związane z funkcjonowaniem w pałacu podhoreckim sanatorium (sad na przedpolu pałacowym) oraz powojenny samosiew.

Wyniki analizy wiekowej drzewostanu pozwoliły na identyfikację pozostałości nasadzeń z poszczególnych okresów istnienia rezydencji podhoreckiej, ocenę kompletności nasadzeń i czytelności tworzonych przez nie układów kompozycyjnych. Zostały wykorzystane w pracach nad analizą kompozycji, oceną stopnia zachowania substancji zabytkowej i wytycznymi do gospodarki drzewostanem, zawartymi w programie konserwatorskim.

ZAŁOŻENIE PALACOWO-OGRODOWE W PODHORECACH

STRUKTURA WIEKOWA DRZEWOSTANU

Ryc. 43. Struktura wiekowa drzewostanu, oprac. D. Sikora, współpraca J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.

Analiza kompozycji

Danych do analizy kompozycji dostarczyły pomiary i prace inwentaryzacyjne, rejestrujące relikty dawnego układu przestrzennego, wyniki badań archeologicznych i kwerendy archiwalnej oraz analiza wiekowa drzewostanu.

W wyniku analizy kompozycji stwierdzono, że założenie pałacowo - ogrodowe w Podhorcach, pomimo lat zaniedbań nadal odznacza się bardzo czytelnym układem kompozycyjnym. Główne zasady, według których go ukształtowano to:

- tarasowa forma ogrodu regularnego, usytuowanego na zboczu wzgórza, na północ od pałacu,
- osiowość kompozycji, podkreślona w XVIII w. bryłą kościoła, usytuowaną na osi pałacu,
- duży udział elementów architektonicznych i rzeźbiarskich, podkreślających kluczowe miejsca kompozycji (mury oporowe, schody, grotta, pawilony ogrodowe, kolumny, rzeźby figuralne, ustawiane na przecięciach i zamknięciach osi kompozycyjnych),
- szerokie otwarcia widokowe z tarasów ogrodowych na otaczający krajobraz,

- płynne połączenie pałacu, fortyfikacji i ogrodu, powodujące, że pałac, pomimo zachowania obronnego charakteru, odbierany jest jako główna dominanta przestrzeni ogrodowej, a fortyfikacje stanowią część założenia ogrodowego.

Cechą charakterystyczną kompozycji ogrodu podhoreckiego jest również trwałość układu regularnego, wynikająca z poszanowania jego wartości przez kolejnych właścicieli, pomimo zmieniających się prądów w sztuce ogrodowej. Rozwój tej kompozycji w czasie polegał na obudowywaniu najstarszej, tarasowej części ogrodem krajobrazowym, bez ingerencji w ogród regularny.

Wyniki analizy kompozycji stały się jedną z przesłanek przy opracowaniu oceny stopnia zachowania substancji zabytkowej (oceniono, jakie elementy układu kompozycyjnego przetrwały) i określeniu programu konserwatorskiego.

Analizy porównawcze i analogie

Danych wyjściowych do analizy porównawczej dostarczyły wyniki analizy kompozycji ogrodu w Podhorcach. W związku z ustaleniem, iż jej autorem był projektant włoskiego pochodzenia, analogii i źródeł inspiracji poszukiwano przede wszystkim wśród szesnastowiecznych i siedemnastowiecznych rozwiązań włoskich lub wzorowanych na włoskich.

Ogród podhorecki nawiązuje do typu kompozycji, której pierwowzór ukształtował Bramante w latach 1508 - 1512, zakładając tarasowy ogród pomiędzy pałacem watykańskim a Belwederem. Model ten, rozpowszechniony następnie w całej Europie, znalazł również swoją interpretację w Podhorcach. Siedemnastowieczny francuski podróżnik i dworzanin François Paulin d'Alerac stwierdził, iż podhorecka rezydencja przypomina mu Chateau Neuf w St. Germain pod Paryżem²³⁶. Odwiedzający w zbliżonym okresie Podhorce książę Stanisław Albrycht Radziwiłł zanotował, że tarasowo opadające ogrody przywodzą na myśl ogrody w Parmie i Caprarolli.

Rezydencja podhorecka, mistrzowsko wpisana w woroniackie wzgórze, podporządkowuje sobie cały otaczający krajobraz. Nasuwają się tu analogie do rozwiązań widokowych z willi włoskiego Frascatti, zwłaszcza z Villa Mondragone.

Ogród podhorecki bezpośrednio stykał się z elementami systemu fortyfikacji: bastionami, fosą, murami kurtynowymi, krytą drogą, stokami fortecznymi. Zbigniew Pilarczyk zauważa, że cecha ta upodabnia rezydencję podhorecką do założeń typu „palazzo in fortezza” w Krzyżtoporze, Laszkach Murowanych, Łańcucie²³⁷. Opracowana analiza porównawcza wskazała na kierunek poszukiwań dla współczesnych rozwiązań projektowych w tym obiekcie.

Atrybucja i datowanie

Autorstwo ogrodu w Podhorcach przypisuje się nieznanemu z nazwiska włoskiemu projektantowi ogrodów, który założył ogród podhorecki równolegle

²³⁶ Franciszek Paulin d'Alerac, op. cit.

²³⁷ Zbigniew Pilarczyk, Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku, Poznań 1997, s. 247.

z budową pałacu w latach 40. XVII w. Prawdopodobnie działał on we współpracy z projektantem pałacu – również Włochem – Andreą del Aqua²³⁸.

Ryc. 44. Analiza widokowa, oprac. D. Sikora, współpraca J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.

Ryc. 45. Analiza układu kompozycyjnego, oprac. D. Sikora, współpraca J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.

²³⁸ Dorota Sikora, Ogród w Podhorcach..., op. cit., s. 415 – 441.

Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej

W wyniku oceny stopnia zachowania substancji zabytkowej określono jakie elementy z kolejnych faz istnienia przetrwały do czasów współczesnych i jaki jest ich stan zachowania.

Faza I (1635 - ok. 1717)

- Układ kompozycyjny: pałac jako dominanta (dobrze zachowany), relacja ogród – pałac - fortyfikacje (nadal czytelna), główna oś kompozycyjna (czytelna), układ tarasowy (zachowany dobrze), otwarcie widokowe na otaczający krajobraz (czytelne tylko z górnych pięter pałacu i górnego tarasu ogrodowego),
- Dwa narożne dwukondygnacyjne pawilony ogrodowe (w stanie ruiny, jeden bez dachu, duże zniszczenia elewacji);
- Mury oporowe ze schodami i grotą (po wielokrotnej konserwacji, schody z tarasu średniego na najniższy zrujnowane);
- Kamienne łuki, wykorzystywane obecnie jako wejścia do parku krajobrazowego (z czterech przetrwały trzy);
- Pojedyncze rzeźby ogrodowe (przemieszczone, zachowane fragmentarycznie).

Ryc. 46. Siedemnastowieczny ogród tarasowy w Villa Mondragone we Frascati, bliska analogia dla ogrodu w Podhorcach, fot. D. Sikora, 2005 r. i siedemnastowieczny ogród tarasowy w Podhorcach, fot. D. Sikora, 2004 r.

Faza II (1729 – 1767)

- Układ kompozycyjny: przedłużenie osi kompozycyjnej do kościoła, kompozycja placu przed kościołem (zachowane dobrze);
- Ogrodowe założenie regularne pomiędzy pałacem a kościołem – zachowane szpalery lipowe, częściowo uzupełnione nowymi nasadzeniami;
- Pojedyncze drzewa w parku, w sąsiedztwie ogrodu tarasowego – stan dobry.

Faza III (1833 – 1903)

- Park krajobrazowy – zachowany w historycznych granicach, czytelne historyczne powiązanie widokowe z górą Manycz, częściowo zatarty samosiewem układ wnętrza parkowych i układ drogowy;

- Drzewostan – w znacznym stopniu zachowany, przerośnięty współczesnym samosiewem, przegęszczony.

Faza IV – (1904 – 1939)

- Boskiety na najniższym tarasie ogrodowym – obecnie po radykalnym cięciu formującym (stan z 2011 r.),
- Szpalery grabowe na pałacowym przedpolu – stan zachowania dobry, systematycznie formowane;
- Podział kwaterowy na środkowym tarasie ogrodowym – czytelny w formie wypukłości terenu, cały taras pokryty łąką.

Faza V po 1945

- Sad na przedpolu pałacowym – drzewa częściowo zdziczałe, nie formowane.

Określenie, co w ogrodzie podhoreckim stanowi substancję zabytkową do bezwzględnego zachowania i ochrony (relikty faz I - IV) i jaki jest jej stan zachowania, stanowiło istotną przesłankę dla ustalenia programu konserwatorskiego dla tego obiektu.

SPOŁECZNE FUNKCJONOWANIE ZABYTKU

Ewolucja formy użytkowania zabytku

Ogród w Podhorcach powstał jako ogród towarzyszący rezydencji magnackiej. Podhorce miały początkowo charakter podmiejskiej willi hetmana Koniecpolskiego, którego główna siedziba znajdowała się w pobliskich Brodach. W XVIII w. pałac w Podhorcach stał się centrum dobrze prosperującego, rozległego majątku ziemskiego. Ogród wykorzystywany był wówczas głównie jako przestrzeń użytkowa i obsadzony sadem. W wieku XIX ogród powrócił do swojej pierwotnej wypoczynkowo – reprezentacyjnej funkcji. Historyczne związki Sobieskich z Podhorcami spowodowały, że rezydencja ta stała się miejscem kultu Jana III, co przejawiało się między innymi w wykonywaniu z kwiatów monogramu monarchy na ogrodowych tarasach. Działania te łączyły się z otwarciem w Podhorcach prywatnego muzeum i udostępnienia ogrodu dla zwiedzających.

W wyniku zmian zaistniałych po II wojnie światowej Podhorce znalazły się w granicach ZSSR. Rezydencję upaństwowiono, zlokalizowano w niej sanatorium dla chorych na gruźlicę, a ogród stał się miejscem spacerów dla rekonwalescentów. Na początku lat 90. szpital zlikwidowano a obiekt przekazano Lwowskiej Galerii Sztuki. Obecnie założenie to nie jest praktycznie użytkowane, jedynie sporadycznie bywa odwiedzane przez turystów.

Funkcja społeczna obiektu

Współczesna funkcja społeczna założenia pałacowo – ogrodowego w Podhorcach to zagadnienie złożone. Z jednej strony jest to jeden z czołowych zabytków siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej, niestety coraz mniej obecny w świadomości współczesnych Polaków. Z drugiej strony miejscowa ludność w Podhorcach –

przesiedleńcy spod Zamościa w ramach akcji „Wisła” - nie identyfikują się z tym obiektem. W czasie istnienia tu sanatorium postrzegali go jako miejsce pracy, obecnie jego los jest im raczej obojętny. Pewne nadzieje budzą działania władz ukraińskich, które włączyły rezydencję podhorecką do grupy zamków określanych jako „Złota Podkowa Lwowa”, starając się aktywizować to miejsce turystycznie. Założenie w Podhorcach zostało przekazane Lwowskiej Galerii Sztuki, która stopniowo udostępnia je turystom, prowadząc jednocześnie podstawowe prace zabezpieczające.

USTALENIE PROGRAMU KONSERWATORSKIEGO

- Działania konserwatorskie, podejmowane w ogrodzie Podhorcach muszą mieć przede wszystkim charakter zabezpieczający zachowaną substancję zabytkową oraz dokumentacyjny, rejestrujący wszystko, co na skutek braku środków może w najbliższej przyszłości przestać istnieć, a co stanowi istotny wkład w historię polskiej i europejskiej sztuki ogrodowej.
- Docelowo założenie to powinno zostać poddane kompleksowym pracom konserwatorskim. Zważywszy na fakt, iż zarówno przekazy archiwalne, jak i wyniki badań archeologicznych nie dostarczyły wystarczającej ilości informacji do podjęcia działań rekonstrukcyjnych siedemnastowiecznej kompozycji ogrodowej, uznano za zasadne odtworzenie na tarasach ogrodowych kompozycji zaprojektowanej na początku XX w. przez Adolfa Szyszko-Bohusza. Ta faza ogrodu jest jedną z lepiej udokumentowanych, ponadto zachowały się po dzień dzisiejszy jej trwałe ślady w terenie. Nawiązywała do rozwiązań siedemnastowiecznych, pozostając w harmonii z architekturą pałacu.
- Oznacza to w rozwiązaniach szczegółowych: odtworzenie parterów zaprojektowanych przez Szyszko-Bohusza na najwyższym i środkowym tarasie, odtworzenie układu dróg i nawierzchni, jeszcze częściowo czytelnych, działania rekonstrukcyjne i uzupełniające przy elementach architektury ogrodowej (remont murów oporowych, balustrad, schodów), zgodnie z dokumentacją fotograficzną z okresu międzywojennego.
- Pilne działania zabezpieczające należy podjąć przy dwóch narożnych siedemnastowiecznych pawilonach ogrodowych, których obecny stan grozi zawaleniem.
- W ramach gospodarki istniejącym drzewostanem należy oczyścić z samosiewu regularne nasadzenia grabów na najniższym tarasie ogrodowym, szpalery grabowe i lipowe na przedpolu pałacowym, usunąć samosiew niszczący mury oporowe i zarastający średni taras ogrodowy.
- Należy dążyć do uczynienia historycznych powiązań widokowych, przede wszystkim otwarcia widokowego ze środkowego tarasu ogrodowego na otaczający krajobraz, co wiąże się z koniecznością obniżenia wysokości boskietów na najniższym tarasie ogrodowym (zgodnie z założeniem projektowym Szyszko-Bohusza) i usunięcia samosiewu zarastającego oś pałacową.

- Należy przeprowadzić rewaloryzację parku krajobrazowego, otaczającego ogród tarasowy: uczytelnić układ drogowy, oczyścić wnętrza parkowe z samosiewu, usunąć drzewa uschnięte, zdeformowane, zagrażające bezpieczeństwu, odtworzyć powiązania widokowe.
- Należy podjąć działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego rezydencję w zakresie odpowiadającym zasięgowi jej przestrzennego oddziaływania.

OCHRONA KONSERWATORSKA KRAJOBRAZU POWIĄZANEGO Z OGRODEM

Przygotowując program konserwatorski dla założenia pałacowo – ogrodowego w Podhorcach opracowano również wytyczne do ochrony tutejszego krajobrazu, wskazując, które jego elementy powinny być prawnie chronione i jaki powinien być zasięg terytorialny tej ochrony.

Do najważniejszych elementów krajobrazu kulturowego Podhorzec, obok założenia rezydencjonalnego, należą:

- relikty obronnego grodu z XI w., zwane „Pleśnikiem”, z zachowanym systemem ziemnych umocnień i licznymi kurhanami,
- obiekty sakralne: kościół p.w. św. Józefa (1752-1753), klasztor Bazylianów (1706-1750), cmentarz unicki, trzy historyczne cmentarze katolickie, liczne kapliczki, upamiętniające wydarzenia ważne dla społeczności lokalnej, droga krzyżowa na stokach wzgórza, w okolicach klasztoru Bazylianów,
- historyczne trakty komunikacyjne - drogi do Brodów, Złoczowa i najbardziej malownicza dawna droga do Oleska, otwierająca z różnych perspektyw widoki na podhorecki pałac i zamek w Olesku.

Niewiele z elementów tej rozległej kompozycji krajobrazowej jest chroniona prawnie jako zabytek. Ochroną taką teoretycznie objęty jest pałac z ogrodem i kościołem p.w. św. Józefa, klasztor bazylianów oraz teren dawnego grodziska „Pleśniko”. Natomiast krajobraz jako całość nie jest w żaden sposób chroniony.

Według autorki niniejszej pracy docelowo obiektowej ochronie konserwatorskiej powinny podlegać:

- obiekty historyczne o walorach zabytkowych w tym: zespół pałacowo – ogrodowy, znajdujące się na terenie Podhorzec historyczne obiekty sakralne, cmentarze, kapliczki, zabudowa tartaku i ruiny browaru,
- zabytki archeologiczne w części Podhorzec, określanej mianem „Pleśnika”.

Ochronie obszarowej, łączącej walory kulturowe i przyrodnicze, powinny podlegać:

- układ przestrzenny miejscowości Podhorce, wraz z otaczającymi terenami rolnymi i leśnymi, rozciągającymi się na okolicznych wzgórzach i w dolinach,
- tereny objęte kluczowymi widokami z pałacu i ogrodu podhoreckiego,

- historyczne trakty komunikacyjne, w tym przede wszystkim stary trakt do Oleska i widoki z tras komunikacyjnych w kierunku zamku,
- walory przyrodnicze terenu, w tym kompleksy leśne (dawny zwierzyńiec, „Seweryński Las”), ukształtowanie terenu (jary, wąwozy), tereny źródliskowe.

Ryc. 47. Widok z pałacowego dachu na otaczający krajobraz, fot. D. Sikora, 2004 r.

SPOŁECZNA PROMOCJA PRAC KONSERWATORSKICH

Spółeczna promocja prac konserwatorskich, przeprowadzonych na terenie założenia pałacowo - ogrodowego w Podhorcach, skierowana była zarówno do specjalistów jak i osób nie związanych na co dzień z branżą konserwatorską. Polegała na przygotowaniu wystawy, prezentującej przeprowadzone prace, eksponowanej między innymi w Bibliotece Narodowej w Warszawie, na Uniwersytecie Warszawskim, w Muzeum w Łańcucie, na Politechnice Lwowskiej i w Lwowskiej Galerii Sztuki. Obecnie wystawa ta ma charakter ekspozycji stałej w pałacu w Podhorcach. Wystawie towarzyszył cykl spotkań i konferencji, poświęconych zabytkom dawnych Kresów. Ukazały się również artykuły podsumowujące wyniki prac badawczych i inwentaryzacyjnych w Podhorcach w wydawanym przez KOBIDZ roczniku „Monument”²³⁹.

Ryc. 48. Otwarcie wystawy poświęconej historii i badaniom założenia pałacowo - ogrodowego w Podhorcach w gmachu Biblioteki Narodowej w Warszawie, fot. A. Hanaka, 2005 r.

²³⁹ Artykuły te znalazły się w roczniku „Monument” nr 2, 2005 r.: Dorota Sikora, Ogród w Podhorcach, s. 415, Oresta Remeschylo - Rybczyńska, Kształtowanie się i obecny stan spuścizny architektonicznej i artystycznej wsi Podhorce w obwodzie lwowskim, s. 443, Andrzej Jankowski, Ogrody siedemnastowiecznej rezydencji w Podhorcach - wyniki badań sondażowych, s. 469.

7.5. Ogród przy dawnym zespole klasztornym karmelitów w Warszawie

FORMALNA PODSTAWA OPRACOWANIA

Projekt rewaloryzacji ogrodu przy Wyższym Metropolitalnym Seminarium Duchownym św. Jana w Warszawie (dawny zespół klasztoru karmelitów bosych przy Krakowskim Przedmieściu) powstał w 2001 r. w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu na prośbę władz Seminarium (autor projektu: D. Sikora). Podjęte działania projektowe, a następnie realizacyjne, miały charakter interwencyjny: ich celem było uporządkowanie przestrzeni tarasów i nadanie jej charakteru nawiązującego do tutejszej tradycji ogrodu regularnego, przy adaptacji zastanego układu drogowego i jego nawierzchni.

WSTĘPNE ROZPOZNANIE OBIEKTU

Wstępne rozpoznanie obiektu polegało na:

- wizji lokalnej, mającej na celu zapoznanie się z terenem opracowania, rozpoznaniem relacji klasztor – ogród,
- wstępnej ocenie stanu zachowania ogrodu, wykonaniu dokumentacji fotograficznej ogrodu sprzed rozpoczęcia prac,
- zapoznaniu się z materiałami dotyczącymi ogrodu klasztornego, będącymi w posiadaniu zleceniodawcy oraz wojewódzkiego i stołecznego konserwatora zabytków (projekty, inwentaryzacje, mapa zasadnicza),
- rozpoznaniu autorstwa ogrodu – ogród w swojej siedemnastowiecznej postaci jest przypisywany Tylmanowi van Gammeren,
- rozpoznaniu sytuacji własnościowej obiektu – całość obiektu pozostaje w zarządzie Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego,
- rozpoznaniu potrzeb Seminarium, w odniesieniu do ogrodu, przyszłego sposobu użytkowania tej przestrzeni, wysokości środków, jakie mogą być przeznaczone na prace realizacyjne i późniejszą pielęgnację,
- rozpoznaniu statusu ochrony konserwatorskiej. Zespół klasztorny wpisany jest do rejestru zabytków pod nr 248 wpisem z dnia 1.07.1965 i obejmuje kościół p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Józefa Oblubieńca, klasztor i klasztorną bramę. Ogród nie jest we wpisie wyszczególniony, stąd też interpretacja wpisu w tym zakresie nie jest jednoznaczna.

PRACE INWENTARYZACYJNE I POMIAROWE

Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe objęły wymienione poniżej działania

Uzyskanie mapy sytuacyjno – wysokościowej obiektu

Aktualna mapa zasadnicza w skali 1:500 została dostarczona przez inwestora.

Inwentaryzacja dendrologiczna

Na terenie objętym opracowaniem przeprowadzono inwentaryzację dendrologiczną. Objęła ona kilkanaście egzemplarzy drzew: dąb kolumnowy *Quercus*

robur 'Fastigiata', klony pospolite *Acer platanoides*, lipy drobnolistne *Tilia cordata*, wierzbę białą odm. płacząca *Salix alba 'Tristis'*, dęby szypułkowe *Quercus robur* i świerki kłujące odm. srebrzysta *Picea pungens 'Glauca'*. Na krawędzi niższego z tarasów zinwentaryzowano rzędowe nasadzenie lilaków *Syringa vulgaris*. Stan zdrowotny znajdujących się tu drzew i krzewów oceniono jako dobry, z wyjątkiem wierzby białej i świerków kłujących. Informacje pozyskane w trakcie inwentaryzacji dendrologicznej umożliwiły rozpoznanie składu gatunkowego i wieku tutejszego drzewostanu oraz podjęcie decyzji projektowych z nim związanych (adaptacja, usunięcie, zabiegi pielęgnacyjne).

Inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej

Z historycznych elementów architektury ogrodowej na terenie dawnego ogrodu klasztorne karmelitów zachowały się: mur oporowy najwyższego tarasu z grotą, murowane ogrodzenia, oddzielające ogród od sąsiedniej posesji, brama z siedemnastowiecznym portalem w dolnej części ogrodu, rzeźba przedstawiająca Matkę Boską z 1901 r. (w części centralnej najwyższego tarasu ogrodowego).

Ze względu na fakt, iż istniejące elementy architektury ogrodowej były przedmiotem niezależnie prowadzonej dokumentacji i konserwacji przez specjalistów innych branż (architektów, konserwatorów kamienia) inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej przeprowadzona przez autorkę sprowadziła się do sporządzenia ich dokumentacji fotograficznej.

Inwentaryzacja układu drogowego

W oparciu o mapę zasadniczą zinwentaryzowano rodzaje nawierzchni, wśród których przeważały współcześnie wykonane nawierzchnie z kostki granitowej. Ponieważ układ dróg i nawierzchni nie był na życzenie inwestora przedmiotem działań projektowych, dane pozyskane w trakcie jego inwentaryzacji miały charakter czysto informacyjny, dający wyobrażenie o współczesnym charakterze przestrzeni ogrodowej.

KWERENDA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA

Kwerendy: archiwalna i biblioteczna objęły zasoby archiwum Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego, Archiwum Głównego Akt Dawnych, Muzeum Historycznego Miasta Stołecznego Warszawy, Gabinetu Rycin BUW, Tek Ciołka w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków. W trakcie kwerendy nie udało się uzyskać żadnych bezpośrednich przekazów archiwalnych²⁴⁰ z wyjątkiem fotografii dokumentujących stan ogrodu w latach 70. XX w. Wśród źródeł pośrednich znalazło się kilka planów Warszawy, na których w sposób uproszczony zaznaczono ogród klasztorny.

Kwerenda przyniosła generalnie wynik negatywny, jeżeli chodzi o ogród siedemnastowieczny, natomiast okazało się, że ogród w osiemnastowiecznej formie

²⁴⁰ Według informacji udzielonej przez Rektora Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego ks. Krzysztofa Pawliny dawne archiwa klasztorne spłonęły w czasie Powstania Warszawskiego.

zaznaczony jest, z pewnymi uproszczeniami, na planie Warszawy Pierra Ricauda de Tirregaille'a z 1762 r. Materiały uzyskane w trakcie kwerendy (a zwłaszcza plan z 1762 r.) oceniono jednak jako zbyt mało dokładne, by stanowiły podstawę dla prac rewaloryzacyjnych, natomiast w sposób ogólny wyznaczyły kierunek współczesnych prac projektowych.

Ryc. 49. Stan ogrodu klasztornego w latach 70. XX w., fot. archiwum Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie

BADANIA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ OBIEKTU

Ze względu na fakt, iż celem działań podjętych na terenie ogrodu seminaryjnego nie była z założenia rekonstrukcja jego kształtu z XVII czy XVIII²⁴¹, a jedynie dopasowanie się do zastanej współczesnej sytuacji i stworzenie nowej kreacji, nawiązującej formą do ogrodów osiemnastowiecznych, badania archeologiczne, badania nieinwazyjne, badania dendrochronologiczne, palinologiczne i makroszczątków roślinnych nie były tu prowadzone.

ANALIZY KONSERWATORSKIE

Krytyczna analiza źródeł

Zachowane dla ogrodu klasztornego przekazy kartograficzne, będące fragmentami map Warszawy z różnych okresów uznano za wiarygodne, jednak ze względu na małą dokładność nieprzydatne do ewentualnych poszukiwań inspiracji dla współczesnych rozwiązań projektowych. W związku z powyższym ich krytycznej analizy nie przeprowadzono.

²⁴¹ Rekonstrukcja ogrodu nie była możliwa z kilku przyczyn: brak było wystarczającej informacji źródłowej o formie przestrzennej ogrodu w XVII i XVIII w., zmienił się w XIX w. układ zabudowy klasztornej - budowa nowego skrzydła spowodowała zachwianie symetrii ogrodu, a ponadto w momencie rozpoczęcia przez autorkę prac projektowych, część prac realizacyjnych, między innymi nowe nawierzchnie, było już wykonanych, a ze względów ekonomicznych ich korekta nie była możliwa.

Fazy rozwojowe

Faza I - 1661 - 1701

Budowa kościoła karmelitów i zabudowań klasztornych, których fundatorem był prymas Radziejowski, a projektantem Tylman z Gammeren. Na stokach skarpy wiślanej ukształtowano tarasowy ogród. Najwyższy taras podtrzymywał potężny mur oporowy, a oś ogrodową podkreślała grotta.

Faza II – XVIII w.

Okres istnienia ogrodu regularnego, udokumentowanego na planie Pierra Ricauda de Tirregaille'a. Prawdopodobnie nowe zagospodarowanie ogrodu towarzyszyło przebudowie fasady kościoła przez Efraima Szregera, dzięki fundacji Michała Radziwiłła „Rybeńki” i jego syna Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”. Najbardziej reprezentacyjną częścią ogrodu był najwyższy taras, ozdobiony trzema parterami haftowymi. Tarasy położone poniżej wypełnione były regularnymi, prostokątnymi kwaterami.

Faza III - pierwsza połowa XIX w.

Budowa skrzydła klasztornego, niszczącego symetrię ogrodu. W tym okresie ogród wykorzystywany był głównie jako sad.

Faza IV -1864 r. - lata 60. XX w.

Kasata zakonu karmelitów w 1864 r. spowodowała dalszą degradację ogrodu, który pomimo to zachował resztki kwaterowego podziału, wynikającego głównie z tarasowego ukształtowania terenu. Ogród funkcjonował jako warzywnik i sad.

Faza V - lata 60. XX w. - 2001 r.

W latach 60. XX w. P.P. „Pracownie Konserwacji Zabytków” przeprowadziły na terenie ogrodu najpilniejsze prace konserwatorskie. Dotyczyły one głównie muru oporowego z grotą i balustradą oraz siedemnastowiecznego portalu w ogrodzeniu od strony Wisły. Wybudowano wówczas potężne, betonowe schody, łączące poszczególne tarasy. Prace PKZ nie objęły zieleni, co spowodowało, że tarasy ogrodowe z czasem wypełnił gęsty samosiew.

Ustalenie faz rozwojowych ogrodu klasztornego i rozpoznanie jego przekształceń, umożliwiło identyfikację i ocenę stopnia zachowania substancji zabytkowej, pochodzącej z kolejnych okresów przemian i docelowo podjęcie decyzji co do sposobu postępowania z nią na etapie projektowania.

Analiza wiekowa drzewostanu

W oparciu o średnice drzew, znajdujących się na dwóch najwyższych położonych tarasach ogrodowych oceniono, że znajdujący się tu drzewostan to nasadzenia lub samosiew dwudziestowieczny²⁴². Jednocześnie nie zanotowano żadnych komponowanych układów nasadzeń, z wyjątkiem rzędowego nasadzenia bzu lilaka na krawędzi niższego z tarasów. Analiza ta pozwoliła na ustalenie, że na terenie ogrodu

²⁴² W ocenie wieku drzew posługiwano się tabelą wiekową, opracowaną przez prof. Longina Majdeckiego.

klasztornego nie zachowały się jakiegokolwiek nasadzenia, pochodzące z dawnego ogrodu regularnego.

Analiza kompozycji

Celem analizy kompozycji było określenie zasad, według których ogród był historycznie założony. Dane wyjściowe do analizy stanowiły zachowane w terenie relikty oraz, w mniejszym stopniu, zachowane plany historyczne.

- Pierwotna kompozycja ogrodu klasztornego oparta była na tarasowym, osiowym rozwiązaniu przestrzeni i szerokim otwarciu widokowym w kierunku Wisły. Ogród był symetryczny względem głównej osi kompozycyjnej, podkreślonej grotą i ryzalitem w części centralnej muru oporowego.
- Najbardziej ozdobny i reprezentacyjny był najwyżej położony taras, sąsiadujący bezpośrednio z zabudową klasztoru.
- Układ wypełniających go trzech kwater (mowa o XVIII w. - gdyż tylko dla tego okresu zachował się przekaz kartograficzny) współgrał z podziałami elewacji klasztoru i wejściami do budynku.
- Układ kwater sadu i warzywników wypełniających położone poniżej tarasy podporządkowany był głównej osi symetrii ogrodu.

Zasady organizacji przestrzeni ogrodu klasztornego, ustalone w wyniku analizy kompozycji, zostały wykorzystane we współczesnych działaniach projektowych.

Analizy porównawcze i analogie

W związku z minimalną ilością zachowanych przekazów archiwalnych, określających historyczną formę przestrzenną ogrodu w czasach jego świetności, analizę porównawczą przeprowadzono, bazując na zachowanych w terenie reliktach dawnej kompozycji. Ten typ ogrodu wywodził się z tradycji szesnato- i siedemnastowiecznych włoskich willowych założeń ogrodowych, opartych na układach tarasowych, z murami oporowymi, grotą na głównej osi i szerokimi otwarciami na krajobraz (np. Pratolino, Villa d'Este w Tivoli, Villa Mondragone we Frascati). Ogród przy klasztorze karmelitów był jednym w wielu podobnych tarasowych założeń, zlokalizowanych na stokach Skarpy Warszawskiej i wykorzystujących widok na Wisłę. W podobny sposób rozwiązany był sąsiedni ogród przy pałacu Radziwiłłów (późniejszy Pałac Namiestnikowski) i niedalekie ogrody Pałacu Kazimierzowskiego.²⁴³

W osiemnastym wieku najwyższy taras ogrodu klasztornego karmelitów zdobiły trzy partery, wypełnione ornamentem haftowym, ujęte bordiurami, najprawdopodobniej kwiatowymi. Trudno w oparciu o plan Tirregaille'a szczegółowo analizować charakter ornamentu, jednak na tyle, na ile można go odczytać, przypomina

²⁴³ Wojciech Fijałkowski, Zapomniane ogrody barokowej Warszawy, Pałac w ogrodzie, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1999, s. 119 – 141.

on rozwiązania propagowane przez Dezalliera d'Argenville'a²⁴⁴, szeroko rozpowszechnione wówczas w ogrodach polskich.

Ustalenia analizy porównawczej wskazały na kierunek poszukiwania źródeł inspiracji we współczesnych rozwiązaniach projektowych.

Atrybucja i datowanie

Klasztor karmelitów wzniesiono w latach 1661 – 1701 wg projektu Tylmana z Gammeren. Tylman z Gammeren był też najprawdopodobniej projektantem ogrodu, a przynajmniej jego ogólnego zarysu, co można wnioskować ze ściśle powiązanie kompozycyjne ogrodu z zabudową klasztorną oraz fakt, że architekt ten zajmował się również projektowaniem ogrodów²⁴⁵.

Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej

Poniżej wymieniono zachowane elementy ogrodu klasztornego i określono ich stan zachowania.

Faza I - 1661 - 1701

- Tarasowe ukształtowanie ogrodu z nadal czytelną dawną osią kompozycyjną, stan zachowania dobry.
- Mur oporowy najwyższego tarasu ogrodowego z grotą, stan techniczny dobry, natomiast zarówno mur jak i grotka pozbawione są jakichkolwiek motywów zdobniczych, wieńcząca mur balustrada jest współczesna, odkuta według historycznego wzorca.
- Kamienny, siedemnastowieczny portal w ogrodzeniu od strony Wisły - stan zachowania dobry, po konserwacji.

Faza II – XVIII w.

- Substancja zabytkowa z tego okresu nie zachowała się.

Faza III - pierwsza połowa XIX w.

- Substancja zabytkowa z tego okresu nie zachowała się.

Faza IV -1864 r. - lata 60. XX w.

- Elementy zachowane z tego okresu to: figura Matki Boskiej na najwyższym tarasie (1901 r.), stan zachowania dobry, po konserwacji oraz część drzewostanu, nie tworzącego układów komponowanych.

Faza V - lata 60. XX w. - 2001 r.

- Schody betonowe pomiędzy najwyższymi położonymi tarasami ogrodowymi, ziemne ścieżki na części tarasów, część drzewostanu, nie tworzącego układów komponowanych.

Substancję zabytkową ogrodu tworzą relikty fazy pierwszej i częściowo czwartej. Ustalenie to pozwoliło na opracowanie wytycznych do prac projektowych i określenie

²⁴⁴ Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville, op. cit.

²⁴⁵ Tylman z Gammeren projektował między innymi ogród w Przeclawiu.

co powinno być w tym ogrodzie bezwzględnie chronione i adaptowane we współczesnych rozwiązaniach. Elementy pochodzące z lat 60. XX w. nie stanowią według autorki substancji zabytkowej. O ich zachowaniu zdecydowała głównie ich wartość użytkowa.

SPOŁECZNE FUNKCJONOWANIE ZABYTKU

Ewolucja formy użytkowania obiektu

Od lat 60. XVII w. do 1864 r. (kasata zakonu karmelitów) ogród użytkowany był jako zamknięty ogród klasztorny. Współcześnie służy jako ogród seminarialny dla słuchaczy Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie. Zmiany w sposobie użytkowania ogrodu wynikają ze zmian w trybie życia. Nie istnieje już potrzeba utrzymywania tu ogrodów użytkowych, warzywników, sadu, pojawiło się natomiast na najniższym tarasie wielofunkcyjne boisko.

Społeczna funkcja obiektu

Ogród przy Wyższym Metropolitalnym Seminarium Duchownym jest obecnie ogrodem użytkowanym jedynie przez seminarzystów i ich nauczycieli, stąd jego oddziaływanie społeczne jest ograniczone. Jednak zważywszy na fakt, iż wiele zabytków w Polsce to zabytki sztuki sakralnej, można przyjąć, że ogród ten pełni ważną rolę edukacyjną - pokazuje przyszłym księżom, jak zgodnie z tradycją kształtować otoczenie obiektów sakralnych i szanować relikty historycznych ogrodów.

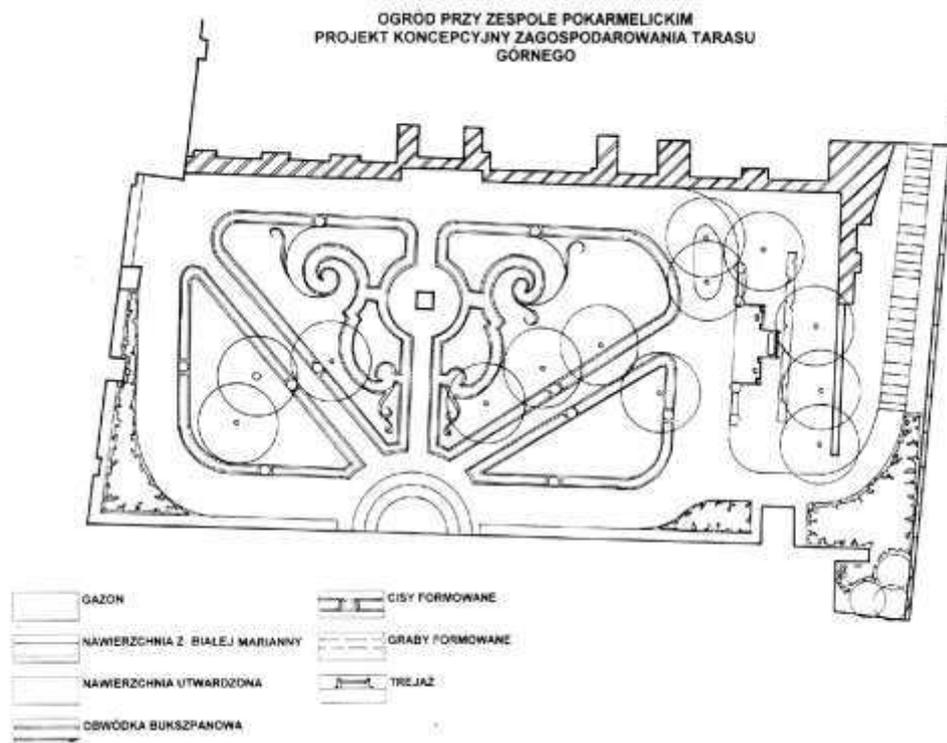
USTALENIE PROGRAMU KONSERWATORSKIEGO

Poniżej wymieniono podstawowe założenia programu konserwatorskiego.

- We współczesnych działaniach projektowych należy zachować i wyeksponować zachowaną substancję zabytkową w formie tarasowego ukształtowania terenu, głównej osi założenia, siedemnastowiecznego muru oporowego z grotą, ogrodzeń, siedemnastowiecznego portalu w dolnej części ogrodu i figury Matki Boskiej z 1901 r.
- Ze względu na brak szczegółowych przekazów archiwalnych oraz brak relikwów historycznych kompozycji roślinnych w terenie, proponowaną formą podjętych tu działań projektowych jest współczesna kreacja, nawiązująca stylistycznie do jedyne zachowanego (choć szkicowego) planu ogrodu, znajdującego się na planie Warszawy autorstwa Tirregaille'a z 1762 r., pokazującego barokowy sposób aranżacji przestrzeni tarasów.
- W wyniku działań o charakterze kreacji ogród powinien zyskać formę współgrającą z siedemnastowieczną i osiemnastowieczną architekturą klasztoru.
- Ogród powinien zostać oczyszczony ze współczesnego samosiewu, a program wynikający z potrzeb współczesnego użytkownika (oświetlenie, boisko) powinien zostać tak wkomponowany w historyczną przestrzeń, aby jej nie zdominować.

Koncepcja

Koncepcję zagospodarowania terenu ogrodu opracowano na podstawie ustaleń zawartych w programie konserwatorskim. Koncepcja objęła dwa najwyższej położone tarasy ogrodowe. Pierwszy z nich (licząc od strony klasztoru) zaprojektowano z uwzględnieniem wykonanych tu już wcześniej granitowych ścieżek, dzielących przestrzeń ogrodu na kilka nieregularnych pól (demontaż nawierzchni nie był ze względów ekonomicznych dla inwestora możliwy) oraz ustawionej tu w 1901 r. figury Matki Boskiej. Nawiązując do stylistyki ogrodów regularnych przewidziano, że istniejące kwatery zostaną obwiedzione rabatami brzeźnymi, a w ich wnętrza zostanie wkomponowany ornament bukszpanowy. Taras dolny został podzielony na trzy kwatery, wypełnione ornamentem gazonowym, opartym również na rozwiązaniach barokowych. Pośrodku tarasu dolnego, na osi głównej założenia zaprojektowano fontannę, której formą starano się nawiązać do fontann z sali ogrodowej „Kolumnada” z Ogrodu Wersalskiego. W koncepcji zachowano rosnący na skarpie rząd starych lilaków. Taras dolny oddzielono ścianami strzyżonych szpalerów grabowych od sąsiadującej z nim współczesnej drogi i zaplecza gospodarczego.

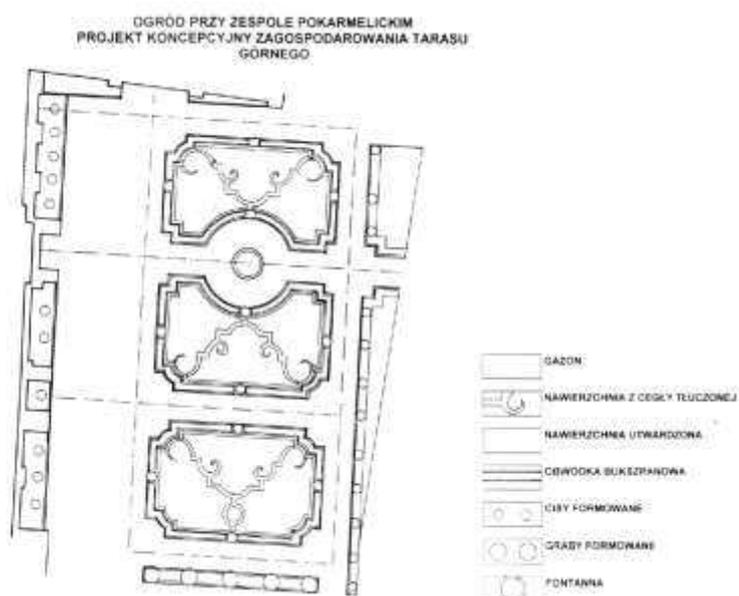
Ryc. 50. Projekt koncepcyjny zagospodarowania tarasu górnego, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2001 r.

²⁴⁶ Dorota Sikora, Projekt ogrodu przy zespole pokarmelickim przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, 2001.

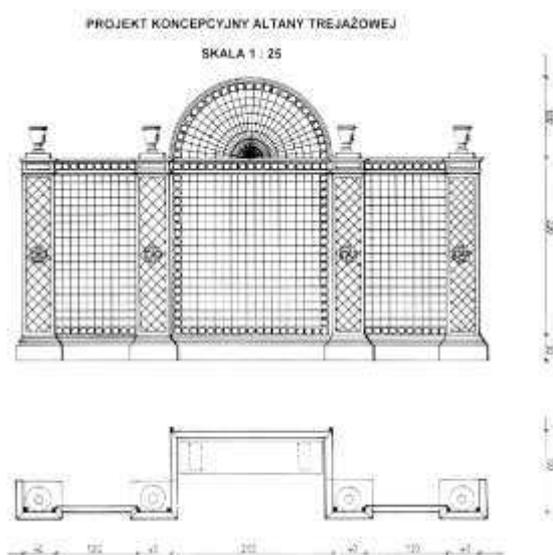
Projekt budowlany i projekty wykonawcze

Projekty budowlane i wykonawcze objęły zarówno zagadnienia dotyczące zieleni jak i elementów architektury ogrodowej. Opracowano je dla:

- kwater z bukszpanowym ornamentem haftowym i rabat brzeżnych, z podaniem szczegółowej technologii przeniesienia ornamentu w teren i posadzenia roślin, a także dalszej pielęgnacji po posadzeniu,
- szpalerów grabowych,
- fontanny z piaskowca,
- altany trejażowej z ławkami.

Ryc. 51. Projekt koncepcyjny zagospodarowania tarasu dolnego, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2001 r.

Ryc. 52. Projekt koncepcyjny altany trejażowej, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2001 r.

PRACE REALIZACYJNE

Prace realizacyjne, prowadzone na podstawie opracowanej dokumentacji trwały od lipca do września 2001. Polegały na wykonaniu czterech kwater z ornamentem haftowo - gazonowym, otoczonych rabatami brzeżnymi na tarasie górnym, trzech kwater z ornamentem gazonowym na tarasie dolnym, posadzeniu szpalerów grabowych, budowie elementów architektury ogrodowej: fontanny z piaskowca wraz z instalacją zasilającą w wodę na tarasie dolnym oraz trejaża z ławkami na tarasie górnym. Prace realizacyjne prowadzono pod nadzorem autorskim.

Ryc. 53. Ogród klasztorny, prace realizacyjne, fot. D. Sikora, 2001 r.

Ryc. 54. Taras górny po pracach realizacyjnych, fot. D. Sikora, 2001 r.

Ryc. 55. Taras dolny po pracach realizacyjnych, fot. D. Sikora, 2001 r.

PRACE PIELEGNACYJNE

Prace pielęgnacyjne w ogrodzie seminaryjnym polegają na regularnym koszeniu powierzchni trawiastych (ornament gazonowy parterów), co najmniej dwukrotnym w sezonie wegetacyjnym stryżeniu bukszpanu na wysokość i szerokość ok. 25 cm, stryżeniu stożków cisowych na rabatach brzeżnych, stryżeniu szpalerów grabowych, uzupełnianiu miału ceglanego i gysu marmurowego „Biała Marianna” na parterach, systematycznym odchwaszczaniu parterów. Prace te wykonywane są częściowo przez wynajęte firmy ogrodnicze, częściowo przez seminarzystów.

OCHRONA KONSERWATORSKA KRAJOBRAZU POWIĄZANEGO Z OGRODEM

Ze względu na nieodwracalne zmiany jakie zaszły w otoczeniu zespołu klasztornego - całkowite zasłonięcie przez zadrzewienie i zabudowę widoku z tarasów ogrodowych w kierunku Wisły, trudno dziś doszukiwać się walorów w otaczającym krajobrazie, które należałoby chronić. Jedynym postulatem mógłby być zakaz intensyfikacji zabudowy w tym rejonie, zwłaszcza wielokondygnacyjnej.

SPOŁECZNA PROMOCJA PRAC REWALORYZACYJNYCH

Ogród przy Wyższym Metropolitalnym Seminarium Duchownym jest dostępny tylko dla uczniów i nauczycieli seminarium. Jedynie raz w roku seminarium i jego ogrody udostępniane są zwiedzającym. Dlatego też trudno mówić o szerokim społecznym oddziaływaniu tego obiektu i jego promocji. Natomiast jednym z założeń władz seminarium przy podejmowaniu decyzji o zagospodarowaniu tutejszego ogrodu była idea stworzenia przestrzeni o wysokim poziomie estetyki, która mogłaby oddziaływać na seminarzystów jako pewien wzorzec, do którego mogliby powracać w swojej przyszłej pracy w parafiach na terenie całej Polski, zwłaszcza tych, związanych z zabytkami sztuki sakralnej.

8. Przegląd działań konserwatorskich w wybranych ogrodach europejskich

W poniższym rozdziale zaprezentowano europejskie ogrody regularne XVII i XVIII w., w których w ostatnich latach przeprowadzono prace konserwatorskie. Przykłady te pokazują, jak do konserwacji tej grupy zabytków podchodzi się w innych krajach i jakie są jej rezultaty. W większości opisywanych przypadków możliwości finansowo–organizacyjne były znacznie większe niż w omówionych w poprzednim rozdziale ogrodach polskich, wyższa też była świadomość zarządzających co do wartości zachowanej substancji zabytkowej ogrodu i potrzeby poszukiwania autentyzmu we współczesnych dokonaniach konserwatorskich.

8.1. Ogród w Hampton Court²⁴⁷

RYS HISTORYCZNY

Ogród w Hampton Court założono w latach 1689 - 1702 jako przy tamtejszej królewskiej rezydencji Williama III of Orange i jego żony Marii. Jego część, określana mianem Privy Garden była prywatnym ogrodem królewskim. Na jej obszarze przeprowadzono w ostatnich latach działania konserwatorskie,

Privy Garden wypełniały w okresie powstania cztery partery o ornamentyce gazonowo - haftowym, obrzeżone rampami. Na jednej z ramp wzniesiono potężne „berceaux”. Na przecięciu głównych osi ogrodu umieszczono okrągły basen. Od strony Tamizy ogród zamykało ozdobne ogrodzenie, wykonane we Francji – „Tijou Screen”. Ogród był bogato dekorowany rzeźbami i roślinami oranżeriowymi.

Hampton Court przestał funkcjonować jako rezydencja królewska w 1737 r., a w 1760 r. został całkowicie opuszczony. Dopiero królowa Victoria w 1838 r. ponownie zaczęła go użytkować, po przeprowadzeniu niezbędnych prac remontowych. Privy Garden uzyskał wtedy formę ogrodu kwiatowego ze swobodnymi nasadzeniami

²⁴⁷ Opracowano na podstawie: Simon Thurley, William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration, The Privy Garden, Londyn 1995.

krzewów i drzew. Częściowo zrównano dawne rampy, zawężono ścieżki, wywieziono „Tijou Screen”.

ATRYBUCJA I DATOWANIE

Autorzy projektu ogrodu: Henry Wise i Georg London, czas powstania: 1689 -1702.

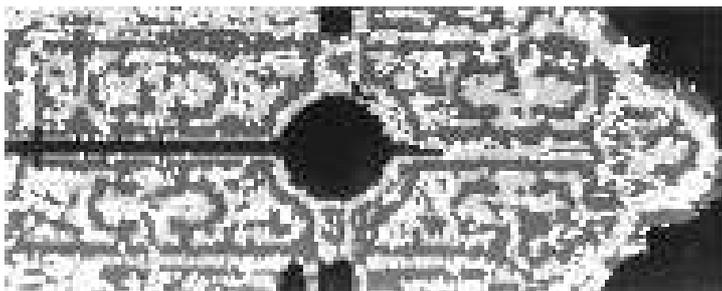
PRACE KONSERWATORSKIE

Ogród wiktoriański przetrwał do 1986 r., kiedy pożar w dawnych apartamentach królewskich i prace konserwatorskie, jakie po nim w pałacu podjęto, stały się pretekstem do odtworzenia ogrodu z czasów Williama III.

Planując kierunek prac rekonstrukcyjnych, kierowano się przede wszystkim faktem, że ogród w Hampton Court zawiera w sobie najwięcej barokowej substancji, ze wszystkich ogrodów na Wyspach Brytyjskich oraz przekonaniem, że ogród i pałac to historycznie, artystycznie i funkcjonalnie jedna całość.

Prace konserwatorskie były prowadzone przez Historic Royal Palaces Agency od maja 1991 r. do lipca 1995 r. Privy Garden okazał się bardzo dobrze udokumentowany archiwalnie. Wiedzę archiwalną uzupełniły badania, wykorzystujące najnowocześniejsze zdobycze techniki. Interdyscyplinarne podejście do prac konserwatorskich odzwierciedla skład zespołu tu pracującego. Znaleźli się w nim przedstawiciele zarządzającego obiektem, architekci krajobrazu, historycy ogrodów, archeolodzy, architekci, specjaliści z zakresu historycznej szaty roślinnej, ogrodnicy, konserwatorzy rzeźby i elementów metalowych, specjaliści od badań stratygraficznych tynków i farb. Ważnym posunięciem organizacyjnym było ustanowienie jednoosobowego sposobu zarządzania całością projektu, dzięki czemu uniknięto niekończących się obrad kolejnych komisji i ich niejasnych decyzji.

Pierwszym podjętym krokiem w długim procesie konserwacji Privy Garden była ocena zasobu archiwalnego i jego wiarygodności. Następnie przeprowadzono dokładny pomiar sytuacyjno - wysokościowy ogrodu, co było szczególnie ważne dla badań archeologicznych: powierzchniowych i podziemnych. Następnie oceniono, co z ogrodu Williama III faktycznie przetrwało terenie. Były to: niezmiennie od XVII w. granice, fragmenty otaczających murów, ozdobne ogrodzenie „Tijou Screen” (przechowywane w Muzeum Victorii i Alberta), centralna fontanna, taras ziemny w części północnej, zegar słoneczny, kilka oryginalnych cisów i ostrokrzewów. Jednym z kluczowych zadań na tym etapie było określenie wieku cisów i ostrokrzewów. Ostatecznie ustalono że sześć z rosnących tu stu sześćdziesięciu dziewięciu cisów i trzy z sześćdziesięciu czterech ostrokrzewów pochodzą z ogrodu króla Williama III. Następnie metodami nieinwazyjnymi (elektrooporową) oceniono, ile z dawnego ogrodu przetrwało pod ziemią i na tej podstawie przeprowadzono pierwsze sondażowe badania archeologiczne. Badania te wykazały, że miejscami, już na głębokości 45 cm, zalegały struktury ogrodu Wiliama III. Zidentyfikowano w ten sposób narożniki kwater, przebieg dawnych ścieżek, lokalizację niektórych fundamentów pod rzeźby, negatywy dołów po sadzonych tu w XVII i XVIII w. drzewach.

Ryc. 56. Rysunek parterów, ujawniony w trakcie badań geofizycznych, fot. archiwum Hampton Court, 1993.

Jednocześnie zapoznano się z wynikami studiów, badań i prac konserwatorskich, jakie przeprowadzono w latach 1977 - 1984 w innym ogrodzie Williama III - w Het Loo w Holandii. Bardzo pomocne było również przeanalizowanie doświadczeń holenderskich, dotyczących późniejszej pielęgnacji ogrodu - po zakończeniu prac konserwatorskich.

W 1992 - tuż przed rozpoczęciem szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych - przeprowadzono publiczną debatę, związaną z koniecznością usunięcia elementów ogrodu wiktoriańskiego, w celu przywrócenia Privy Garden wizerunku z czasów Williama III. Doświadczenia z innych ogrodów brytyjskich pokazały, że wcześniej przeprowadzona konsultacja społeczna uspokaja lokalne nastroje i zapobiega protestom, spowalniającym prace. W akcję informacyjną włączono media: prasę, radio i telewizję. Dodatkowo zorganizowano obszerną wystawę dla turystów odwiedzających Hampton Court, prezentującą historię Privy Garden i cel podjętych tu prac. Kończąc ten wstępny, rozpoznawczy etap oszacowano koszty prac rekonstrukcyjnych na 1,2 mln funtów oraz określono termin zakończenia robót na lato 1995.

Kolejny etap działań rozpoczęto od usunięcia starych drzew i krzewów. Rozpatrywano możliwość ich zachowania i silnego przycięcia bądź zachowania bez zmian, ostatecznie jednak zdecydowano się na ich usunięcie (część roślin przesadzono), ze względu na fakt, iż ich rozbudowane systemy korzeniowe uniemożliwiłyby prawidłowy rozwój młodych sadzonek kwiatów i krzewów oraz zakładanych trawników. Pobrano natomiast z nich zrazy, które posłużyły do wyprodukowania roślin tych samych odmian, które postanowiono wykorzystać w Privy Garden po osiągnięciu przez nie wymaganych rozmiarów (po około 10 latach). Zamówiono również z wyprzedzeniem bukszpan, oceniając, że długość ornamentu sięgnie 3 km. Musiała być to odmiana karłowa, jako że źródła historyczne mówiły o żywopłotach wysokości równej 10 cm. Zapoznano się z odmianami karłowego bukszpanu, stosowanymi w różnych barokowych ogrodach europejskich. Założono rabaty doświadczalne, na których porównywano kolor, strukturę i mrozoodporność poszczególnych odmian. Ostatecznie wybrano niską, mrozoodporną odmianę, wyhodowaną w Wielkiej Brytanii. Z podobną dbałością, z dwuletnim wyprzedzeniem, wybrano i zamówiono trawnik z rolki do wyłożenia przestrzeni przewidzianych do pokrycia darnią.

Badania archeologiczne trwały w Hampton Court przez dwa sezony badawcze (1993 i 1994 r.). W ich efekcie okazało się, że wiele śladów dawnego rozplanowania

ogrodu przetrwało, nie licząc tych, które znaleziono w trakcie wstępnego rozpoznania. Ustalono między innymi lokalizację rabat brzeżnych, przekroje konstrukcyjne historycznych ścieżek, znaleziono pozostałości centralnych schodów ogrodowych, regularne ślady po słupach podtrzymujących bindaż, a w centrum każdej z kwater odsłonięto fundament pod rzeźbę. Odkopano również zachowany w bardzo dobrym stanie system drenażu ogrodu. W ten sposób określono lokalizację punktów węzłowych kompozycji ogrodowej. Bardzo ważne dla interpretacji odnajdywanych struktur były konsultacje z archeologami, badającymi inne analogiczne ogrody. Wyniki badań archeologicznych na bieżąco uzupełniano danymi z analiz historycznych planów i ikonografii. Określono np. w ten sposób proporcje bindaża - jego szerokość (3,5 m) ustalono archeologicznie, jego wysokość (5,5 m) - na podstawie ikonografii.

Ryc. 57. Rysunek parterów odsłonięty w trakcie badań archeologicznych, fot. archiwum Hampton Court, 1995

Ryc. 58. Ceglana rampa odsłonięta w trakcie badań archeologicznych, fot. archiwum Hampton Court, 1995

Chociaż było to pewną niedogodnością, opracowanie projektu rekonstrukcji ogrodu rozpoczęto już w trakcie prowadzenia badań archeologicznych. Stało się tak ze względu na niemożność utrzymywania przez długi czas Privy Garden całkowicie niedostępnego dla zwiedzających. W projekcie odstąpiono dwukrotnie od danych uzyskanych z badań. Zastąpiono rosnące historycznie wzdłuż bindaża wiąz grabami, ze względu na naczyniową chorobę wiązów oraz wykonano konstrukcję bindaża z dębu innej odmiany niż historycznie, ze względu na niemożność pozyskania współcześnie odpowiedniego drewna.

Równoległe z badaniami i pracami studialnymi trwała debata na temat przyszłości wyposażenia rzeźbiarskiego ogrodu. W XVII w. ogród ozdobiło pięć szesnastowiecznych marmurowych figur włoskich, cztery ołowiane rzeźby, dwa zegary słoneczne i szesnaście

waz. Część z tego wyposażenia zachowała się w Hampton Court, część odnaleziono w innych królewskich rezydencjach i sprowadzono ponownie do Privy Garden. Okazało się jednak, że stan kilku rzeźb nie pozwala na ich ustawienie w ogrodzie. W związku z tym ogłoszono konkurs na wykonanie ich kopii w marmurze karraryjskim, co stało się w 1995 r.

Ryc. 59. Montaż kopii marmurowych rzeźb,
fot. archiwum Hampton Court, 1995.

Ważnym problemem do rozwiązania było pogodzenie historycznego charakteru ogrodu i współczesnych potrzeb zwiedzających. Przejawiało się to między innymi w konieczności zapewnienia dojazdu dla samochodów służb specjalnych, ułatwienia poruszania się osobom niepełnosprawnym, ograniczenia dostępu do krawędzi murów oporowych. Należało też dostosować rodzaj nawierzchni do obecnej frekwencji zwiedzających, sięgającej ok. 1 miliona rocznie. Historycznie nawierzchnie były oparte na miejscowym żwirze. W ramach prac konserwatorskich wykonano próbki kilku nawierzchni, opartych na żwirze z różnych źródeł i przez kilka miesięcy, zwłaszcza zimą, intensywnie je użytkowano. W ten sposób wybrano optymalne rozwiązanie. Okazało się, że ze względu na liczbę zwiedzających konieczne jest również wykonanie obrzeży pomiędzy nawierzchnią a parterami. Przeanalizowane rozwiązania z innych ogrodów nie były zadowalające: betonowe obrzeża w Het Loo wyglądały agresywnie, metalowe w Herrenhausen brzydko się starzały. Ostatecznie zdecydowano się na obrzeża drewniane.

Projekt szaty roślinnej oparto na danych pochodzących z archiwaliów oraz na analizie siedemnasto- i osiemnastowiecznych wzorników²⁴⁸, a także na doświadczeniach praktycznych autorów tych wzorników z takich ogrodów jak Longleat House, Chatsworth, Blenheim Palace. Poddając analizie historyczne plany Privy Garden znaleziono moduł, według którego były sadzone rośliny. Punkty węzłowe kompozycji roślinnej stanowiły stożkowate cisy i ostrokrzewy. Przestrzenie pomiędzy nimi wypełniono roślinami cebulowymi, bylinami, kwiatami rocznymi i dwuletnimi. Starano

²⁴⁸ Najważniejszymi z nich były: Georg London, *The Retri'd Gard'ner*, Londyn, 1706, John Reid, *The Scots Gard'ner*, 1683, John James, *The Theory and Practice of Gardening*, 1721 i 1728 (angielskie tłumaczenie traktatu Dezalliera d'Argenville'a, wydane pod zmienionym nazwiskiem), Richard Bradley, *New Improvements of Planting and Gardening*, 1726, Batty Langley, *New Principles of Gardening*, Londyn 1728.

się, aby sadzone odmiany były odmianami historycznymi - pozyskano na przykład siedemnastowieczne odmiany roślin cebulowych, produkowane wspólnie w Holandii (w szkółce „Hortus Bulborum”).

Po opracowaniu pełnej listy projektowanych gatunków i odmian założono eksperymentalny parter, oceniając osiągnięty efekt i korygując błędy projektu. Następnie zdecydowano się na jeszcze jeden eksperyment. W ramach Chelsea Flower Show zademonstrowano fragment siedemnastowiecznego parteru z Hampton Court, który niestety na tle współczesnych aranżacji i ferii barw dzisiejszych odmian kwiatów, wyglądał blado. Doświadczenie to uzmysłowiło zespołowi pracującemu nad projektem Privy Garden, że bez właściwego objaśnienia zwiedzającym idei ogrodu, efekty ich pracy mogą zostać niezrozumiane.

Prace wykonawcze w zakresie zieleni rozpoczęto od przeniesienia ornamentu w teren. Rozważano metodę z Het Loo - ogromnych papierowych wzorów, według których obsadzono partery, ostatecznie jednak zdecydowano, że skoro archeolodzy ustalili kształt ornamentu, niech oni wyznaczą go w terenie dla firm wykonawczych. Określone w ten sposób pola wyłożono darnią, w rowkach posadzono bukszpan, a na rabatach brzeżnych cisy, ostrokrzewy i rośliny kwiatowe. Przyjęcie założenia o wiernym odtworzeniu ogrodu według wyników badań archeologicznych przyniosło pewne problemy. Okazało się, że w XVII i XVIII wiele roślin było prawdopodobnie sadzonych „na oko” i miejsca ich pierwotnych nasadzeń nie tworzą jednej linii oraz nie trzymają równej rozstawy. Postanowiono jednak uszanować te krzywizny.

Ostatecznie 6 lipca 1995 r. otwarto zrekonstruowany ogród dla publiczności. Było to duże wydarzenie medialne, dla podniesienia rangi ogrodu otwarcia dokonał Książę Walii. W zamierzeniu zarządzających i projektantów Privy Garden ma być miejscem, gdzie obok doznań estetycznych można zapoznać się ze sztuką ogrodową baroku, bardzo rzadką we współczesnej Wielkiej Brytanii. Służy temu również obszerna stała wystawa, poświęcona ogrodnictwu w czasach Williama III.

Ryc. 60. Ogród w Hampton Court po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. D. Sikora, 2005 r.

8.2. Ogród rezydencji Charlottenburg w Berlinie²⁴⁹

RYS HISTORYCZNY

Założenie pałacowo - ogrodowe w Charlottenburgu powstało w latach 1697 – 1699, według projektu Siméona Godeau, ucznia Le Nôtra, dla księżnej Sophie Charlotte. Przedmiotem prac konserwatorskich w ostatnich latach był centralny parter, obrzeżony dwoma alejami lipowymi - najbardziej reprezentacyjna część ogrodu. Pierwotnie był to parter haftowy, o bardzo bogatym ornamentcie, następnie zmieniono go na gazonowy, a w 1819 r. przekomponował go Peter Joseph Lenné w duchu parku krajobrazowego, zachowując jednak jego kształt i otaczające go aleje. Ponownie przeprojektował go w 1911 r. Georg Potente.

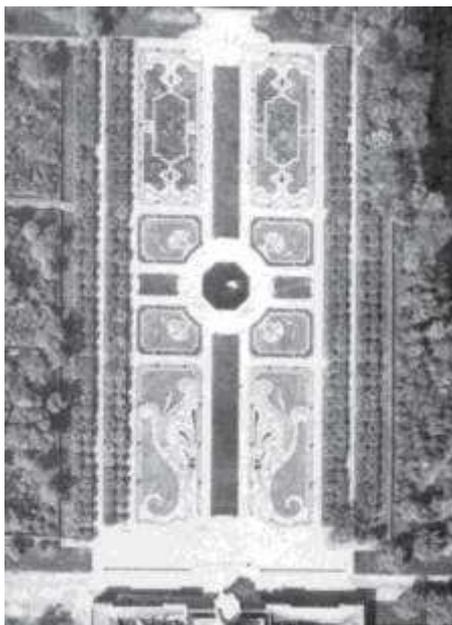
Ryc. 61. Teren parteru w Charlottenburgu w 1910 r., fot. archiwum Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg.

W latach powojennych parter zaorano i zmieniono w kartoflisko. W 1950 r. rozpoczęto prace nad projektem jego rekonstrukcji. Za podstawę posłużył przekaz ikonograficzny - drzeworyt Johanna Friedricha Eosandra z 1740 r., oraz wzorniki ogrodowe, zwłaszcza Dezalliera d'Argenville'a i Jacquesa François Blondela. Dokumentację projektową opracowała Margarete Kühn. Prace realizacyjne rozpoczęły się w 1952 r. Wycięto wówczas stare aleje i posadzono nowe, a także rozplanowano parter i ozdobiono go ornamentem haftowym.

ATRYBUCJA I DATOWANIE

Autor projektu ogrodu: Siméon Godeau, uczeń Le Nôtra, czas powstania: 1697 – 1699.

²⁴⁹ Opracowano na podstawie: Gabriele Horn, Parki i ogrody „Fundacji Pruskich Parków i Ogrodów Berlin – Brandenburg” - restauracja, utrzymanie, zakres regeneracji i odbudowy, Wydawnictwo SGGW, Przyroda i Miasto, t. VIII, Warszawa 2006.

Ryc. 62. Parter w Charlottenburgu w 1969 r., fot. archiwum Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg.

PRACE KONSERWATORSKIE

Pod koniec lat 80. XX w. rozpoczęła się publiczna debata nad koniecznością przeprowadzenia ponownych prac konserwatorskich, obejmujących centralny parter ogrodu w Charlottenburgu. Poszukując właściwego kierunku działań, oceniono, jak długo istniały poszczególne fazy rozwoju parteru. Okazało się, że barokowy parter istniał tu przez 90 lat, przestrzeń o charakterze krajobrazowym w miejscu parteru - przez 158 lat, parter z 1952 r. przez około 50 lat. Ponadto zwrócono uwagę, na sposób zapisu przedmiotu ochrony we wpisie do rejestru zabytków ogrodu w Charlottenburg. Wpis ten wymienia tereny parku założone w 1697 r., rozszerzone w 1705 i 1952 r., z uwzględnieniem przemian stylowych i działań kolejnych projektantów za nie odpowiedzialnych. Wpływ na ostatecznie przyjęty kierunek działań miała opinia publiczna, domagająca się zachowania ostatniej, powojennej fazy istnienia ogrodu oraz sympozjum, przeprowadzone w 2000 r., którego uczestnicy uznali, że parter w Charlottenburgu jest wybitnym przykładem powojennej sztuki ogrodowej i jako taki powinien zostać zachowany. Konserwatorzy podjęli tę decyzję z pełną świadomością, że odtwarzany przez nich parter autorstwa Margarety Kühn nie ma nic wspólnego z parterem XVII i XVIII - wiecznym. Uznano jednak, że Margareta Kühn i współpracujący z nią Erwin Redslob nie tylko wzbogacili ogród o nowe motywy, ale na nowo zdefiniowali powiązanie między ogrodem a pałacem.

Zakres działań podjętych na rzecz odnowy parteru objął:

- ocenę wartości parteru autorstwa Margarety Kühn, w tym zestawienie jej projektów z barokowymi planami i widokami ogrodu,
- cyfrową obróbkę planów archiwalnych, polegającą na nałożeniu ich na współczesny plan sytuacyjno - wysokościowy parteru (okazało się, że parter powojenny w stosunku do osiemnastowiecznego przesunięty jest o 4,20 m),

- badania archeologiczne, mające na celu znalezienie fundamentów pod wazy ogrodowe i ocembrowanie basenu fontanny (fundamentów pod wazy nie znaleziono, znaleziono natomiast ocembrowanie siedemnastowiecznej fontanny);
- prace projektowe,
- prace wykonawcze: wycięcie 56 cisów w formie stożków, pochodzących z nasadzenia z lat 50. XX w, usunięcie powojennego, przerośniętego ornamentu bukszpanowego, wykorytowanie miejsca pod partery, przeniesienie przy pomocy teodolitu ornamentu w teren i jego zaznaczenie stalowymi prętami, posadzenie ok. 4 500 m ornamentu bukszpanowego, wysypanie warstwy grubości ok. 6 cm ozdobnego kruszywa, posadzenie młodych cisów ciętych w stożki, obsadzenie rabat brzeżnych (nastąpiła tu modyfikacja w stosunku do prac Margarety Kühn – w doborze gatunkowym zastosowano przede wszystkim rosące tu w XVII w. historyczne odmiany róż, passiflory i lilii).

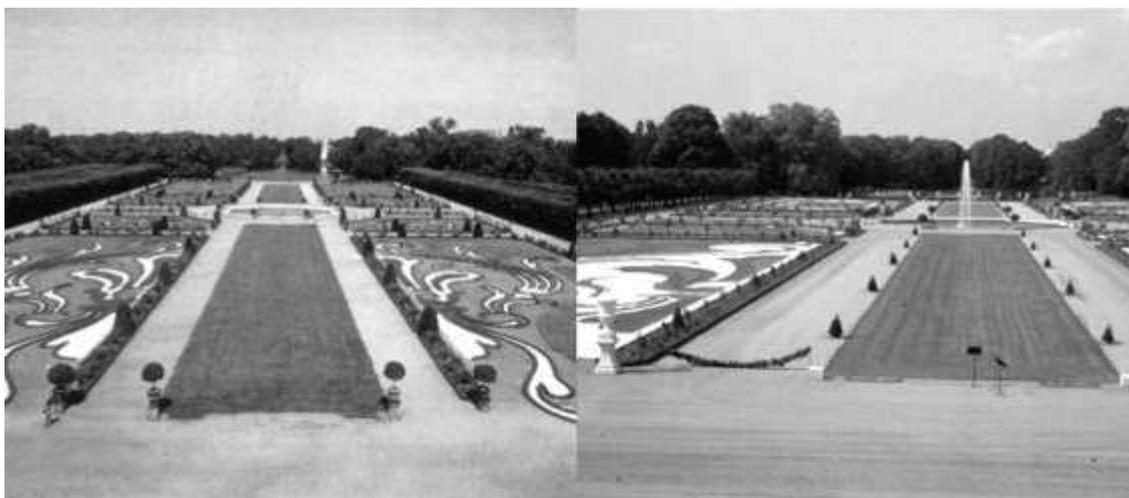

Ryc. 63. Projekt parteru w Charlottenburgu i prace realizacyjne, fot. Gabriele Horn, 2000.

Warto zwrócić również uwagę na podejście do elementów rzeźbiarskiego wystroju ogrodu - wazy stojące na początku i końcu centralnej alei, przecinającej parter są odlewami, wzorowanymi na marmurowych wazach z Wersalu. Zostały ustawione w Charlottenburg w 1701 r. Jedyna zachowana z tych waz znajduje się obecnie w Poczdamie. Na jej podstawie wykonano współczesne kopie, które ustawiono ponownie w Charlottenburgu.

Starając się sklasyfikować sposób podejścia do prac konserwatorskich specjalistów niemieckich z Charlottenburga, należy podkreślić, że wyszli oni z założenia, że przeszło 50-letni parter Margarety Kühn uzyskał ochronę prawną jako przykład odważnej powojennej decyzji projektowej, mającej na celu rekonstrukcję w trudnej powojennej rzeczywistości, w miarę posiadanych środków i wiedzy, jednego z najcenniejszych założeń ogrodowych Berlina. Zastosowano tu, za jednym z czołowych współczesnych niemieckich konserwatorów ogrodów historycznych - Dieterem Hanebo,

metodę „twórczej opieki nad zabytkami, kontynuowanej przez dziesięciolecia”²⁵⁰. Hanebo przyznaje jednak, że elementy rekonstrukcji, zwłaszcza w odniesieniu do materiału roślinnego, zarówno historycznie jak i współcześnie są niezbędne. Według niego ochrona historycznego ogrodu oznacza z jednej strony ochronę jego materii, z drugiej strony, ochronę wizualną, polegającą na ustawicznym dążeniu do zachowania lub restauracji podstawowych koncepcji, które stanowią o wartości ogrodu.

Ryc. 64. Parter w Charlottenburgu, stan z 1969 r. i współcześnie - po pracach rekonstrukcyjnych, fot. archiwum Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, 1969 r. i Gabriele Horn, 2000 r.

8.3. Ogród w Schwetzingen²⁵¹

RYS HISTORYCZNY

Ogród w Schwetzingen, wchodzący w skład letniej rezydencji księcia elektora Palatynatu Carla Theodora, został założony w latach 50 XVIII w. według projektu i pod nadzorem Nicolasa de Pigage. Ogrodowi nadano charakter późnobarokowej kompozycji, z centralnym parterem na planie koła, boskietami, zielonymi alejami, licznymi elementami architektury ogrodowej (pawilonami, fontannami, rzeźbami, bindażami), pomarańczarnią oraz częścią krajobrazową, założoną w 1777 r. według projektu Friedricha Ludwiga von Skella. Oś główna założenia wybiega daleko poza ogród i stanowi ośnowę kompozycji tutejszego miasta.

ATRYBUCJA I DATOWANIE

Autor projektu ogrodu regularnego: Nicolas de Pigage, czas powstania: lata 50. XVIII w.

²⁵⁰ Gabriele Horn, Parki i ogrody „Fundacji Pruskich Parków i Ogrodów Berlin - Brandenburg” - restauracja, utrzymanie, zakres regeneracji i odbudowy, *Przyroda i Miasto*, t. VIII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006, s. 266.

²⁵¹ Opracowano na podstawie: Hubert Wertz, Ogród pałacowy w Schwetzingen - po 250 latach wciąż młody [w:] Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja, *Studia i Materiały, Ogrody* 9 (15), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000, s. 86 - 94.

PRACE KONSERWATORSKIE

W XIX w., na skutek działań, mających na celu nadanie przestrzeni ogrodowej charakteru parku krajobrazowego, regularna kompozycja stopniowo zacierала się. W latach 20. i 30. XX w. stan ogrodu w Schwetzingen wzbudził niepokój ówczesnych miłośników i badaczy ogrodów, którzy przestrzegali przed starzeniem się ogrodu i „uprawianiem ogrodnictwa w sposób niezgodny z kanonami sztuki”. Skromnymi środkami udało się wówczas zapobiec całkowitemu zniszczeniu tego dzieła.

Do prac konserwatorskich powrócono w latach powojennych. Założono, że konserwacja i utrzymanie liczącego siedemdziesiąt dwa hektary ogrodu, jako historycznego i kulturowego świadectwa epoki, jest jednym z istotnych zadań polityki kulturalnej państwa. Założono również, że konserwacja i długofalowa pielęgnacja muszą być prowadzone przez wykwalifikowany, znający obiekt personel. Za podstawę do prowadzenia prac przyjęto opracowanie konserwatorskie z 1970 r. – „Parkpfelgewerk”. W oparciu o inwentaryzację i interpretację wyników badań podano w nim zalecenia dla długofalowych prac pielęgnacyjnych. Ich celem jest zabezpieczenie poszczególnych elementów kompozycji parkowej, uwzględniające ich pierwotne ukształtowanie. Dokumentacja ta stanowi podstawę dla działań konserwatorskich w ogrodzie w Schwetzingen do czasów współczesnych.

W odniesieniu do starych alei uznano, że czynnikiem nadrzędnym są względy bezpieczeństwa. Założono, że drzewa, jako dokumenty historyczne są nietrwałe i trzeba je cyklicznie wymieniać na młode, stosując ten sam gatunek co w XVIII w. - lipę holenderską. Przy formowaniu młodych drzew trzymano się ściśle zaleceń Dezalliera d'Argenville'a. Przyjęto za nim, że pień drzewa może mieć maksymalną wysokość 4,80 m. Ogólna wysokość drzewa nie może przekraczać 9 m. Korony drzew w alejach nie powinny się stykać, aby uzyskać formę tzw. „alei otwartych”. Z kolei inny element ogrodu, oparty również o formowane drzewa – „alées en portique” - odtworzono na podstawie szczegółowej analizy zachowanych archiwaliów.

Ryc. 65. Aleje w Schwetzingen po wymianie drzew na młode, fot. D. Sikora 1998 r.

Boskiety w Schwetzingen odtworzono na podstawie wyników badań archeologicznych (przebieg ścieżek), analizy archiwalnych spisów roślin (skład gatunkowy boskietów), wskazań teoretyków ogrodów co do wysokości żywopłotów.

Ryc. 66. Szpalery cięte w formie arkad w trakcie rekonstrukcji, fot. D. Sikora 1998 r.

Ryc. 67. Boskiety po zakończeniu prac konserwatorskich, fot. D. Sikora 1998 r.

Centralny parter na planie koła zrekonstruowano w 1973 r. Zachowały się dla niego bardzo precyzyjne plany historyczne, które zweryfikowano archeologicznie. Badania archeologiczne wykazały dużą wiarygodność tych przekazów. Plany te porównano następnie z zaleceniami teoretyków ogrodów: Dezalliera d'Argenville'a oraz Jacquesa François Blondela²⁵². Kompozycja parteru została ostatecznie oparta na ornamentyce haftowej i gazonowej. Parterom towarzyszą rabaty brzeżne, zdobione ciętymi w kule cisami i sadzonymi w kwadratowym rastrze kwiatami wiosennymi i letnimi.

Ryc. 68. Parter ogrodowy po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. D. Sikora 1997 r.

²⁵² Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville, *La Théorie et Pratique du Jardinage*, oficyna wydawnicza Jeana Mariette, Paryż, 1709, Jacques-François Blondel, *De la distribution des maisons de plaisance*, Paryż 1738.

Przed rozpoczęciem działań rekonstrukcyjnych na parterach przycięto przewieszane nad tą częścią ogrodu gałęzie, skorygowano nierówności terenu i przywrócono parterom ich pierwotne wymiary. Prace realizacyjne, związane z rekonstrukcją ornamentu haftowego polegały na wykorytowaniu terenu pod parter na głębokość 25-30 cm, wysypaniu tego terenu pospółką, następnie, w oparciu o raster 50 x 50 cm przeniesieniu ornamentu w teren, zaznaczając kółkami punkty pomiarowe. Zgodnie z rysunkiem ornamentu, wykonano rowki na rośliny głębokości 10-15 cm. Wypełniono je ziemią urodzajną i w odstępach co 10 cm posadzono bukszpan. Przestrzenie pomiędzy roślinnym ornamentem wysypano ozdobnym kruszywem o kolorystyce zgodnej z historycznymi planami i zaleceniami osiemnastowiecznych teoretyków: białym marmurem z Carrary, czerwonym miałem ceglany, żółtą pokruszoną skałą Giallo Siena i czarnym żuzlem.

Bardzo dużo uwagi poświęcono prawidłowemu doborowi roślin kwiatowych na rabaty i partery. Stosowano tu najczęściej polecane przez d'Argenville'a kwiaty średniej wysokości: lwie paszcze *Antirrhinum majus*, chryzantemy *Chrysanthemum sp.*, aksamitki *Tagetes sp.*, szarłaty *Amaranthus sp.*, lilie *Lilium sp.*, korony cesarskie *Fritilaria imperialis*. Wysokość kwiatów nie powinna przekraczać trzech stóp, a schemat ich sadzenia wyznaczał kwadratowy raster. Kwiaty stanowiły uzupełnienie dla sadzonych na rabatach, w założonym rytmie, formowanych drzewek i krzewów.

Badania archeologiczne, oprócz lokalizacji ścieżek w boskietach i parterach, umożliwiły prawidłową lokalizację rzeźb, basenów i schodów.

Ryc. 69. Salon ogrodowy w ogrodzie w Schwetzingen po zakończeniu prac konserwatorskich, fot. D. Sikora 1997 r.

8.4. Ogród w Neugebäude²⁵³

HISTORIA

Współczesne podejście austriackich specjalistów do zagadnień związanych z konserwacją regularnych założeń ogrodowych można prześledzić na podstawie rozważań nad przyszłością założenia ogrodowego Neugebäude. Początki tego obiektu sięgają końca XVI w. i planów cesarza Maksymiliana II, który postanowił tu założyć bażantarnię, na którą składały się enklawy o charakterze reprezentacyjno - rekreacyjnym, stawy, sady i wiele towarzyszących im budowli. Z czasem wzniesiono monumentalny pawilon, określany mianem sali bankietowej. W XVII w. ogrody górny i dolny, staw, monumentalną budowlę pałacową i bażantarnię zmodernizowano. Ogród został wzbogacony wówczas o „berceaux” i liczne fontanny. Większość z tych elementów utrzymała się jeszcze w XVIII w., natomiast wiek XIX i XX to czas degradacji tego obiektu.

Ryc. 70. Założenie w Neugebäude, stan z końca XVII w. [źródło ilustracji:] Geza Hajós, *Neugebäude w Wiedniu i ochrona ogrodów w Austrii, Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja, Studia i Materiały, Ogrody 9 (15), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000.*

ATRYBUCJA I DATOWANIE

Autorzy projektu ogrodu: Augier Ghislain de Busbeq, Jacopo de Strada, czas powstania ogrodu: 1567- 1568 oraz 1576 – 1580.

DZIAŁANIA KONSERWATORSKIE

W latach 90. XX w. podjęto działania, mające na celu przywrócenie świetności Neugebäude w drodze rekonstrukcji tego ogrodu. Natrafiono jednak na wiele trudności. Zasadniczą z nich był brak wystarczających przekazów archiwalnych, które mogłyby posłużyć za podstawę do prac rekonstrukcyjnych. Wiedzę o dawnym rozplanowaniu ogrodu starano się uzupełnić poprzez badania archeologiczne, które ujawniły wiele elementów dawnej kompozycji: ściany oporowe tarasów, fundamenty ogrodzeń, płyty denne fontann, umocnienia brzegów stawu, podziały na kwatery, a nawet

²⁵³ Opracowano na podstawie: Geza Hajós, *Neugebäude w Wiedniu i ochrona ogrodów w Austrii, Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja, Studia i Materiały, Ogrody 9 (15), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000, s. 99 - 105.*

rozmieszczenie dołów, w których sadzono drzewa. Wykonano również badania palinologiczne, dzięki którym zidentyfikowano kilka roślin z cesarskiego ogrodu: lilie wodne, bukszpan, winorośl.

Oceniając materiał pozyskany z kwerendy archiwalnej i badań archeologicznych uznano, że na tej podstawie można jedynie odtworzyć strukturę i ogólny wygląd ogrodu. Natomiast informacje dotyczące rysunku kwater i doboru gatunkowego wymagają sięgnięcia po rozwiązania analogiczne, historyczne wzorniki ogrodowe i architektoniczne. Wykluczając wiele włoskich ogrodów, które teoretycznie mogłyby służyć za analogie (np. Villa Lante czy Villa d'Este - niestety znacznie przebudowane w XVIII i XIX w.), postanowiono oprzeć się na szesnasto- i siedemnastowiecznych traktatach. Szczególnie pomocne okazały się dzieła Jacquesa Androueta du Cerceau, pokazującego przykłady rozwiązań ówczesnych ogrodów francuskich oraz rozprawy o architekturze Sebastiana Serlio. Jednocześnie pojawił się kolejny problem. W XVI i XVII w. ogrody miały charakter kolekcyjny i wiele kwiatów (np. tulipany) traktowano niemal jak eksponaty muzealne. Sadzono je pojedynczo na rabatach, co między innymi uwiecznił na swoich obrazach Hans Vredeman de Vries. Taki sposób ukształtowania ogrodu wydaje się dzisiejszemu użytkownikowi czy turyście nieatrakcyjny i niezrozumiały. Z jednej strony trudno jest przekonać współczesnych inwestorów do takiej wizji rekonstruowanego ogrodu, z drugiej jednak strony metoda zastosowana przez konserwatorów ogrodów musi być naukowo poprawna, a więc nie może być obliczona na współczesny gust.

Ostatecznie specjaliści zajmujący się ogrodem Neugebäude ustalili, że w odniesieniu do prowadzonych tu prac nie należy używać określenia „rekonstrukcja” tylko „odnowienie”. Odnowienie to będzie polegało z jednej strony na zachowaniu i uczytelnieniu planu ogrodu, z drugiej strony - wypełnieniu go roślinnością i detalem (np. obrzeża rabat) w oparciu o historyczne wzorniki ogrodowe.

8.5. Ogród rezydencji Villa Borghese w Rzymie²⁵⁴

HISTORIA

Zespół pałacowo - parkowy Villa Borghese, o powierzchni 80 ha, usytuowany w centrum Rzymu, powstał na początku XVII w. dla kardynała Scypiona Borghese, siostrzeńca papieża Pawła V, w celu pomieszczenia jego słynnej kolekcji dzieł sztuki. Obrazy i rzeźby eksponowane były w pałacowych wnętrzach, natomiast kolekcje „cudów natury” w pałacowych ogrodach. W dwóch „giardino secreto” zgromadzono rzadkie okazy egzotycznych roślin, w wolierach hodowano ptaki sprowadzone z różnych zakątków świata. W XIX w. Villa Borghese, a zwłaszcza jej ogrody zaczęły podupadać. Wiele budynków wynajęto, a sławne niegdyś „giardino secreto” zarosły samosiewem,

²⁵⁴ Opracowano na podstawie: Alberta Campitelli, Restauracja i nowe użytkowanie w parkach rzymskich na przykładzie Villa Borghese i Villa Torlonia, Przyroda i miasto, t. VIII, Wydawnictwo SGGW Warszawa 2006, s. 274 – 282.

wśród którego trudno było dostrzec dawne ozdobne kwatery. Zły stan całości obiektu spowodował, że władze miasta Rzymu podjęły starania o przejęcie tej posiadłości, co stało się w 1903 r. Jednym z głównych problemów dla nowego właściciela obiektu stało się rozwiązanie kwestii, w jaki sposób udostępnić park do użytkowania publicznego, zaprojektowany kiedyś jako część prywatnej rezydencji, przy jednoczesnym zabezpieczeniu przed zniszczeniem jego substancji zabytkowej. Problem ten przewija się w działaniach konserwatorskich do czasów współczesnych.

Ryc. 71. „Giardino secreto” w Villa Borghese przed pracami rekonstrukcyjnymi, fot. Alberta Campitelli, 1997 r.

ATRYBUCJA I DATOWANIE

Autor projektu części regularnej: Girolamo Rinaldi, czas powstania – po 1605 r.

DZIAŁANIA KONSERWATORSKIE

Szczególnym zabiegom konserwatorskim poddano w ostatnich latach dwa ogrody typu „giardino secreto”, bezpośrednio sąsiadujące z „Casino nobile”. Ogrody te na przestrzeni wieków utraciły swój dawny charakter. Rozebrano otaczające je mury, a układ rabat został na początku XX wieku dostosowany do panującej wówczas mody „all’ italiana”. W czasie II wojny światowej zmieniono charakter ogrodów na użytkowy - uprawiano tu kapustę i ziemniaki. W 1984 r. osunięcie się części fundamentów „Casino nobile” spowodowało podjęcie kompleksowych prac konserwatorskich, którymi objęto również dwa przyległe „giardino secreto”. Przeprowadzono kwerendę archiwalną oraz badania archeologiczne. Ostatecznie postanowiono, że działania konserwatorskie będą miały charakter „odtworzenia na podstawie źródeł”. Skład gatunkowy tutejszej szaty roślinnej ustalono na podstawie zachowanych szczegółowych spisów z XVII w., natomiast kształt i rysunek rabat oparto na rycinach z traktatów ogrodowych, zwłaszcza Giovanniego Battisty Ferrariego²⁵⁵. W ogrodach posadzono rośliny, które w czasach kardynała Borghese były rzadkością: szachownicę cesarską *Fritilaria imperialis*, szachownicę perską *Fritillaria persica*, cebulicę peruwiańską *Scilla peruviana*, wiele odmian anemonów, tulipanów i hiacyntów, liczne odmiany róż, orliki oraz wiele gatunków roślin leczniczych. Szpalery wzdłuż murów wykonano z roślin cytrusowych

²⁵⁵ Giovanni Battista Ferrari, *Hesperides sive de Malorum Aureorum cultura*, Rzym 1646.

(*Citrus aurantium*), inne odmiany cytrusów porozstawiano w donicach na narożach kwater. Prace konserwatorskie w „giardino secreto” ukończono w 1997 r. Ze względu na stosunkowo małą powierzchnię i dużą ilość detalu ogrodowego są one dostępne w sposób ograniczony - tylko dla zorganizowanych, niewielkich grup, w obecności przewodnika.

Ryc. 72. „Giardino secreto” w Villa Borghese po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. Alberta Campitelli, 2000 r.

Ryc. 73. „Giardino secreto” w Villa Borghese po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. Alberta Campitelli, 2000 r.

8.6. Ogród w Wersalu ²⁵⁶

RYS HISTORYCZNY

Początki Wersalu sięgają czasów Ludwika XIII, który wznosił tu zamek myśliwski z towarzyszącym mu ogrodem projektu Jacquesa de Menours i Jacquesa Boyceau, przekomponowany w 1639 r. przez Claude'a Molleta. Zamek ten przebudował na swoją główną rezydencję Ludwik XIV. Prace nad nowym założeniem ogrodowym rozpoczęły się w 1662 r. pod kierunkiem André Le Nôtre'a i trwały przez pięćdziesiąt kolejnych lat. Ostatecznie na założenie wersalskie złożyły się trzy enklawy zieleni: najbardziej reprezentacyjna część - tzw. Mały Park o powierzchni wyjściowej 1 700 ha, wypełniony parterami, boskietami, salami ogrodowymi i ozdobnymi zbiornikami wodnymi, ogrody użytkowe o powierzchni 90 ha i dawny zwierzyńiec - tzw. Wielki Park o powierzchni 6 000 ha .

ATRYBUCJA I DATOWANIE

Autor projektu ogrodu: André Le Nôtre, czas powstania: 1662 – 1712.

PRACE KONSERWATORSKIE

Oceniając stan zachowania Ogrodu Wersalskiego, po upływie ponad trzystu lat od jego założenia, specjaliści francuscy stwierdzili, że dobrze zachowany jest tarasowy układ, podstawowe osie kompozycji, nadal czytelna jest zasada najsilniejszego zainwestowania przestrzeni w sąsiedztwie pałacu. Natomiast drastycznie zmniejszyła się powierzchnia założenia – np. dla Małego Parku z 1 700 ha w XVII w. do 90 ha współcześnie. Zmieniła się również forma zadrzewienia – dawne strzyżone szpalery, opasujące boskiety, wyrosły w wysokie drzewa o nieregularnych koronach. Przestało istnieć wiele elementów wystroju architektonicznego i rzeźbiarskiego.

Metody działań, przyjęte przez współczesnych konserwatorów w Ogrodzie Wersalskim to:

- prace konserwatorskie, mające na celu zachowanie autentycznej substancji historycznej ogrodu - w praktyce dotyczą wyposażenia rzeźbiarskiego i architektonicznego,
- prace restauratorskie, polegające na etapowej wymianie elementów zbyt zniszczonych by podlegały dalszemu zachowaniu i ochronie, pod warunkiem zagwarantowania identycznej reprodukcji wymienianego elementu - ten sposób działania zastosowano między innymi w stosunku do marmurowej kolumnady projektu Mansarta w jednym z boskietów,
- całkowita wymiana elementów nietrwałych, na przykład wymiana drzew wzdłuż ogrodowych ścieżek, czy najbardziej spektakularna w ostatnich latach wymiana platanów sadzonych w 1876 r. wokół Rondeau d'Apollon na kasztanowce o topiarycznych formach, charakterystycznych dla ogrodu z czasów Ludwika XIV,

²⁵⁶ Opracowano na podstawie: Pierre-André Lablaude, The park of Versailles. Projects and achievements, [w:] Tuinkunst. Book of the History of Garden and Landscape Architecture, Amsterdam 1996.

- kreacja, której przykładem mogą być obsadzenia rabat brzeżnych na parterach Trianon. Pomimo, że dla parterów tych zachowały się szczegółowe wykazy roślin, nie ma według francuskich specjalistów pewności, czy siedemnastowieczne nazwy zostały współcześnie właściwie zrozumiane. Dodatkowym utrudnieniem jest fakt, że wiele z siedemnastowiecznych odmian przestało istnieć. Dochodzi do tego jeszcze czynnik ekonomiczny – rabaty wykonane w sposób zbliżony do oryginału są bardzo kosztowne w utrzymaniu. W związku z powyższym postanowiono obsadzić rabaty w mniej eksponowanych miejscach Ogrodu Wersalskiego odmianami współczesnymi, imitującymi w zakresie formy i kolorystyki nasadzenia historyczne.

Konserwatorzy Ogrodu Wersalskiego są w pełni świadomi, że wszystkie powyższe działania to jedynie zbliżanie się do oryginału, który nigdy w 100% nie będzie zrekonstruowany. W ich przekonaniu najważniejsze jest, aby to zbliżenie było jak największe i aby dzięki efektom ich pracy turyści tłumnie zwiedzający Ogród Wersalski mogli odbyć swoistą podróż w czasie i wczuć się w atmosferę dawnego Wersalu.

Ryc. 74. Parter haftowy z rabatą brzeżną w Wersalu, fot. D. Sikora, 2001 r.

Wymiana zadrzewienia

Historia kompleksowych działań konserwatorskich w Ogrodzie Wersalskim, polegających między innymi na cyklicznej (co około 100 lat), całkowitej wymianie zadrzewienia, sięga końca XVIII w. W 1776 r. Ludwik XVI jako pierwszy nakazał wycięcie przerośniętego starodrzewu i zastąpienie go nowymi nasadzeniami. Nie uległ jednak pokusie wprowadzenia nieregularnego zadrzewienia w duchu modnych już wówczas parków angielskich, lecz z niewielkimi modyfikacjami odtworzył dawny układ. Ponownie dokonano wymiany drzewostanu w 1875 r. W XX w. decyzję o wycinie długo odkładano, aż do czasu, kiedy w 1990 r. huragan powalił ponad tysiąc drzew, powodując znaczne zniszczenia w architekturze ogrodowej. Konserwatorzy stanęli wówczas przed problemem, czy powracać do ostatniej znanej fazy istnienia ogrodu z czasów Ludwika XVI czy też odtworzyć stan z czasów pełnej świetności – z okresu Ludwika XIV.

Ostatecznie postanowiono odtworzyć układ nasadzeń z czasów Ludwika XIV, zachowując pewne późniejsze nawarstwienia, uznane za szczególnie cenne i stosując modyfikacje, wynikające ze współczesnych uwarunkowań (np. zrezygnowano z wiązków ze względu na naczyniową chorobę wiązków).

Punktem wyjścia było ustalenie, na podstawie archiwaliów pisanych i ikonografii, historycznego składu gatunkowego i proporcji poszczególnych formacji roślinnych. Posiłkowano się w znacznym stopniu zaleceniami Dezalliera d'Argenville. Ze względu na przyjęcie za Dezallierem założenia, że wysokość zadrzewienia w boskietach nie powinna przekroczyć 40 stóp (12 metrów), sięgnięto przy projektowaniu nasadzeń po gatunki, dające się poprzez formowanie utrzymać długo na tej wysokości: klon polny *Acer campestre*, różne odmiany olchy *Alnus incana*, *Alnus cordata*, *Alnus glutinosa*, grab pospolity *Carpinus betulus*, kasztan jadalny *Castanea sativa*, orzech włoski *Juglans regia*, leszczyna turecka *Corylus colurna*, jarząb *Sorbus domestica*.

Rekonstrukcja boskietów

Kolejnym zadaniem było odtworzenie wnętrza boskietów, bardzo bogato zdobionych w czasach Ludwika XIV. Pierwszym zrekonstruowanym boskietem był „Bosquet d'Encelade”. Boskiet ten urządzony według projektu André Le Nôtre'a i Charlesa Le Brun'a, został zniszczony w 1708 r. Zniszczenia objęły konstrukcje trejażowe, ziemne rampy, fontanny. W 1994 r. rozpoczęto prace, mające na celu rekonstrukcję dawnego układu, zgodnie ze stanem z 1676 r. Prace przebiegały wieloetapowo i obejmowały: pomiar i inwentaryzację w terenie miejsca dawnego boskietu, kwerendy archiwalne, badania archeologiczne, studia porównawcze, ustalenie faz przekształceń, studia nad dawnymi zasadami konstrukcji obiektów trejażowych, wykonanie w pomniejszonej skali modelu boskietu, wykonanie projektu i prace realizacyjne.

Pracami konserwatorskimi obejmowane są sukcesywnie kolejne części Ogrodu Wersalskiego.

Ryc. 75. Oś główna w Wersalu przed rozpoczęciem działań konserwatorskich, fot. D. Sikora, 1996 r.

Ryc. 76. Prace konserwatorskie na głównej osi w Wersalu, połączone z całkowitą wymianą zadrzewienia w sąsiadujących boskietach, fot. D. Sikora, 1999 r.

Ryc. 77. Oś główna w Wersalu, po zakończeniu prac konserwatorskich. Boskietom przywrócono siedemnastowieczne proporcje, założone przez André Le Nôtre'a, fot. D. Sikora, 2003 r.

9. Zasady postępowania konserwatorskiego

9.1. Uwarunkowania wpływające na postępowanie konserwatorskie

Postępowanie konserwatorskie w odniesieniu do ogrodu regularnego XVII i XVIII w. oraz każdego innego ogrodu historycznego, uzależnione jest od uwarunkowań prawnych, ekonomicznych, zastanej funkcji obiektu, kwestii własnościowych, uwarunkowań siedliskowych, uwarunkowań dotyczących możliwości stosowania historycznych doborów roślin i materiałów budowlanych, woli i świadomości zarządzającego ogrodem, społecznej akceptacji działań konserwatorskich.

Wśród **uwarunkowań prawnych** najistotniejsze jest, czy ogród jest wpisany do rejestru zabytków. Wpis do rejestru zabytków powoduje, że wszelkie czynności zarówno na poziomie badań, projektowania jak i realizacji muszą być zgodne z Ustawą o ochronie i opiece nad zabytkami²⁵⁷. Kolejnym istotnym zagadnieniem jest poprawność tego wpisu, właściwe określenie przedmiotu i zakresu ochrony, ich uzasadnienie, jak również określenie granic ochrony konserwatorskiej. Jeśli wpis do rejestru zabytków jest wadliwy i nie gwarantuje skutecznej ochrony ogrodu zabytkowego, w przyjętym postępowaniu konserwatorskim należy uwzględnić konieczność jego korekty.

Ogród może być objęty ochroną na podstawie innych aktów prawnych: np. Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym czy Ustawy o ochronie przyrody, które nakładają na uczestników procesu konserwatorskiego swoje regulacje. O ile Ustawa o planowaniu przestrzennym nie blokuje działań konserwatorskich i nie wpływa zazwyczaj na ich kierunek w ogrodach regularnych, to Ustawa o ochronie przyrody może dyktować znaczne ograniczenia, spowodowane koniecznością ochrony walorów przyrodniczych, co w indywidualnych przypadkach wymaga podejmowania wspólnych decyzji przez służby ochrony zabytków i przyrody. Na przebieg prac konserwatorskich w ogrodach regularnych mają również wpływ zapisy Prawa budowlanego.

²⁵⁷ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit.

Przyjęcie kierunku postępowania konserwatorskiego w znacznym stopniu limituje **czynnik ekonomiczny**. Możliwości finansowe właściciela obiektu oraz możliwości pozyskania środków zewnętrznych na prace konserwatorskie i późniejszą pielęgnację decydują o zakresie prac, ich harmonogramie i długotrwałości efektów. Niedoinwestowanie bieżącej pielęgnacji powoduje w niedługim czasie konieczność ponownego przeprowadzenia kompleksowej konserwacji.

Równie istotna dla przyjętego kierunku postępowania konserwatorskiego jest zastana **funkcja obiektu**. Pewne formy użytkowania założenia pałacowo – ogrodowego czy dworsko - ogrodowego wpływają bardziej degradująco na ogród zabytkowy niż inne. Przykładowo w ogrodach muzealnych, gdzie ogród programowo stanowi dopełnienie ekspozycji, dbałość o zachowanie substancji zabytkowej będzie teoretycznie znacznie większa, niż w obiektach, nie związanych z ochroną zabytków (np. szkoły, szpitale, zakłady opiekuńcze). Na kierunek i zakres postępowania konserwatorskiego wpływają również **uwarunkowania własnościowe**. Zdarza się, że ogród zabytkowy jest podzielony pomiędzy kilku czy kilkunastu właścicieli i nie wszyscy jednocześnie chcą/mają możliwości finansowe i organizacyjne przeprowadzenia prac konserwatorskich²⁵⁸. Często praktyką w ogrodach zabytkowych jest wydzielanie działek z obrzeża ogrodu (czasami również ze środka), zajętych przez współczesną zabudowę czy infrastrukturę komunikacyjną.

Kolejną grupą uwarunkowań, wpływających na przyjęty kierunek postępowania konserwatorskiego, są **uwarunkowania siedliskowe**. Ogród regularny XVII i XVIII w. jest specyficzną formą ogrodu, podporządkowującą sobie w znacznym stopniu miejsce, w którym powstał. W czasie jego zakładania dochodziło zazwyczaj do dużych przekształceń rzeźby terenu na skutek tworzenia sztucznych tarasów²⁵⁹, plantowania dużych powierzchni w celu uzyskania dalekich perspektyw²⁶⁰ i zmian stosunków wodnych (temu między innymi służył kanał w Ogrodzie Wersalskim, założonym częściowo na terenie podmokłym)²⁶¹. Ogród regularny powstawał szybko, zazwyczaj w ciągu kilku - kilkunastu lat prace kończono, a kolejne przekształcenia, związane z wizytą ważnego gościa czy uroczystością dworską odbywały się jeszcze szybciej. Co więcej teoretycy ówczesnych ogrodów zalecali, aby sadzone drzewa miały określone proporcje pnia i korony i aby były to drzewa maksymalnie kilku – kilkunastoletnie, wymieniane cyklicznie na nowe, zgodnie ze ściśle założonym porządkiem w kształtowaniu przestrzeni²⁶². Opisane uwarunkowania nie sprzyjały wykształcaniu

²⁵⁸ Przykładowo założenie klasztorne w Henrykowie podzielone jest na około 100 działek ewidencyjnych).

²⁵⁹ Na przykład w ogrodzie w Podhorcach, w Ogrodzie Wilanowskim, w ogrodzie klasztorным karmelitów w Warszawie.

²⁶⁰ Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim, w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

²⁶¹ Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim, w osiemnastowiecznych ogrodach regularnych w Wołczynie, w Krystynopolu, w Choroszczy.

²⁶² Zalecenia takie dawał między innymi Dezallier d'Argenville w swoim traktacie „La Théorie et Pratique de Jardinage”, Paryż 1709 i późniejsze wydania. Zgodnie z głoszonymi przez niego zasadami wymieniono wspólnie zadrzewienie w ogrodzie w Schwetzingen oraz drzewa w układach alejowych w Herrenhausen. W Wersalu dopasowuje się skalę zadrzewienia do charakteru ogrodu poprzez wymianę przerośniętych boskietów na nowe nasadzenia. Całkowitą wymianę zadrzewienia na nowe, w imię przywrócenia zaprojektowanych w XVII w. proporcji,

bogatych zbiorowisk roślinnych, z założenia nie dopuszczano do sukcesji roślinnej, wymieniając często zarówno drzewa, krzewy, obsadzenia kwiatowe jak i darń. Dopiero w momencie ustawiania intensywnej pielęgnacji dochodziło do wzbogacania siedlisk, pojawiania się większej liczby gatunków roślin.

Dawne ogrody regularne XVII i XVIII w. przez kolejne stulecia ulegały przemianom. Część przekształcono w parki krajobrazowe (sztandarowym przykładem jest park w Puławach), część pielęgnowano ekstensywnie (np. ogrody w Wolborzu), część nie pielęgnowanych wcale zarosła samosiewem (np. ogród w Narolu, Wysocku). W niektórych obiektach, po latach zaniedbań czy funkcjonowania układu krajobrazowego podjęto działania na rzecz przywrócenia kompozycji regularnej: np. w Ogrodzie w Podhorcach (początek XX w.), Ogrodzie Wilanowskim (lata 50 i 60. XX w.), Ogrodzie Branickich w Białymstoku (lata 50. i 60. XX w.). W dzisiejszych realiach mamy więc zazwyczaj do czynienia nie z kompletnymi kompozycjami regularnymi z XVII i XVIII w. lecz z ich relikdami lub ogrodami stanowiącymi późniejszą próbę ich wskrzeszenia.

Stan zachowania szaty roślinnej ogrodów regularnych XVII i XVIII w. powoduje, że w dotychczasowej praktyce konserwatorskiej przyjmowano dwa, opisane poniżej, podstawowe kierunki postępowania konserwatorskiego²⁶³.

- Ochronę reliktdów dawnego założenia, pomimo deformacji i zmian w proporcjach (np. zachowanie starodrzewu uznanego za cenny, choć niekoniecznie osiemnastowieczny) i uzupełnianie tych reliktdów nowymi nasadzeniami. Ten sposób postępowania występuje np. w ogrodzie w Rogalinie.
- Rekonstrukcję układu z XVII i XVIII w. – w imię zachowania jedności kompozycyjnej ogrodu i pałacu - odtworzenie formy przestrzennej ogrodu, z jej proporcjami, relacjami ogród – architektura, historycznym składem gatunkowym, nie limitowanym warunkami siedliskowymi (przy założeniu cyklicznej wymiany roślinności - jak miało to miejsce w XVII i XVIII w.). Z przyczyn ekonomicznych takie postępowanie może być stosowane tylko w obiektach czołowych, dysponujących dużymi środkami finansowymi (np. ogród w Hampton Court, a w Polsce w część tarasowa Ogrodu Wilanowskiego).

Możliwe są również działania pośrednie: różne w różnych częściach ogrodu. Przykładowo o wiele ważniejsza jest zgodność nasadzeń z siedliskiem w boskietach, rzadziej wymienianych, niż na parterach, gdzie całkowita wymiana materiału roślinnego odbywa się co kilka lat. Ten sposób działania został wdrożony w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

Czynnikami limitującym proces konserwacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w. są **współczesne możliwości pozyskania historycznych odmian roślin**, trudności

przeprowadzono w Hampton Court. W Polsce działania o tym charakterze podjęto w Ogrodzie Branickich, usuwając w 2008 r. stare, zdeformowane drzewa z dziedzica wstępnego i planując posadzenie tu drzew młodych.

²⁶³ Często w jednym ogrodzie, w odniesieniu do różnych jego części stosowano różne zasady działań.

z prawidłową identyfikacją roślin wymienianych w archiwalnych wykazach²⁶⁴, trudności ze stosowaniem historycznych doborów w związku ze współczesnymi chorobami np. naczyniową chorobą wiązów czy atakiem szrotówka kasztanowcowiaczka. Ograniczenia występują również przy pozyskaniu materiałów budowlanych, zgodnych z historycznymi, np. na skutek wyczerpania się złóż lub trudności z jednoznaczną identyfikacją kamieniołomu²⁶⁵.

Decydujący wpływ na ostateczny kształt przyjętego postępowania konserwatorskiego ma sam **właściciel lub zarządzający obiektem**. Często od jego doświadczenia zawodowego, chęci i możliwości zapoznania się z praktyką konserwatorską, stosowaną w innych, analogicznych ogrodach, otwartości na współpracę ze specjalistami, zależy sukces działań konserwatorskich.

Z własnością ogrodu zabytkowego wiąże się zagadnienie **zarządzania procesem konserwacji**. Głównymi uczestnikami tego procesu są właściciele ogrodów zabytkowych oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków. Często w proces ten zaangażowane są również lokalne władze samorządowe oraz instytucje dofinansowujące proces konserwacji. Sprawne zarządzanie procesem konserwacji polega na jasnym i odpowiadającym faktycznym potrzebom podziale uprawnień, zadań i odpowiedzialności pomiędzy poszczególnych jego uczestników²⁶⁶.

Ogród regularny XVII i XVIII w. zawsze funkcjonował w powiązaniu ze swoim otoczeniem, tworząc kompozycję z pogranicza ogrodnictwa, architektury i urbanistyki²⁶⁷. Zachowanie tych powiązań powinno być jednym z priorytetów współcześnie prowadzonych postępowań konserwatorskich dla tej grupy zabytków.

Ze względu na fakt, iż ogród zabytkowy funkcjonuje zawsze w określonym kontekście społecznym, istotnym czynnikiem wpływającym na proces jego konserwacji jest **społeczna akceptacja planowanego kierunku działań**²⁶⁸.

²⁶⁴ W Wersalu, w związku ze wspomnianymi trudnościami, zrezygnowano ze stosowania historycznych odmian roślin na rabatach brzeżnych, zastępując je współczesnymi o zbliżonych cechach [za:] Pierre-André Lablaude, *The park of Versailles. Projects and achievements. The book of the History of Garden and Landscape Architecture*, Tuinkunst 1996, s. 93.

²⁶⁵ Z archiwaliów wiadomo o korzystaniu przy zakładaniu ogrodu w Białymstoku z kamieniołomu w Skale. Miejscowości o takiej nazwie, gdzie wydobywano piaskowiec, było w granicach I Rzeczypospolitej kilka, w związku z czym obecnie jednoznaczna identyfikacja jest utrudniona [za:] Elżbieta Kowecka, *Dwór Najrządniejszego w Polsce Magnata*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa, 1993 r., s. 150.

²⁶⁶ Kazimierz Zimniewicz, *Zasada współodpowiedzialności w zarządzaniu parkiem krajobrazowym*, Biuletyn Parków Krajobrazowych Wielkopolski, Poznań 2007, s. 39.

²⁶⁷ Aleksander Böhm, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu*, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków 2006, s. 116.

²⁶⁸ Przykładowo polityka informacyjna prowadzona przez władze Białegostoku wobec mieszkańców tego miasta, polegająca na publicznym prezentowaniu aktualnego stanu prac konserwatorskich w Ogrodzie Branickich, szerokim omawianiu planów na przyszłość w tym zakresie i zamierzonego efektu końcowego, spowodowała, że wycięcie drzew na dziedzińcu wstępnym, związane z ich wymianą na nowe, nie spotkało się ze społecznymi protestami.

Wstępne rozpoznanie ogrodu regularnego XVII i XVIII w.

Wstępne rozpoznanie ogrodu regularnego XVII i XVIII w. powinno polegać na:

- przeprowadzeniu wizji terenowej, mającej na celu ustalenie lokalizacji ogrodu, jego relacji z dominantami architektonicznymi, wstępnym rozpoznaniu stanu zachowania,
- zadokumentowaniu stanu sprzed konserwacji (np. w postaci fotografii),
- zapoznaniu się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, projektowymi, inwentaryzacyjnymi, podstawową literaturą opisującą ogród,
- rozpoznaniu sytuacji własnościowej,
- rozpoznaniu współczesnych form użytkowania ogrodu,
- rozpoznaniu i ocenie wpisu do rejestru zabytków,
- rozpoznaniu oczekiwań i potrzeb właściciela/użytkownika ogrodu, wynikających ze współczesnego funkcjonowania ogrodu,
- rozpoznaniu siedliska i jego wpływu na stan zachowania substancji zabytkowej,
- określeniu zasięgu terytorialnego prac konserwatorskich (granic opracowania),
- wstępnym rozpoznaniu powiązań z krajobrazem otaczającym,
- rozpoznaniu wysokości środków, jakie mogą być przeznaczone na działania konserwatorskie i późniejszą pielęgnację ogrodu.

W wyniku wstępnego rozpoznania ogrodu powinna zostać podjęta decyzja co do zakresu i kierunku prac inwentaryzacyjnych i badawczych oraz zakresu kwerendy archiwalnej. Na podstawie wstępnego rozpoznania należy opracować roboczy harmonogram prac konserwatorskich. O ile na tym etapie wykazano nieprawidłowości w ochronie prawnej danego ogrodu zabytkowego (np. wady wpisu do rejestru zabytków), równoległe z pracami konserwatorskimi powinny zostać podjęte działania prawno – administracyjne, mające na celu usunięcie tych wad.

9.3. Działania formalno – prawne

Podstawowy zakres działań formalno - prawnych w odniesieniu do ogrodu zabytkowego zawiera wymienione poniżej czynności. W szczególności powinien być on uzależniony od indywidualnej sytuacji danego ogrodu zabytkowego.

Ocena stanu ochrony konserwatorskiej ogrodu, zakończona wnioskami, co do ewentualnej konieczności jej usprawnienia lub pozostawienia bez zmian.

O ile zostanie stwierdzona potrzeba wprowadzenia zmian w istniejącej formie ochrony (we wpisach do rejestru zabytków), wojewódzki konserwator zabytków powinien wszcząć postępowanie wyjaśniające istniejące wpisy do rejestru zabytków lub przygotować nowe wpisy, dotyczące obiektów lub obszarów dotychczas nimi nie objętych. Działania te powinien zainicjować właściciel ogrodu w ścisłej współpracy

z wojewódzkim konserwatorem zabytków lub też może je przeprowadzić wojewódzki konserwator zabytków, działając „z urzędu”²⁶⁹.

Ocena sytuacji własnościowej ogrodu i jej wpływu na zachowanie substancji zabytkowej.

Ma ona na celu stwierdzenie, czy postępowanie konserwatorskie będzie dotyczyło całości ogrodu, czy też jego części oraz wpływu ewentualnego podziału na zachowanie substancji zabytkowej. Wszelkie podziały ogrodów zabytkowych szkodzą tego typu obiektom i zgodnie z prawem mogą być dokonywane jedynie za zgodą wojewódzkiego konserwatora zabytków²⁷⁰. O ile teren ogrodu jest już podzielony, w ramach podjętego postępowania konserwatorskiego powinno się dążyć do jego scalenia w rękach jednego właściciela. Jeśli okaże się to niemożliwe, prowadzone działania konserwatorskie (zwłaszcza na etapie opracowywania programu konserwatorskiego, prac projektowych i realizacyjnych) nie powinny w sposób nieodwracalny akcentować wizualnych efektów podziału²⁷¹. Przeprowadzenie scalenia obszaru ogrodu, poprzez wykup części pozostających w innych rękach, powinien inicjować właściciel ogrodu, mając możliwość - w uzasadnionych przypadkach - uzyskania wsparcia finansowego ze strony państwa na ten cel²⁷². Jeżeli właściciel nie jest zainteresowany scaleniem obiektu (gdy formalnie możliwość scalenia istnieje), a dobro obiektu uznanego za wyjątkowo cenny²⁷³ tego bezwzględnie wymaga (np. ze względu na możliwość zaistnienia nieodwracalnych zniszczeń) – wojewódzki konserwator zabytków działając „z urzędu”, powinien mieć możliwość wykupu zagrożonych fragmentów założenia na rzecz Skarbu Państwa²⁷⁴, traktując scalenie obiektu jako ważne działanie konserwatorskie.

²⁶⁹ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 9.

²⁷⁰ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 36 p.1.8.

²⁷¹ Autorka miała możliwość zetknięcia się z opisaną sytuacją w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, gdzie część terenu salonu ogrodowego i dziedzińiec honorowy należą do Akademii Medycznej, dziedzińiec wstępny i reszta ogrodu do Urzędu Miasta w Białymstoku. Sytuacja ta, wobec niemożności scalenia terenu w jednym ręku, wymagała bardzo szczegółowych uzgodnień na każdym etapie projektowania i realizacji, aby osiągnąć spójność funkcjonalną i wizualną w rozwiązaniach projektowych na terenach obu właścicieli. Problem podziału własności w obrębie jednego założenia rezydencjonalnego występuje również w Wilanowie. Brak możliwości w przeszłości wykupu folwarku wilanowskiego przez Muzeum Pałac w Wilanowie spowodował, że folwark ten został obecnie w połowie zabudowany osiedlem mieszkaniowym. Jaskrawym przykładem negatywnego wpływu podziału własnościowego na stan zachowania ogrodu zabytkowego jest park projektu Waleriana Kronenberga w Guzowie – podzielony pomiędzy właściciela prywatnego i lokalną parafię.

²⁷² Jest to postulat autorki. Przepis taki w prawodawstwie polskim nie istnieje.

²⁷³ Wybranie zabytków, a więc i ogrodów zabytkowych, „cennych” dla polskiej kultury wymaga ich waloryzacji i weryfikacji rejestru zabytków, według ustalonych kryteriów, związanych z wartościami jakie te obiekty reprezentują.

²⁷⁴ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami daje możliwość wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków wywłaszczenia zagrożonego zabytku nieruchomego na rzecz Skarbu Państwa lub gminy, na terenie której zabytek się znajduje na zasadach przewidzianych w przepisach o gospodarce nieruchomościami, art. 50, p. 4.1., (Dz. U. Nr 162, poz.1568).

Ocena zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz planach ochrony, związanych z innymi ewentualnymi formami ochrony terenu.

Celem oceny jest rozpoznanie, na ile zapisy te sprzyjają zachowaniu substancji zabytkowej ogrodu. W przypadku stwierdzenia, że powodują one jej degradację lub nie są wystarczające dla jej ochrony²⁷⁵, należy na etapie opracowania nowych planów czy wprowadzania zmian do istniejących studiów uwarunkowań i planów ochrony zgłosić postulaty co do weryfikacji zawartych w nich zapisów. Wprowadzenie zmian do studiów uwarunkowań i planów miejscowych, zgodnie z obowiązującym obecnie prawem, może przeprowadzić właściciel obiektu lub wojewódzki konserwator zabytków „z urzędu”, ponosząc koszty tej procedury, o ile gmina na terenie której znajduje się obiekt zabytkowy nie uzna, że jego ochrona leży w jej interesie i koszty zmian w planie/studium przejmie na siebie.

9.4. Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe

POMIAR GEODEZYJNY I ROZPOZNANIE WYSOKOŚCIOWE TERENU

W wyniku pomiaru geodezyjnego i wysokościowego rozpoznania terenu powinna zostać uzyskana mapa sytuacyjno - własnościowa do celów projektowych, spełniająca następujące wymogi:

- skala 1:500,
- cięcie warstwiczne, uzależnione od rzeźby terenu,
- rzędne naniesione przy wszystkich charakterystycznych punktach i obiektach (wejścia i narożniki budowli, mostki, bramy, skrzyżowania dróg, relikty antropogenicznych form kształtowania terenu – np. tarasów itp.).

Tak opracowaną mapę mogą w miarę potrzeb uzupełnić mapy tematyczne, w skalach dokładniejszych, ze znacznym zagęszczeniem rzędnych, uzależnionym od charakteru przedstawianych obiektów (np. mapy służące precyzyjnej rejestracji obiektów archeologicznych w terenie).

Mapy opracowane zgodnie z powyższymi wskazaniem służą w dalszych etapach procesu konserwatorskiego jako jedno z podstawowych źródeł wiedzy o współczesnym układzie przestrzennym ogrodu i relikwach dawnych elementów kompozycji, a także stanowią materiał, na którym rejestrowane są wyniki prac inwentaryzacyjnych, badawczych, analitycznych i projektowych.

²⁷⁵ Przykładem całkowitego niezrozumienia idei ochrony wartości kulturowych w planowaniu przestrzennym jest sytuacja siedemnastowiecznej Osi Królewskiej w Wilanowie i znajdującego się na niej kanału. Oś ta - w kierunku zachodnim wyznaczona przez pałac wilanowski i założenie pałacowo - ogrodowe w Ursynowie - objęta jest obecnie na długości ok. 2 km czterema, całkowicie niespójnymi planami zagospodarowania przestrzennego, a ich granice przecinają ją aż osiem razy [za:] Aleksander Böhm, Oś Królewska w Wilanowie we współczesnym krajobrazie kulturowym, Przyroda i Miasto, t. X, cz. 2, s. 364.

INWENTARYZACJA DENDROLOGICZNA

Inwentaryzacją dendrologiczną należy objąć całość drzewostanu ogrodu, podając podstawowe informacje i parametry. Dla drzew są to: gatunek (ewentualnie odmiana), obwód lub średnica pnia na wys. 1.30 m²⁷⁶, obwód pnia dla drzew o wymiarach pomnikowych, średnica korony, orientacyjna wysokość, informacje o stanie zdrowotnym, informacje o śladach cięć formujących (szczególnie ważne w ogrodach regularnych), ocena ewentualnego zagrożenia, jakie może powodować drzewo dla użytkowników. Dla krzewów są to: gatunek (ewentualnie odmiana), orientacyjna wysokość, stan zdrowotny, ilość krzewów w skupinie (przy inwentaryzacji grup krzewów), rozstaw sadzenia (przy nasadzeniach w żywopłotach).

Inwentaryzacja powinna zostać opracowana w formie tabeli, zawierającej powyższe dane oraz załącznika graficznego z naniesioną lokalizacją drzew i krzewów, oznaczonych numerami, zgodnymi z numeracją w tabeli.

Inwentaryzacji nie podlegają nasadzenia na parterach i kwietnikach, jako elementy często wymieniane, natomiast ich obrys powinien zostać szczegółowo odwzorowany na mapie sytuacyjno – wysokościowej.

INWENTARYZACJA UKŁADU DROGOWEGO

Inwentaryzacja układu drogowego powinna objąć wszystkie drogi i place na terenie ogrodu. Opracowując ją, powinno się odnotować rodzaje nawierzchni, rodzaje obrzeży i krawężników, stan techniczny nawierzchni, stan techniczny urządzeń odwadniających nawierzchnię. Zgromadzone informacje należy wnieść na aktualną mapę sytuacyjno – wysokościową.

INWENTARYZACJA ELEMENTÓW ARCHITEKTURY OGRODOWEJ

Inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej powinna polegać na ich pomiarze w terenie (metodą tradycyjną albo przy pomocy ortofotografii lub skanu laserowego), zarejestrowaniu w formie trwałej wyników pomiaru, zarejestrowaniu ewentualnych uszkodzeń, ubytków, śladów dewastacji.

9.5. Kwerenda archiwalna i biblioteczna

²⁷⁶ Ponieważ na mocy ustawy z dnia 21 maja 2010 r. o zmianie ustawy o udostępnieniu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2010r. Nr 119, poz. 804) przesunięto wiek drzew, na wycięcie których nie trzeba uzyskiwać zezwolenia, inwentaryzacji, związanej z działaniami inwestycyjnymi powinny podlegać wszystkie drzewa w wieku powyżej 10 lat (stan prawny z 2011 r.). W parkach zabytkowych brak jednoznacznej wykładni prawnej, jakie drzewa, jeśli chodzi o wiek i pierśnicę powinny być inwentaryzowane, jeśli celem inwentaryzacji nie jest wyznaczenie drzew do wycinki, związanej z inwestycją, a jedynie rozpoznanie układu kompozycyjnego czy wskazanie drzew do pielęgnacji. W dużej mierze zależy to od charakteru zadrzewienia i jest przez projektanta indywidualnie określone w każdym ogrodzie.

Zakres i sposób przeprowadzenia kwerendy to kwestia indywidualna dla każdego ogrodu regularnego XVII i XVIII w., uzależniona od wyjściowego zasobu źródeł, ich późniejszych losów (niszczenia, rozproszenia), obecnych możliwości finansowych i organizacyjnych przeprowadzenia kwerendy i potrzeb wynikających z planowanego zakresu prac konserwatorskich. Jest najistotniejsza w tych obiektach, gdzie planowane są uzupełnienia i odtworzenia²⁷⁷. W ogrodach, gdzie prace mają charakter jedynie ratowniczo – zabezpieczający, jej przeprowadzenie nie powinno być bezwzględnym wymogiem²⁷⁸.

Pomimo różnic pomiędzy poszczególnymi ogrodami regularnymi, w zakresie możliwości i zasadności przeprowadzenia kwerendy, można określić ogólne zasady dotyczące sposobu jej wykonania.

- Kwerenda powinna objąć przede wszystkim źródła bezpośrednio: listy, rachunki, inwentarze, opisy lustracji, plany inwentaryzacyjne ogrodów oraz w drugiej kolejności źródła pośrednie w postaci planów i rysunków projektowych, planów wielkoskalowych (np. planów miasta, w którym jest ogród), przedstawień ikonograficznych. Kwerenda powinna objąć również spuścizny po badaczach problematyki ogrodów XVII i XVIII w., np. „Teki Ciołka”, przechowywane w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków, w których znajdują się między innymi odrisy planów i rysunków archiwalnych, już obecnie nie istniejących.
- Podstawowe zbiory dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w., jakie powinna objąć kwerenda archiwalna to: zasoby Archiwum Głównego Akt Dawnych, Muzeum Narodowego w Warszawie i jego oddziałów, Gabinetu Rycin Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Sztuki PAN, zasób archiwów państwowych, właściwych dla terenu, na którym znajduje się ogród, zasób Narodowego Archiwum Cyfrowego, Narodowy Instytut Dziedzictwa (dawny KOBIDZ) i jego oddziały terenowe. W szczególnych przypadkach kwerenda powinna zostać rozszerzona na archiwa zagraniczne.
- Kwerenda archiwalna powinna zostać uzupełniona kwerendą biblioteczną, obejmującą literaturę pamiątkarską z epoki, literaturę przedmiotu z epoki, ze szczególnym zwróceniem uwagi na wzorniki, traktaty ogrodowe i architektoniczne, które znajdowały się w zbiorach bibliotecznych właściciela ogrodu, literaturę zawierającą opisy i przedstawienia analogicznych założeń ogrodowych. Na etapie kwerendy bibliotecznej należy również rozpoznać historyczne przewodniki, dokumentujące zazwyczaj dziewiętnastowieczne i dwudziestowieczne dzieje ogrodu oraz współczesne opracowania historyczne,

²⁷⁷ „Kaźda restauracja, a tym bardziej restytucja ogrodu historycznego moze być przedsięwzięta dopiero po dokonaniu analizy, polegającej na badaniach archeologicznych i na zebraniu wszystkich dokumentów dotyczących danego ogrodu lub ogrodów o analogicznym charakterze, w celu zapewnienia mającym nastąpić zmianom charakteru potwierdzenia naukowego” [za:] Karta Florencka, art. 15.

²⁷⁸ Dotyczy to sytuacji, w których np. stan techniczny budowli parkowych grozi katastrofą budowlaną lub prac przy drzewach, których stan stwarza zagrożenie dla użytkowników ogrodu.

analityczne, inwentaryzacyjne i projektowe, do których nie dotarto na etapie wstępnego rozpoznania obiektu.

Materiały pozyskane w trakcie kwerendy powinny zostać poddane krytycznej analizie, w celu wyłonienia najbardziej wiarygodnych – tych, które zostaną wykorzystane w pierwszej kolejności przy opracowywaniu części projektowej dokumentacji konserwatorskiej.

9.6. Badania substancji zabytkowej ogrodu

Badania substancji zabytkowej ogrodu powinny być, w myśl postanowień Karty Florenckiej, obowiązującym wymogiem w tych ogrodach gdzie planowane są prace konserwatorskie, polegające w znacznej mierze na odtworzeniu dawnych elementów kompozycji ogrodowej, na częściowych rekonstrukcjach, w oparciu o zachowane relikty i dane z archiwaliów²⁷⁹. Ich wyniki stanowią uzasadnienie podejmowanych decyzji projektowych. Wojewódzki konserwator zabytków może uzależnić wydanie zezwolenia na rozpoczęcie prac przy obiekcie zabytkowym od przeprowadzenia określonych przez niego badań²⁸⁰. W praktyce szeroko zakrojone badania prowadzone są w obiektach o dużych możliwościach finansowo – organizacyjnych, w których społeczeństwo oczekuje „przywrócenia dawnej świetności”²⁸¹. Ze względu na znaczne koszty i czasochłonność, przeprowadzenie pełnego spektrum badań nie powinno być bezwzględnym wymogiem w obiektach o ograniczonych możliwościach finansowo – organizacyjnych, gdzie prace konserwatorskie polegają głównie na zabezpieczeniu istniejącej substancji zabytkowej. W takich przypadkach należy się opierać głównie na informacjach uzyskanych ze wstępnego rozpoznania ogrodu i prac pomiarowo - inwentaryzacyjnych²⁸².

BADANIA NIEINWAZYJNE

Celem badań nieinwazyjnych w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. jest pozyskanie informacji o lokalizacji w gruncie reliktyw historycznego układu kompozycyjnego. Zakres i miejsce ich przeprowadzenia powinny być określone przez koordynatora całości procesu konserwatorskiego, na podstawie wstępnego rozpoznania ogrodu oraz wyników kwerendy archiwalnej. Badania nieinwazyjne prowadzone są zazwyczaj metodami: georadarową i elektrooporową²⁸³. W zależności od przyjętej metody polegają na wyszukiwaniu w gruncie niejednorodnych struktur, powodujących inne ugięcie fal wysyłanych przez georadar niż grunt otaczający lub też cechujących się inną opornością elektryczną niż otoczenie.

²⁷⁹ Karta Florencka..., op. cit., art. 15.

²⁸⁰ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 36. p. 4.

²⁸¹ Prace takie przeprowadzono w Ogrodzie Wilanowskim i w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

²⁸² Według powyższych zasad autorka prowadziła prace konserwatorskie w dawnym ogrodzie karmelitów w Warszawie oraz w ogrodzie na terenie opactwa benedyktynek w Jarosławiu.

²⁸³ Badania nieinwazyjne były elementem szerszego procesu badawczego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i w Ogrodzie Wilanowskim. Wyniki badań geofizycznych zostały najpełniej wykorzystane przy rekonstrukcji ogrodu w Hampton Court.

Wyniki badań nieinwazyjnych powinny być analizowane i interpretowane wspólnie przez prowadzących badania i pozostałych uczestników procesu konserwatorskiego.

W wyniku badań nieinwazyjnych można określić lokalizację i przybliżony zasięg:

- struktur kamiennych,
- struktur ceglanych,
- elementów metalowych,
- utwardzonych nawierzchni,
- zasypanych zbiorników wodnych.

Wyniki badań nieinwazyjnych stanowią jedną z wytycznych przy ustalaniu zakresu badań archeologicznych.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE²⁸⁴

Badania archeologiczne w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. mają charakter uzupełniający w stosunku do wyników kwerend archiwalnej i bibliotecznej, a jednocześnie weryfikują ich wyniki. Ze względu na charakter niszczący, powinny być podejmowane tylko w przypadku dużego prawdopodobieństwa odnalezienia relikwów istotnych dla odczytania historycznej kompozycji ogrodu. Przed rozpoczęciem badań powinno się dokonać wstępnego rozpoznania terenu przy pomocy kilku niewielkich sondaży i ocenić szanse odnalezienia historycznych struktur. Badania archeologiczne w ogrodzie regularnym mają szansę powodzenia, jeśli struktury historyczne zalegają znacznie poniżej obecnego poziomu użytkowego ogrodu oraz jeśli teren ogrodu nie był poddany intensywnym zabiegom agrotechnicznym (np. orce głębokiej).

Program badań archeologicznych w ogrodzie regularnym powinien być ustalony wspólnie przez architekta krajobrazu i archeologa. Punktem wyjścia powinno być nałożenie historycznych planów ogrodu (po ich przeskalowaniu) na współczesny plan sytuacyjno – wysokościowy. Na tej podstawie należy określić przybliżoną lokalizację kluczowych elementów historycznej kompozycji ogrodu i w tych miejscach podjąć prace wykopaliskowe. Przez cały okres trwania badań archeologicznych powinna istnieć wymiana informacji pomiędzy archeologami i osobami wykonującymi kwerendę archiwalną. W wyniku tej współpracy, zarówno zakres kwerendy jak i zakres badań może być na bieżąco, w ramach potrzeb, modyfikowany.

Metoda prowadzenia badań archeologicznych powinna być uzależniona od charakteru spodziewanych obiektów. Przykładowo należy stosować odwierty dla ustalenia przebiegu elementów liniowych, sondáže dla niewielkich struktur np. fundamentów pod rzeźby, fontanny i inne elementy architektury ogrodowej, wykopy szerokopłaszczyznowe – dla ustalenia rozplanowania wzorów na parterach, wykopy - sondáže – dla ustalenia szerokości dróg.

²⁸⁴ Zasady badań archeologicznych w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. autorka formułuje na podstawie doświadczeń z Ogrodu Branickich w Białymstoku oraz z Ogrodu Wilanowskiego a także wyników badań archeologicznych prowadzonych w zagranicznych ogrodach regularnych: Hampton Court, Schwetzingen, Villa Borghese, Wersal, Neugebäude.

Sposób dokumentowania kolejnych warstw, odsłanianych w wyniku badań, może mieć charakter tradycyjny – rysunkowy oraz przy użyciu ortofotografii²⁸⁵. Warstwy powinny być datowane na podstawie znajdujących w nich zabytków ruchomych, które dokumentuje się w formie inwentarza. Dla potrzeb dalszych prac konserwatorskich poszczególne struktury, odnalezione w trakcie badań, należy wnieść na aktualną mapę sytuacyjno – wysokościową, opracowaną w skali umożliwiającej interpretację znalezisk (plan zbiorczy wykopów), z podaniem charakterystycznych rzędnych.

Elementy historycznej kompozycji ogrodu regularnego, jakie dzięki badaniom archeologicznym można zidentyfikować to:

- relikty konstrukcji murowanych, kamiennych i ich fundamenty (np. relikty pawilonów ogrodowych, schodów, ramp, tarasów, murów oporowych, postumentów pod rzeźby, ogrodzeń),
- struktury drewniane (np. pozostałości drewnianych systemów zasilania w wodę, relikty cembrowania studni, sadzawek),
- obrzeża i fragmenty nawierzchni dróg,
- rozplanowanie nasadzeń na parterach,
- negatywy po bryłach korzeniowych drzew,
- sadzawki, stawy – ich obrys, profil dna, sposób umocnienia brzegów,
- wkopy i zasypiska po elementach usuniętych,
- zabytki ruchome (np. fragmenty detali architektonicznych, fragmenty rzeźb),
- poziom użytkowy ogrodu dla kolejnych faz jego rozwoju.

Wyniki badań archeologicznych powinny być interpretowane wspólnie przez przedstawicieli wszystkich specjalności, biorących udział w postępowaniu konserwatorskim w danym ogrodzie regularnym. Wyniki te stanowią element weryfikujący informacje o ogrodzie pozyskane w drodze kwerendy, a także uzupełniają ją tam, gdzie źródła archiwalne okazały się niewystarczające.

BADANIA DENDROCHRONOLOGICZNE

Badania dendrochronologiczne w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. służą identyfikacji drzew, należących do barokowej kompozycji ogrodowej²⁸⁶ oraz drzew związanych z późniejszymi fazami rozwoju. Istnieje kilka metod badania wieku drzew, które opisano poniżej.

- Badanie przy użyciu rezystografu, umożliwiające odtworzenie układu i liczby słoików drewna wewnątrz pnia. Minusami tej metody są trudność z ustaleniem, czy wiertło osiągnęło rdzeń pnia, koszt urządzenia i nieporęczność metody w warunkach polowych.
- Badanie przy użyciu tomografu komputerowego, który dostarcza informacji na temat odmiennych cech fizycznych badanego obiektu (słoików, wewnętrznych

²⁸⁵ Sposób dokumentowania musi być zgodny z wymogami konserwatorskimi.

²⁸⁶ Sam wiek drzewa nie przesądza jeszcze o przynależności do regularnego układu kompozycyjnego. Równie ważna jest lokalizacja drzewa, która wynika z zamysłu projektowego i wyklucza przynależność do grupy samosiewu.

uszkodzeń pni). Metoda ta, ze względu na koszt urządzenia, nie może być szeroko stosowana.

- Metoda określania zawartości węgla C¹⁴. Ze względu na pracochłonność i wysokie koszty bywa sporadycznie stosowana w stosunku do drzew żyjących. Ma zastosowanie przede wszystkim w archeologii lub w badaniach wieku drzew żyjących wiele setek lat.
- Świder Presslera – badanie tą metodą polega na sumowaniu słoików przyrostów rocznych na pobranym wycinku pnia, przy czym liczba pierścieni przyrostów rocznych odpowiada tylko w przybliżeniu liczbie lat badanego odcinka pnia, a rok kalendarzowy w którym tworzyły się poszczególne przyrosty nie jest pewny. W silnie reaktywnym drewnie juvenilnym mogą nastąpić zaburzenia warstw przyrostowych, a w starszym drewnie, na skutek defoliacji lub rozwoju np. pędów świętojańskich zdarzają się zdwojone pierścienie przyrostu²⁸⁷. Ponadto zastosowanie świdra Presslera jest inwazyjne i może doprowadzić do infekcji. Pomimo to jest to często stosowana w praktyce metoda. Ograniczona długość standardowego wiertła (15 – 40 cm) powoduje, że nie może być stosowana dla pni o dużej średnicy. Czasami może się również zdarzyć, że rdzeń drzewa zostanie ominięty lub wiertło do niego nie sięgnie, co zniekształca wynik badań.
- Liczenie okółków drzew. Ponieważ metoda ta dotyczy wyłącznie drzew iglastych ma niewielkie zastosowanie w ogrodach regularnych, gdzie drzewa iglaste występują sporadycznie.
- Tabele wiekowe drzew – ich minusem jest znaczny błąd w ocenie wieku danego drzewa, w związku z nie uwzględnieniem indywidualnych uwarunkowań w jakich dane drzewo wzrastało.
- Stosowanie modelu wzrostu drzew dla danego gatunku – znajduje zastosowanie dla drzew rosnących w niewielkim zwarciu np. w alejach czy zadrzewieniach przydrożnych. Służy określaniu średniego wieku grupy drzew. Nie ma zastosowania w parkach o dużym zagęszczeniu i dla drzew pojedynczych.²⁸⁸

W dotychczasowej praktyce konserwatorskiej najczęściej stosowano tabele wiekowe oraz świder Presslera. Ponieważ drzewa, które hipotetycznie mogą pochodzić z XVII lub XVIII w. występują w ogrodach sporadycznie, a dodatkowo metoda badania ich wieku przy użyciu świdra Presslera może doprowadzić do infekcji, do przebadania w ten sposób wybiera się zazwyczaj jedynie kilka – kilkanaście egzemplarzy. Wybór drzew odbywa się na podstawie następujących kryteriów:

- oceny lokalizacji, potwierdzającej, że obecność wybranych drzew jest wynikiem przemyślanych działań projektowych, a nie sukcesji naturalnej,
- parametru grubości pnia,
- przynależności do gatunku lub odmiany, o których wiadomo z archiwaliów, że były sadzone w ogrodzie w XVII lub XVIII w.,

²⁸⁷ Andrzej Zielski, Białystok – badania dendrochronologiczne..., op. cit.

²⁸⁸ Jan Łukaszewicz, Analiza dendrochronologiczna w świetle dostępnych metod oceny wieku drzew, [w:] Przyroda i Miasto, t. VIII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006, s. 374.

- obecności deformacji pnia, mogącej być wynikiem dawnych cięć formujących.

W wyniku badań dendrochronologicznych określa się wiek wybranych drzew i dokonuje selekcji tych, które należą do drzew z XVII lub XVIII w. Ich lokalizacja i rola w całości kompozycji ogrodowej jest rozpatrywana na poziomie analizy wiekowej drzewostanu.

BADANIA PALINOLOGICZNE I MAKROSZCZĄTKÓW ROŚLINNYCH

Badania palinologiczne i badania makroszczałtków roślinnych prowadzone są w celu identyfikacji gatunków roślin historycznie w ogrodzie występujących.

Badanie palinologiczne polega na pobraniu próbki gleby w rejonie wykopu archeologicznego, o ustalonym datowaniu warstw. Wykop ten powinien znajdować się na terenie wilgotnym, gdyż wilgoć konserwuje ziarna pyłku. Następnie metodami laboratoryjnymi należy wyizolować ziarna pyłku z warstw odpowiadających ogrodowi siedemnastowiecznemu lub osiemnastowiecznemu i zidentyfikować gatunki roślin, do których należały²⁸⁹. Wynik tego badania może być jednak obciążony znacznym błędem, wynikającym z łatwości przemieszczania ziaren pyłku roślin przez wiatr, w związku z czym autorka ocenia ten rodzaj badań jako mało przydatny w postępowaniu konserwatorskim w odniesieniu do ogrodu regularnego XVII i XVIII w.

Badania makroszczałtków roślinnych polegają na pobraniu do analizy fragmentów drewna, znalezionych w trakcie badań archeologicznych w warstwach o znanej stratygrafii. Fragmenty drewna są identyfikowane w warunkach laboratoryjnych – określany jest gatunek drzewa z którego pochodzą²⁹⁰.

Wyniki badań palinologicznych i makroszczałtków roślinnych mogą stanowić materiał porównawczy dla informacji o historycznych doborach roślinnych, zawartych w przekazach archiwalnych.

9.7. Analizy konserwatorskie

KRYTYCZNA ANALIZA ŹRÓDEŁ

„Źródło jest środkiem poznawczym, umożliwiającym naukowe odtworzenie rozwoju społeczeństwa (...) źródłem jest przede wszystkim samo dzieło, również jednak źródła pisane”²⁹¹. Zasada ta dotyczy przede wszystkim warsztatu badawczego historyka sztuki, jednak znajduje również zastosowanie w konserwacji zabytków, w tym w konserwacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w.

Konieczność traktowania przekazów archiwalnych jako źródeł, obok samego dzieła, którego dotyczą, podkreślał Aleksander Gieysztor:

²⁸⁹ Bożena Noryśkiewicz, op. cit.

²⁹⁰ Andrzej Zielski, op. cit.

²⁹¹ Andrzej Ryszkiewicz, Źródła do dziejów sztuki w archiwach, Wstęp do historii sztuki, t. I pod red. Piotra Skubiszewskiego, PWN, Warszawa 1973, s. 313.

„Praktyka (...) zwłaszcza polskich historyków sztuki zawsze szeroko uwzględniała kulturę artystyczną, i to zarówno w przekonaniu o pożytku tych badań jak i też dla specyficznie polskich warunków, gdzie na każdym kroku spotykamy przemożny wpływ swojskiego środowiska, odbiorców i zleceniodawców, na obcego często artystę. Dlatego też znaczenie dokumentów archiwalnych dla polskich badań historyczno – artystycznych należy uznać za bardzo poważne”²⁹².

Przekładając powyższe stwierdzenia na badania ogrodów regularnych XVII i XVIII w. należy stwierdzić, że ogród (dzieło) traktowany jest w postępowaniu konserwatorskim jako źródło i poddawany badaniom umożliwiającym rozpoznanie jego wartości i naukowe odtworzenie jego rozwoju. Tak rozumiane badania źródła w przypadku ogrodu to: badania archeologiczne, dendrochronologiczne, architektoniczne, geofizyczne, palinologiczne i badania makroszczałków roślinnych.

Ich wyniki uzupełniane są badaniami źródeł archiwalnych: pisanych, kartograficznych, ikonograficznych.

Krytyczna analiza źródeł polega na ich wzajemnej konfrontacji i ocenie, na ile prezentują one prawdę historyczną. Za najbardziej wiarygodne można uznać wyniki badań, traktujących sam ogród jako źródło. Wiarygodne, ze względu na okoliczności powstania, są również źródła bezpośrednie typu inwentarze, rachunki, opisy wizytacji, raporty zawarte w korespondencji właściciela z oficjalistami i artystami, plany inwentaryzacyjne ogrodu i jego elementów.

Natomiast źródła pośrednie: przedstawienia ikonograficzne, rysunki i plany projektowe, odrisy planów ogrodu, mapy wielkoskalowe, opisy zawarte w literaturze pamiętnikarskiej, nie zawsze odpowiadają rzeczywistości, mogą być obarczone subiektywnym odbiorem ogrodu, prezentować nie zrealizowane wizje projektowe czy fantazje malarskie. Treści przez nie przekazywane powinny zostać potwierdzone przez inne źródła, aby można je było uznać za wiarygodne.

Krytyczna analiza źródeł pozwala na ustawienie źródeł w pewnym porządku: od najbardziej wiarygodnych po te, co do wiarygodności których istnieją duże wątpliwości. Działanie to pozwala na posługiwanie się w postępowaniu konserwatorskim przede wszystkim źródłami o najwyższym stopniu wiarygodności i traktowanie pozostałych jako materiału porównawczego i uzupełniającego.

ANALIZA FAZ ROZWOJOWYCH

Analiza przemian ogrodu, polegająca na określeniu jego faz rozwojowych, służy wyodrębnieniu okresów znaczących dla jego przekształceń. Polega na wyznaczeniu ram czasowych, w jakich zmiany miały miejsce i zawiera charakterystykę tych zmian. Zazwyczaj poszczególne fazy przypisywane są kolejnym właścicielom, chociaż nie jest to regułą²⁹³. O ile zasób zgromadzonych informacji z przebadanych źródeł pozwala, kolejne fazy powinny zostać opracowane w formie opisowej i rysunkowej, poprzez naniesienie

²⁹² Ibidem, s. 314.

²⁹³ Zdarza się, że w czasie życia jednego pokolenia właścicieli nie dochodzi do żadnych znaczących zmian w ogrodzie lub też, że jeden właściciel kilkakrotnie przebudowuje ogród.

rozplanowania ogrodu w kolejnych fazach na współczesną mapę sytuacyjno – wysokościową.²⁹⁴

Rozpoznanie kolejnych faz rozwojowych ogrodu regularnego XVII i XVIII w. umożliwia prześledzenie przemian układu przestrzennego i zmian, jakim ulegały elementy kompozycji ogrodowej w czasie, a docelowo służy jako materiał wyjściowy do określenia stopnia zachowania substancji zabytkowej, pochodzącej z poszczególnych faz rozwojowych.

ANALIZA WIEKOWA DRZEWOSTANU

Analiza wiekowa drzewostanu w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. dotyczy całości drzewostanu. Polega na jego rozwarstwieniu na grupy wiekowe, przyporządkowane do kolejnych faz rozwojowych ogrodu. Danych do analizy wiekowej dostarczają badania dendrochronologiczne oraz analiza średnic drzew w oparciu o tabele wiekowe (np. tabele prof. Longina Majdeckiego²⁹⁵). Na tej podstawie możemy stwierdzić, czy:

- na terenie objętym analizą występują egzemplarze drzew z okresu powstania ogrodu regularnego,
- na terenie objętym analizą został utrzymany regularny układ przestrzenny i skład gatunkowy drzewostanu, typowy dla ogrodu barokowego.

Celem analizy jest identyfikacja pozostałości historycznych układów kompozycyjnych w obrębie drzewostanu oraz wskazanie drzew należących do współczesnego samosiewu. Pozyskane informacje są wykorzystywane przy ustalaniu programu konserwatorskiego i w dokumentacji projektowej (zwłaszcza w projekcie gospodarki drzewostanem).

ANALIZA KOMPOZYCJI

Analiza kompozycji w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. polega na określeniu wzajemnych relacji poszczególnych elementów ogrodu oraz relacji ogród – dominanta architektoniczna – otaczający krajobraz. Analiza kompozycji w szczególności obejmuje:

- określenie typu kompozycji całości ogrodu,
- określenie zasad tej kompozycji,
- zdefiniowanie zasięgu terytorialnego kompozycji ogrodowej w siedemnastym/ osiemnastym wieku,
- zdefiniowanie podziału ogrodu na części spójne kompozycyjnie,
- ustalenie siedemnastowiecznego/osiemnastowiecznego programu ideowego ogrodu i jego wpływu na kompozycję,
- określenie przebiegu osi kompozycyjnych i form ich zamknięcia,
- określenie wzajemnych proporcji poszczególnych elementów kompozycji ogrodowej,

²⁹⁴ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, op. cit., s. 138 – 140.

²⁹⁵ Jan Łukaszkiewicz, op. cit., s. 385.

- określenie dominant i ich powiązań z pozostałymi elementami kompozycji ogrodowej,
- określenie kolorystyki elementów architektonicznych i wyposażenia ogrodu,
- określenie powiązań widokowych (wewnętrznych i zewnętrznych).

Materiał wyjściowy dla analizy kompozycji stanowią wyniki kwerendy archiwalnej (po przeprowadzeniu krytycznej analizy źródeł) oraz wyniki badań substancji zabytkowej ogrodu (badania archeologiczne, architektoniczne, geofizyczne, dendrochronologiczne, palinologiczne, badania makroszczątków roślinnych).

Wyniki analizy kompozycji stanowią wytyczną dla programu konserwatorskiego i prac projektowych. Pozwalają również ocenić, na ile historyczna kompozycja jest współcześnie czytelna.

ANALIZA PORÓWNAWCZA

Analizę porównawczą i poszukiwania rozwiązań analogicznych prowadzi się dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w celu potwierdzenia lub wykluczenia pewnych hipotez, powstałych w wyniku przeprowadzonych badań i analiz, jeśli ich wyniki nie są jednoznaczne. Analizę porównawczą i poszukiwania rozwiązań analogicznych prowadzi się również w celu uzupełnienia informacji, które dla danego ogrodu siedemnastowiecznego/osiemnastowiecznego zachowały się fragmentarycznie²⁹⁶. Ogrody, które mogą być rozpatrywane jako obiekt analogiczny muszą spełniać co najmniej jedno z poniższych kryteriów:

- ten sam projektant,
- ten sam właściciel,
- ten sam charakter obiektu,
- ten sam okres powstania,
- istnienie przekazów archiwalnych, potwierdzających traktowanie danego ogrodu jako rozwiązania modelowego, naśladowanego wzorca.

Przedmiotem analizy porównawczej mogą być również rozwiązania zawarte we wzornikach i traktatach ogrodowych oraz architektonicznych, szeroko rozpowszechnionych w XVII i XVIII wieku lub będących w posiadaniu właściciela ogrodu.

Wyniki analizy porównawczej stanowią materiał pomocniczy przy opracowaniu programu konserwatorskiego i dokumentacji projektowej.

ATRYBUCJA I DATOWANIE

Atrybucja to stwierdzenie autorstwa. Podobnie jak w przypadku architektury, tak i dla ogrodów problem atrybucji jest często złożony. Pojawia się dylemat, w jakim zakresie dzieło architektury czy sztuki ogrodowej może być indywidualne, a w jakim

²⁹⁶ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, op. cit., s.140 – 142.

zbiorowe. Czy autorem ogrodu jest autor jego planu czy właściciel, którego pomysły często były realizowane, czy też ogrodnik, który kierował zakładaniem ogrodu, wprowadzając swoje modyfikacje? W odniesieniu do dzieł architektury Adam Miłobędzki pisał: „Na przykład budynki XVIII w. atrybuuje się zazwyczaj architektowi, który wygotował projekt, ale przecież przez cały okres budowy jego koncepcja naginana była do woli (czy kaprysów) inwestora, modyfikowana przez prowadzącego konstruktora, filtrowana przez praktyczne doświadczenia majstra, wreszcie materializowana przez rzemieślnika o rozmaitej biegłości technicznej, który ponadto, zwłaszcza w zakresie detalu mógł wykazać sporą inwencję twórczą”²⁹⁷. Często już na etapie kwerendy archiwalnej wpływa nazwisko autora planu ogrodu, a czasami również informacje, na ile jego koncepcja została zmodyfikowana przez inwestora i wykonawców. O ile taka sytuacja nie wystąpi, ustalenie autorstwa dokonywane jest w oparciu o porównanie cech stylowych analizowanego ogrodu z innymi ogrodami o podobnym charakterze, z tego samego okresu. Styl oznacza wspólnotę na podłożu tych samych cech, przejawiających się w różnych przedmiotach.²⁹⁸Cechy stylowe, przesądzające o przynależności do danego stylu, dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. ustala się na podstawie wyników przeprowadzonych badań i analiz, a w szczególności kwerendy archiwalnej, badań substancji zabytkowej ogrodu, krytycznej analizy źródeł, analizy wiekowej drzewostanu, analizy kompozycji - w wyniku których określa się historyczną formę przestrzenną ogrodu i poszczególnych jej elementów. W przypadku kiedy domniemy autorstwo, konieczne jest porównanie z innymi ogrodami danego twórcy.

Datowanie ogrodu regularnego XVII i XVIII w. polega na określeniu czasu powstania i trwania ogrodu w formie „ogrodu regularnego XVII i XVIII w.” O ile brak informacji na temat datowania w archiwaliach, można je oprzeć na rozpoznaniu cech stylowych i przyporządkowaniu ogrodu do stylu, obowiązującego w określonym przedziale czasowym. W uściśleniu datowania pomocne są wyniki badań dendrochronologicznych, archeologicznych, architektonicznych oraz kwerendy archiwalnej. Ustalenie autorstwa i datowanie definiują ogród i decydują o przyjętym kierunku działań konserwatorskich.

²⁹⁷ Adam Miłobędzki, *Badania nad historią architektury, Wstęp do historii sztuki. Przedmiot – metodologia – zawód*, pod red. Piotra Skubiszewskiego, PWN Warszawa 1973, s. 491.

²⁹⁸ Jan Białostocki, Piotr Skubiszewski, *Pojęcia, kierunki i metody historii sztuki, Wstęp do historii sztuki. Przedmiot – metodologia –zawód*, pod red. Piotra Skubiszewskiego, PWN Warszawa 1973, s. 280.

ANALIZA STOPNIA ZACHOWANIA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ

Zabytek to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową²⁹⁹. Substancja zabytkowa to substancja, która na ten zabytek się składa i w związku z tym podlega prawnej ochronie. W opinii autorki nie tylko sama substancja materialna tworzy zabytek, decyduje o jego wartościach, ale również porządek, w jakim substancja ta w przestrzeni została ułożona, innymi słowy forma czy układ przestrzenny. „Najwspanialszy pałac z fizycznego punktu widzenia jest tylko kupą kamieni (...). Na tej bazie konstytuuje się w mniej lub bardziej zbiorowej i skoordynowanej świadomości struktura intencjonalna, usensawiająca materialną budowlę.(...) Z reguły ów sens nadawany jest *a priori* w fazie projektowania. Ale też nierzadko bywa nadawany w procesie realizacji czy nawet użytkowania”³⁰⁰.

Forma przestrzenna ogrodu regularnego XVII i XVIII w., silnie wyznaczona w terenie, okazała się bardzo trwała w czasie. W ogrodzie w Podhorcach przetrwała 370 lat, w Ogrodzie Wilanowskim 330 lat, w Ogrodzie Branickich w Białymstoku – 300 lat, podczas gdy trwałość jednej generacji form roślinnych ogrodu oceniana jest na około 100 lat³⁰¹. Trwałość innych jednostkowych elementów kompozycji parku (rzeźby, pawilony) jest zróżnicowana i zależy zazwyczaj od czynników losowych. Longin Majdecki oceniał, że trwałość jednostkowa substancji zabytkowej (a więc trwałość pojedynczych jej elementów) jest znacznie mniejsza niż trwałość strukturalna – w odniesieniu do układu całego ogrodu bądź jego części. Działania konserwatorskie w odniesieniu do ogrodu zabytkowego powinny polegać zatem na pełnym i trwałym zachowaniu substancji strukturalnej oraz sukcesywnej, w miarę zniszczeń, wymianie zabytkowej substancji jednostkowej³⁰².

Pomimo, iż trudno, w opinii autorki, nazywać substancją wartość niematerialną, jaką jest układ przestrzenny ogrodu, to jednak określając go jako wartość czy walor danego ogrodu, w pełni zasługuje on na ochronę³⁰³.

Taki punkt widzenia jest zbieżny z generalnym kierunkiem współczesnych działań konserwatorskich w odniesieniu do tych obiektów, w których substancja materialna ze swojej natury ulega szybkiemu zniszczeniu. W takich przypadkach dopuszczalna jest jej cykliczna wymiana, przy zachowaniu historycznej formy. Kwestie doktryny konserwatorskiej, związanej z tym procesem wyjaśnia Dokument z Nara o Autentyźmie.

²⁹⁹ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 3.

³⁰⁰ Eugeniusz Szumakowicz, Fenomenologiczna definicja zabytku, *Ochrona Zabytków* nr 2, 2008, s. 93 – 100.

³⁰¹ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...* op. cit., s. 16.

³⁰² *Ibidem*, s. 22 - 24.

³⁰³ Przykładowo układ przestrzenny jest jednym z głównych walorów Ogrodu Wilanowskiego, w którym siedemnastowieczna substancja zabytkowa zachowała się szczątkowo (jedynie fragmenty muru oporowego i grotty). Przetrwał natomiast siedemnastowieczny układ przestrzenny, podporządkowany głównej dominancie architektonicznej - pałacowi.

Przedmiot ochrony w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. stanowią te elementy ogrodu, które przetrwały z XVII i XVIII w. oraz układ przestrzenny, w jaki zostały wkomponowane. Substancja zabytkowa to także nawarstwienia z późniejszych okresów rozwojowych, uznane za cenne.

W większości przypadków siedemnastowieczną i osiemnastowieczną substancję zabytkową ogrodu stanowią: antropogeniczne formy ukształtowania terenu (np. tarasy, rampy, wgłębniaki), budowle i detale architektoniczne (pałac jako dominanta całości założenia, pawilony ogrodowe, mury oporowe, mosty, fontanny, schody), wystrój rzeźbiarski, układ wodny lub jego pozostałości. Do rzadkości należą ogrody, w których zachowała się siedemnastowieczna lub osiemnastowieczna szata roślinna³⁰⁴. Zazwyczaj są to pojedyncze drzewa, nie tworzące kompletnego układu kompozycyjnego³⁰⁵. Czynnikiem decydującym o wysokiej wartości historycznej ogrodu, jest fakt zachowania założenia w pierwotnych granicach, przetrwanie podstawowych cech stylowych regularnego układu kompozycyjnego (np. dyspozycji przestrzennej terenu czy osiowości kompozycji) oraz zachowanie historycznych powiązań z krajobrazem.

Analiza stanu zachowania substancji zabytkowej w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. powinna przebiegać w trzech etapach.

W ramach pierwszego etapu powinno zostać określone, w jakim stopniu przetrwała substancja ogrodu z XVII/XVIII w. Wiedza ta powinna zostać uporządkowana według następujących zagadnień:

- czy i w jaki sposób zmienił się zasięg terytorialny ogrodu,
- czy i w jaki sposób zmienił się układ przestrzenny ogrodu,
- czy i w jaki sposób zmieniła się główna dominanta architektoniczna ogrodu (zazwyczaj pałac, dwór, klasztor),
- czy i w jaki sposób zmienił się wystrój architektoniczny i rzeźbiarski ogrodu,
- czy i w jaki sposób zmienił się układ drogowy,
- czy i w jaki sposób zmienił się układ wodny,
- czy i w jaki sposób zmieniła się szata roślinna ogrodu,
- czy i w jaki sposób zmieniły się relacje ogrodu z otaczającym krajobrazem.

Drugi etap powinien polegać na rozpoznaniu stanu technicznego elementów ogrodu, pochodzących z XVII i XVIII w., płynących z niego ograniczeń i perspektyw dalszego ich zachowania. Na tym etapie powinny również zostać określone współczesne zagrożenia dla siedemnastowiecznej i osiemnastowiecznej substancji ogrodu.

Etap trzeci powinien objąć rozpoznanie późniejszych nawarstwień (dziewiętnastowiecznych, dwudziestowiecznych) pod kątem ich wartości historycznej, artystycznej i naukowej oraz ocenę ich stanu technicznego.

Wyniki analizy stanu zachowania substancji zabytkowej powinny jasno określić, co w danym ogrodzie XVII i XVIII w. stanowi przedmiot ochrony konserwatorskiej

³⁰⁴ W miarę kompletne układy regularnych nasadzeń zachowały się jedynie w bardzo późno zakładanych ogrodach tego typu, w końcu wieku XVIII: np. w Wolborzu, w Narolu czy w Świerżnie.

³⁰⁵ Na przykład pojedyncze graby pospolite *Carpinus betulus* i lipy drobnolistne *Tilia cordata* w ogrodzie w Choroszczy. W Ogrodzie Branickich w Białymstoku nie zachowało się ani jedno z osiemnastowiecznych drzew.

i podlega bezwzględnej adaptacji we współczesnych działaniach projektowych. Dane te są niezbędne na etapie opracowywania programu konserwatorskiego.

9.8. Społeczne funkcjonowanie ogrodu

EWOLUCJA FORMY UŻYTKOWANIA OGRODU

Rozpoznanie ewolucji formy użytkowania ogrodu regularnego XVII i XVIII w. służy określeniu jego pierwotnej formy użytkowania oraz dalszych jej przemian w czasie. Ma również za zadanie ustalenie, jak kolejne zmiany formy użytkowania wpłynęły na substancję ogrodu, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu współczesnej formy użytkowania na dalsze zachowanie substancji zabytkowej ogrodu.

Ogrody regularne XVII i XVIII w. powstawały najczęściej jako element kompleksów rezydencjonalnych i klasztornych. Stanowiły oprawę życia dworskiego i zakonnego, były miejscem uroczystości i ceremonii, o ograniczonej dostępności.

Wiek XIX przyniósł znaczne zmiany w sposobie ich użytkowania. Kosztowne w utrzymaniu ogrody regularne przekształcono w parki krajobrazowe, co zbiegło się z jednej strony w czasie z topnieniem fortun magnackich, z drugiej - ze zmianami w europejskiej sztuce ogrodowej³⁰⁶. Ogrody rezydencjonalne przestały być tłem dla oficjalnych ceremonii, straciły na reprezentacyjności, stały się miejscem kameralnych spacerów, pikników, spotkań. Niekiedy bywały również przekształcane w ogrody użytkowe. Z kolei ogrody klasztorne w XIX w. w wielu przypadkach ulegały znacznej degradacji w związku z kasatą niektórych zakonów i adaptacją klasztornych kompleksów na koszary, magazyny, instytucje publiczne³⁰⁷.

Wiek XX, a zwłaszcza jego II połowa, przyniósł dalsze zmiany w sposobie użytkowania dawnych rezydencjonalnych ogrodów regularnych. Część z nich znacznie ucierpiała w trakcie działań wojennych, a dodatkowo pozbawiona właścicieli na skutek przesunięcia granic państwowych oraz na mocy dekretu o reformie rolnej z 6 IX 1944 r., popadła w zaniechanie i zapomnienie³⁰⁸. Podstawowe powojenne formy użytkowania to najczęściej pozyskiwanie drewna przez okoliczną ludność, organizowanie dzikich wysypisk śmieci i generalnie prowadzenie gospodarki rabunkowej. Jedynie ogrody towarzyszące placówkom muzealnym użytkowano w sposób zapewniający zabezpieczenie substancji zabytkowej³⁰⁹. W pewnym stopniu substancja zabytkowa, mimo zmiany sposobu użytkowania, chroniona była również w ogrodach przekształconych w parki miejskie³¹⁰. Niekiedy również ogrody otaczające siedziby Państwowych Gospodarstw Rolnych były użytkowane w sposób zapewniający podstawowe zabezpieczenie substancji zabytkowej, jednak ich sposób użytkowania trudno określić – stanowiły na pewno oprawę siedzib PGR-ów, podnoszącą rangę tych

³⁰⁶ Na przykład ogrody w: Puławach (ogród przekomponowany przez Izabellę Czartoryską), Gładyszach (ogród przekomponowany przez Eduarda Petzolda), Kamieńcu Suskim (ogród przekomponowany przez Johanna Larassa).

³⁰⁷ Na koszary został zamieniony kompleks klasztoru benedyktynek w Jarosławiu.

³⁰⁸ Na przykład ogrody w Świerznie, Narolu, Wysocku, Brodach, Gorzanowie, Brzezince Oleśnickiej.

³⁰⁹ Ogród Wilanowski, Ogród w Nieborowie, Ogród w Rogalinie.

³¹⁰ Na przykład w Ogrodzie Saskim w Warszawie czy w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

instytucji³¹¹, natomiast rzadko były użytkowane w sposób czynny - w sytuacji, kiedy w praktyce każdy z pracowników PGR-u dysponował zazwyczaj własnym ogrodem. Do powszechnej praktyki należało też lokalizowanie pracowniczych ogródków działkowych w granicach zabytkowych parków.

W XX w. sytuacja ogrodów klasztornych stała się równie zła jak ogrodów rezydencjonalnych. Wobec zmian w sposobie życia zakonnego i coraz mniejszej liczby powołań, dawne ogrody klasztorne sporadycznie są obecnie użytkowane zgodnie ze swoją pierwotną funkcją. Zazwyczaj są to przypadkowo zagospodarowane enklawy, otoczone historycznym ogrodzeniem. Na ich teren wchodzi nowa zabudowa, nawierzchnie, parkingi, związane ze współczesnym funkcjonowaniem klasztoru³¹².

Po 1989 r. rozpoczął się proces prywatyzacji historycznych założeń. W niewielkim stopniu dotyczy on ogrodów regularnych XVII i XVIII w., gdyż towarzyszą one zazwyczaj bardzo dużym zabytkowym obiektom kubaturowym, dla których trudno znaleźć użytkownika³¹³. Tam, gdzie się to udało, sposób użytkowania ogrodu zależy od funkcji zlokalizowanej w pałacu czy klasztorze. Dawne ogrody regularne funkcjonują zatem obecnie jako ogrody towarzyszące muzeom³¹⁴, hotelom³¹⁵, ośrodkom konferencyjnym i domom rekolekcyjnym³¹⁶, placówkom oświatowym³¹⁷, siedzibom administracji państwowej³¹⁸. Nowe sposoby użytkowania pociągają za sobą wprowadzanie nowych form zagospodarowania terenu. Równowaga pomiędzy współczesnym sposobem użytkowania i wynikającymi z niego potrzebami, a wymogami związanymi z ochroną substancji zabytkowej nie zawsze jest zapewniona.

Wnioskiem z analizy ewolucji form użytkowania ogrodu regularnego XVII i XVIII w. powinno być wskazanie, jaki wpływ na współczesny stan substancji zabytkowej miały dawne i obecne formy użytkowania oraz jaka forma użytkowania jest dla danego ogrodu optymalna, z punktu widzenia wymogów ochrony substancji zabytkowej.

FUNKCJA SPOŁECZNA OGRODU

Wraz z postępem procesów tworzenia się społeczeństwa obywatelskiego stało się jasne, że nie można skutecznie chronić i konserwować zabytków bez udziału społeczeństwa. Bowiem to społeczeństwo decyduje w ostatecznej instancji, co stanie się z zachowanym dla przyszłych pokoleń dziedzictwem kulturowym³¹⁹. Zatem aby zabytki, w tym również ogrody regularne XVII i XVIII w., były skutecznie chronione, muszą

³¹¹ Na przykład ogród w Buku Kamińskim.

³¹² Na przykład w kompleksie klasztornym benedyktynek w Jarosławiu.

³¹³ Na przykład założenie pałacowe w Brodach, założenie zamkowe w Gorzanowie.

³¹⁴ Ogród w Nieborowie, ogród w Rogalinie, Ogród Wilanowski.

³¹⁵ Ogród w Sokolnikach, ogrody w Trzebieszowicach i Sieniawie.

³¹⁶ Ogród pałacowy w Małej Wsi (do niedawna rządowy ośrodek konferencyjny), ogród klasztorny w Jarosławiu (towarzyszy Ośrodkowi Formacji Chrześcijańskiej).

³¹⁷ Ogród klasztorny karmelitów w Warszawie – obecnie ogród Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego.

³¹⁸ Ogród w Radzynie Podlaskim.

³¹⁹ Z. Kobyliński, A. Paczuska, Poglądy młodzieży liceów warszawskich na temat zabytków: czy teorie konserwatorskie są zgodne z oczekiwaniami społecznymi, *Ochrona Zabytków*, nr 2, 2007, s. 81.

zaistnieć w świadomości społecznej, ich trwanie musi być zgodne z interesem społecznym, a społeczeństwo musi się z nimi identyfikować.

Nie zawsze są to mechanizmy automatyczne. Przez wiele powojennych lat lokalne społeczeństwa, zwłaszcza na terenach Polski północnej i zachodniej (choć na pozostałych obszarach również) nie identyfikowały się z tamtejszymi założeniami rezydencjonalnymi, traktując je jako elementy kulturowo obce, nie pełniące w nowych realiach żadnej istotnej funkcji³²⁰.

Późniejsze przemiany społeczne i dystans czasowy do wydarzeń historycznych, zwłaszcza tych, związanych z II wojną światową oraz czasów powojennych spowodowały, że sytuacja założeń rezydencjonalnych obecnie zmienia się, a akceptacja społeczna dla zabytków wynika dziś z całkowicie innych przesłanek. Współczesne społeczeństwa oczekują od swoich władz przede wszystkim stworzenia warunków akceptowalnej jakości życia. Parki i ogrody, oraz powiązane z nimi krajobrazy jakoś tę budują³²¹. Współcześnie społecznej akceptacji sprawowania przez państwo opieki i ochrony w stosunku do zabytku - ogrodu regularnego XVII i XVIII w. sprzyja, pełnienie przez niego następujących funkcji społecznych:

- funkcji obiektu historycznego, związanego z ważnymi postaciami lub wydarzeniami, w aspekcie lokalnym lub ponadlokalnym,³²²
- funkcji kluczowego zabytku danego miasta lub obszaru nieurbanizowanego, wyróżniającego dane miasto czy obszar na tle innych,
- funkcji atrakcji turystycznej, generującej ruch turystyczny na danym obszarze³²³
- funkcji miejsca, generującego bezpośrednio i pośrednio miejsca pracy³²⁴,
- funkcji terenu zieleni, ważnego dla lokalnej społeczności ze względu na walory przyrodnicze, stanowiącego element systemu zieleni miasta lub obszaru nieurbanizowanego³²⁵,
- miejsca świątecznego wypoczynku, funkcji terenu „ekskluzywnego”, różnego jakościowo od osiedlowego skweru³²⁶.

³²⁰ Największy odsetek dawnych założeń rezydencjonalnych z całkowicie zniszczonym pałacem czy dworem występuje na terenach Polski zachodniej i północno - wschodniej: w woj. zachodniopomorskim, gdzie na 683 zabytkowe parki rezydencjonalne 391 wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi 57,2 % tego typu parków na terenie województwa, śląskim, gdzie na 221 parków rezydencjonalnych 116 wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi 52,5% tego typu parków na terenie województwa, warmińsko - mazurskim, gdzie na 403 parki rezydencjonalne 141 wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi 35 % tego typu parków na terenie województwa (dane według Pracowni Rejestru Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, stan z 2008 r.).

³²¹ Peter Goodchild, Opieka nad dziedzictwem ogrodowym i krajobrazowym: rola edukacji uzupełniającej, Zielone światy. Zabytkowy krajobraz kulturowy, parki, ogrody, cmentarze i inne formy zaprojektowanej zieleni. Ich ochrona, konserwacja, restauracja i użytkowanie społeczne, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s.137.

³²² Funkcję taką pełni np. założenie pałacowo – ogrodowe w Wilanowie, jednoznacznie kojarzone z osobą Jana III Sobieskiego.

³²³ Funkcję taką pełnią Ogród Wilanowski w Warszawie i Ogród Branickich w Białymstoku.

³²⁴ Funkcję taką pełniło przez wiele lat założenie pałacowo – ogrodowe w Podhorcach, gdzie dzięki istnieniu sanatorium znajdowało miejsce pracy wielu mieszkańców wsi Podhorce, co sprzyjało zachowaniu tego zabytku. Obecnie założenie to, po przekazaniu Lwowskiej Galerii Sztuki, przestało być miejscem pracy dla okolicznej ludności.

³²⁵ Funkcję taką pełni Ogród Branickich w Białymstoku, włączony w system terenów zieleni, który tworzą Bulwary Kościalkowskiego, Park Stary, Planty, park Zwierzyniec (częściowo rezerwat przyrody).

- funkcji „oprawy”, podnoszącej rangę ważnych obiektów publicznych³²⁷.
W szeroko pojętych działaniach konserwatorskich należy stworzyć warunki, sprzyjające pełnieniu przez ogrody regularne XVII i XVIII w. powyższych funkcji.
Znacznie większy stopień społecznej akceptacji i społecznego przyzwolenia na finansowanie ochrony i konserwacji przez państwo cechuje obiekty powszechnie dostępne np. obiekty muzealne niż parki zamknięte, pozostające w rękach prywatnych. Sposobem poprawienia społecznej akceptacji w stosunku do ogrodów o ograniczonej dostępności może być stworzenie programu, zakładającego ich czasowe udostępnienie dla zwiedzających, w zamian za możliwość uzyskania dofinansowania na konserwację ze środków publicznych³²⁸.

9.9. Programy konserwatorski i użytkowy

Zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, programy konserwatorski i restauratorski powinny zdefiniować zakres i sposób przeprowadzenia prac, wskazać proponowane materiały i technologie. Programy te podlegają uzgodnieniu konserwatorskiemu³²⁹.

Na etapie tym, zdaniem autorki, powinien zostać również określony generalny kierunek działań, wraz z uzasadnieniem tego wyboru, zgodnie z zasadami zawartymi w międzynarodowych konwencjach, a w szczególności w Karcie Weneckiej, Karcie Florenckiej i Dokumencie z Nara o Autentyźmie.

ZAKRES

Określając zakres prac konserwatorskich powinno się podać:

- zasięg terytorialny prac konserwatorskich (czy obejmą całość ogrodu czy tylko część),
- zakres rzeczowy planowanych prac, mających na celu ochronę i wyeksponowanie substancji zabytkowej,
- zakres rzeczowy planowanych prac, mających na celu adaptację współczesnych nawarstwień, uznanych za cenne ze względów artystycznych, społecznych, przyrodniczych i innych,
- zakres planowanej adaptacji do współczesnej funkcji i zwiększonej liczby użytkowników,
- zakres prac mających na celu usuwanie elementów degradujących kompozycję ogrodową,

³²⁶ Typowym przykładem miejsca świątecznych spacerów jest dla Warszawy Ogród Wilanowski, dla Białegostoku – Ogród Branickich, dla Jarosławia - wzgórze klasztorne – teren dawnych ogrodów benedyktynek.

³²⁷ Wśród europejskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w., stanowiących oprawę ważnego obiektu publicznego można wskazać ogród Villa Doria Pamphili w Rzymie, stanowiący oprawę jednej z reprezentacyjnych siedzib premiera Włoch, co bezpośrednio przekłada się na wysoki poziom jego konserwacji.

³²⁸ Ten model postępowania w odniesieniu do prywatnych ogrodów historycznych stosowany jest w Wielkiej Brytanii.

³²⁹ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 25 p.1.2.

- Zakres prac mających na celu objęcie ochroną prawną lub innymi działaniami konserwatorskimi otoczenie ogrodu.

SPOSÓB PROWADZENIA PRAC

Określając sposób prowadzenia prac powinno się podać:

- co będzie stanowiło podstawę dla rozwiązań projektowych,
- jaki jest generalny kierunek prac konserwatorskich dla całości ogrodu, jaki jest zamierzony efekt końcowy,
- jaki jest kierunek prac konserwatorskich dla poszczególnych elementów kompozycji ogrodowej,
- jaki jest kierunek ewentualnych działań rekonstrukcyjnych w odniesieniu do tych elementów kompozycji ogrodowej, które przestały istnieć lub których zły stan techniczny uniemożliwia dalszą konserwację,
- na ile zostanie zachowana spójność kompozycyjna głównej dominanty architektonicznej zespołu (pałac, dwór, klasztor) i otaczającego ogrodu.

MATERIAŁY

Charakteryzując rozwiązania materiałowe należy określić:

- na ile planowane jest zachowanie wierności oryginalnym rozwiązaniom materiałowym,
- jakie materiały mają być użyte we współczesnych działaniach rekonstrukcyjnych,
- jakie rozwiązania analogiczne zostaną wykorzystane, w przypadku braku wystarczających informacji dotyczących danego ogrodu oraz co stanowiło kryterium doboru tych rozwiązań.

TECHNOLOGIE

Charakteryzując technologie należy określić:

- jakie rozwiązania technologiczne są planowane do zastosowania przy konserwacji poszczególnych elementów kompozycji ogrodowej,
- jakie rozwiązania technologiczne są planowane do zastosowania dla rozróżnienia substancji zabytkowej i współczesnych uzupełnień.

W praktyce zakres i charakter prac przewidzianych w programach konserwatorskim i restauratorskim będzie wynikał z wielu indywidualnych uwarunkowań.

W ogrodach o dobrze zachowanej substancji zabytkowej pracom konserwatorskim należy nadać przede wszystkim charakter systematycznej pielęgnacji³³⁰, której zakres powinien być określony w wieloletnim planie pielęgnacji³³¹.

W ogrodach regularnych, o częściowym stopniu zachowania substancji zabytkowej, gdzie prace konserwatorskie polegają na jej zabezpieczeniu z niewielkim

³³⁰ Karta Florencka..., op. cit., art. 11.

³³¹ Wprowadzenie planów pielęgnacji ogrodów zabytkowych jest postulatem autorki.

uzupełnieniami, program konserwatorski powinien wynikać przede wszystkim z indywidualnej oceny stanu zachowania substancji zabytkowej. W tego typu obiektach, zwłaszcza tych w trudnej sytuacji ekonomicznej, mogą być stosowane pewne uproszczenia, przy zachowaniu ogólnej formy przestrzennej danego elementu: na przykład możliwe jest zastępowanie kosztownych parterów haftowych - gazonowymi³³².

Dla ogrodów, w których substancja zabytkowa zachowała się częściowo, w związku z czym planowane są prace restauratorskie z elementami rekonstrukcji, w imię uczynienia układu kompozycyjnego i zachowania jedności stylistycznej pałac – ogród, gdzie „przywrócenie dawnej świetności” jest wyraźnym oczekiwaniem społecznym³³³ powinien zostać opracowany **program prac restauratorskich**³³⁴. Program ten powinien bazować na ocenie stanu zachowania substancji zabytkowej, a wszelkie uzupełnienia - na wynikach przeprowadzonych badań, kwerend archiwalnych i bibliotecznych, analiz porównawczych³³⁵.

W ogrodach, gdzie substancja zabytkowa zachowała się szczątkowo, natomiast przetrwało wyraźnie zdefiniowane w przestrzeni miejsce po ogrodzie i główna dominanta architektoniczna, możliwa jest współczesna aranżacja terenu, łącząca się harmonijnie w jeden układ kompozycyjny z zachowaną historyczną architekturą. Aranżacja ta może, ale nie musi odwoływać się do wzorców historycznych. Nie powinna natomiast oddziaływać degradująco i stanowić konkurencji wizualnej dla zachowanych obiektów zabytkowych oraz nie może nosić miana ogrodu historycznego³³⁶ i korzystać z przywilejów przysługujących obiektom zabytkowym³³⁷.

W ogrodach regularnych, z zachowaną substancją zabytkową, uznanych za cenne dla kultury polskiej³³⁸, ale o nie wyjaśnionej sytuacji własnościowej lub zdecydowanym braku możliwości finansowo – organizacyjnych przeprowadzenia prac konserwatorskich przez właściciela, odpowiednikiem programu konserwatorskiego powinny być szczegółowe zalecenia konserwatorskie, dotyczące najpilniejszych prac zabezpieczających substancję zabytkową. Adresatem tych zaleceń powinien być inwestor

³³² Sytuacja taka zaistniała w ogrodzie w Sokolnikach, gm. loco, gdzie zrezygnowano z odtwarzania barokowego ornamentu parterów, stosując uproszczenia w ich rysunku.

³³³ Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim czy w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, gdzie zarządzający tymi zabytkami tak kreują ich wizerunek, by spełniały oczekiwania społeczne.

³³⁴ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 3 p.7 i 9.

³³⁵ Karta Florencka..., op. cit., art. 15.

³³⁶ Karta Florencka..., op. cit., art. 17.

³³⁷ Ogród taki powinien być w sensie prawnym traktowany jako otoczenie zabytku i jako otoczenie do rejestru wpisany, jednak z właściwym określeniem przedmiotu ochrony. Takie podejście do nowych kreacji „w stylu” ogrodów historycznych, opartych na wizjach współczesnych projektantów umożliwi rozdzielanie ogrodów, gdzie substancja zabytkowa faktycznie przetrwała (i tu powinno przede wszystkim trafić dofinansowanie państwa) od tych, które są rodzajem współczesnego historycznego pastiszu. Uwaga ta jest postulatem autorki.

³³⁸ Na przykład ogród w Brodach, woj. lubuskie, ogród w Wysocku, woj. podkarpackie, ogród w Gorzanowie, woj. dolnośląskie, ogród w Kamieńcu Suskim, woj. warmińsko - mazurskie.

zastępczy, działający z ramienia władz lokalnych (jeśli postrzegają one obiekt jako cenny dla swojego regionu)³³⁹. Postulat ten wymaga dopracowania od strony prawnej.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r. wymaga od właściciela zabytku, przeznaczonego do zagospodarowania na cele użytkowe (również ogrodu zabytkowego), posiadania programu zagospodarowania zabytku wraz z otoczeniem oraz programu dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości (**program użytkowy**). Program ten podlega uzgodnieniu konserwatorskiemu. Autorka uważa - na podstawie własnych badań w wybranych ogrodach regularnych XVII i XVIII w. oraz rozpoznania stanu zachowania i konserwacji ogrodów regularnych w Polsce - że program użytkowy powinien określić:

- planowany sposób użytkowania całości założenia pałacowo - ogrodowego, dworsko - ogrodowego czy klasztornego, w tym nie tylko obiektów kubaturowych, ale również ogrodu,
- wpływ przyjętego programu użytkowego na substancję zabytkową ogrodu,
- zakres prac adaptacyjnych w ogrodzie do nowej funkcji.

Wojewódzki konserwator zabytków powinien dysponować skutecznymi narzędziami prawnymi - administracyjnymi do kontroli i egzekwowania sposobu użytkowania ogrodu zabytkowego, zgodnego z zatwierdzonym programem.

9.10. Dokumentacja projektowa

Dokumentacja projektowa dla ogrodów regularnych powinna być opracowana zgodnie z wymogami Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ponieważ akt ten nie określa szczegółowo standardów dokumentacyjnych dla ogrodów zabytkowych, zakres dokumentacji projektowej dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w., ze względu na znaczne nasycenie obiektami architektonicznymi, powinien być wzorowany na dokumentacji dla obiektów budowlanych³⁴⁰. Zakres merytoryczny dokumentacji projektowej wynika z programu prac konserwatorskich, uzgodnionego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Właściciel ogrodu ma prawo wystąpić do konserwatora o wydanie zaleceń konserwatorskich przed rozpoczęciem prac projektowych³⁴¹. Opracowanie dokumentacji projektowej powinno zostać poprzedzone wnioskiem do właściwego dla danego terenu burmistrza, wójta lub prezydenta miasta o wydanie decyzji o warunkach zabudowy lub decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego³⁴² oraz o warunki przyłączenia do gestorów sieci³⁴³.

³³⁹ W obecnie obowiązującym prawodawstwie istnieje przepis umożliwiający przeprowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku w trybie wykonania zastępczego na koszt Skarbu Państwa. Wojewódzki konserwator zabytków wydaje wówczas decyzję określającą wysokość tej wierzytelności. W uzasadnionych przypadkach wierzytelność ta może być umorzona przez wojewodę w porozumieniu z Generalnym Konserwatorem Zabytków (Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 49, p 3 i 6).

³⁴⁰ W taki sposób została opracowana kompleksowa dokumentacja projektowa dla Ogrodu Branickich w Białymstoku.

³⁴¹ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 27.

³⁴² Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2003 r. Nr 80, poz. 717 z późn. zm.).

Dokumentacja projektowa dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. powinna składać się z trzech zasadniczych części: projektu koncepcyjnego³⁴⁴, projektu budowlanego³⁴⁵, sporządzonego w formie projektu zagospodarowania terenu dla całego ogrodu, i odrębnych projektów budowlanych i architektoniczno - budowlanych dla jego elementów (architektonicznych, infrastruktury technicznej i innych) oraz branżowych projektów wykonawczych. Dokumentacji projektowej towarzyszy dokumentacja kosztorysowa oraz specyfikacja techniczna wykonania i odbioru robót. O ile zachowanie parametrów i norm przewidzianych Prawem budowlanym wpływa niekorzystnie na zabytek, możliwe jest dokonanie odstępstwa, na które zgodę może w uzasadnionych przypadkach udzielić Minister Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa³⁴⁶. Proces uzgadniania dokumentacji projektowej przebiega wielotorowo i jest uzależniony od specyfiki obiektu. Zazwyczaj obejmuje uzgodnienie konserwatorskie, uzgodnienia branżowe, uzgodnienie w Zakładzie Uzgadniania Dokumentacji. Dokumentacja projektowa stanowi podstawę do wydania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków decyzji zezwalającej na prowadzenie określonych w niej prac, natomiast pozwolenie na budowę wydawane jest przez starostę powiatowego³⁴⁷.

Prace projektowe w ogrodach zabytkowych, w tym w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. powinny być koordynowane przez architekta krajobrazu, specjalizującego się w konserwacji ogrodów zabytkowych³⁴⁸. W procesie projektowym, oprócz zagadnień konserwatorsko – technicznych, powinny zostać uwzględnione aspekty społeczne i ekonomiczne³⁴⁹.

PROJEKT KONCEPCYJNY³⁵⁰

Podstawę do opracowania projektu koncepcyjnego dla rewaloryzacji ogrodu regularnego XVII i XVIII w. powinny stanowić:

- dane uzyskane w wyniku prac pomiarowych i inwentaryzacji,

³⁴³ Ibidem, art. 34 p. 3.3.

³⁴⁴ Nie ma wymogu prawnego opracowania projektu koncepcyjnego. W praktyce nie jest jednak możliwe pominięcie tej fazy projektowania, gdyż stanowi ona podstawę do dalszych rozwiązań, służy również wstępnym uzgodnieniom z inwestorem i wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz wykorzystywana jest dla celów promocyjnych.

³⁴⁵ Prawo budowlane..., op. cit., art. 34 p. 3.

³⁴⁶ Ibidem, art. 9 p.1.

³⁴⁷ Ibidem, art. 34 p.3.

³⁴⁸ Na konieczność pracy przy ogrodach zabytkowych wykwalifikowanych specjalistów zwraca uwagę Karta Florencka (art. 24), wskazując na wymóg zatrudniania do tego typu zadań historyków sztuki, architektów krajobrazu, architektów, ogrodników, botaników. W Polsce istnieje paradoks prawny, polegający na tym, iż architekci krajobrazu, najlepiej zawodowo przygotowani do koordynowania prac konserwatorskich w ogrodach zabytkowych, ze względu na niemożność zdobycia uprawnień budowlanych, nie mają prawa do autorstwa konserwatorskiej dokumentacji budowlanej dla ogrodu zabytkowego. Paradoks ten wymaga stosownych rozwiązań prawnych.

³⁴⁹ Karta Krakowska, uchwalona w trakcie Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej „Kraków 2000”, tekst za: Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki 4 (43) 2000, art. 8.

³⁵⁰ Zasady sporządzania koncepcji rewaloryzacji ogrodu regularnego opracowano na podstawie własnych doświadczeń z prac badawczo – projektowych, przeprowadzonych w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, Ogrodzie Wilanowskim oraz w ogrodzie klasztornym karmelitów (obecnie seminaryjnym) w Warszawie oraz zaleceń do sporządzania projektu koncepcyjnego, autorstwa czołowych polskich badaczy ogrodów historycznych ostatniego półwiecza: Gerarda Ciołka, Longina Majdeckiego i Janusza Bogdanowskiego.

- wyniki badań i analiz,
- ocena stopnia zachowania substancji zabytkowej,
- atrybucja i datowanie,
- współczesna forma użytkowania ogrodu,
- uwarunkowania prawne i własnościowe,
- uwarunkowania zapisane w decyzji o warunkach zabudowy lub w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego,
- zalecenia konserwatorskie,
- oczekiwania inwestora,
- możliwości ekonomiczne i organizacyjne inwestora.

W projekcie koncepcyjnym należy określić:

- zamierzenia projektowe w odniesieniu do całości ogrodu,
- zamierzenia projektowe w odniesieniu do poszczególnych składników kompozycji ogrodowej: szaty roślinnej, elementów architektonicznych, wystroju rzeźbiarskiego, układu drogowego, układu wodnego,
- podstawowe rozwiązania kolorystyczne i materiałowe, z uzasadnieniem podjętych decyzji,
- działania mające na celu ucytelnienie historycznego programu ideowego ogrodu, o ile stopień zachowania substancji zabytkowej na to pozwala,
- rodzaj i sposób funkcjonowania współczesnej infrastruktury ogrodu (np. zasilanie w energię elektryczną, sieć wodno – kanalizacyjna, elementy odwodnienia nawierzchni, system nawadniania, infrastruktura związana z monitoringiem itp.),
- zamierzenia projektowe, mające na celu ucytelnienie historycznych powiązań z krajobrazem otaczającym (o ile stopień przekształceń tego krajobrazu na to pozwala),
- sposób postępowania z elementami współczesnymi, uznanymi za degradujące kompozycję ogrodową (np. rozbiórka, przebudowa, adaptacja, izolacja zielenią),
- wpływ współczesnej funkcji ogrodu na zamierzenia projektowe oraz zakres niezbędnych adaptacji do tej funkcji.

Projekt koncepcyjny powinien zostać opracowany w formie opisu, charakteryzującego i uzasadniającego przyjęte rozwiązania projektowe oraz w formie graficznej. Często na etapie koncepcji opracowywana jest również wizualizacja. Projekt koncepcyjny służy zaprezentowaniu wizji projektowych zainteresowanym stronom, w celu uzyskania ich opinii. Nie ma formalnego wymogu uzgodnienia koncepcji z wojewódzkim konserwatorem zabytków, natomiast zwyczajowo jest to etap, na którym konserwator zapoznaje się z kierunkiem przyjętych prac i może przedstawić w tej kwestii swoją wstępną opinię.

PROJEKT BUDOWLANY I PROJEKTY WYKONAWCZE

Projekt budowlany i projekty wykonawcze dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. opracowywane są w oparciu o projekt koncepcyjny, po uzyskaniu akceptacji

inwestora dla proponowanych rozwiązań, wstępnej opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz innych zainteresowanych stron. Projekt zagospodarowania terenu, wchodzący w skład projektu budowlanego powinien uwzględniać elementy istniejące i projektowane, łącznie ze współczesną infrastrukturą techniczną³⁵¹. Powinien zostać opracowany na aktualnej mapie do celów projektowych. Dla poszczególnych obiektów architektonicznych i elementów infrastruktury technicznej, znajdujących się na terenie ogrodu należy opracować odrębne projekty budowlane. Oprócz uzgodnienia w Zakładzie Uzgadniania Dokumentacji, podlegają one uzgodnieniom branżowym oraz konserwatorskim.

Rozwinięcie projektów budowlanych stanowią projekty wykonawcze. Obejmują one zagadnienia różnych branż, występujących na danym terenie. Zazwyczaj opracowywane są dla³⁵²:

- szaty roślinnej (projekt gospodarki drzewostanem, projekt zieleni),
- dróg i nawierzchni,
- elementów wystroju architektonicznego,
- układu wodnego,
- infrastruktury technicznej (instalacji elektrycznych, wodno – kanalizacyjnych, instalacji systemu nawodnienia, systemu monitoringu itd.).

Konserwacja wyposażenia rzeźbiarskiego odbywa się na podstawie odrębnego opracowania - programu konserwatorskiego, zatwierdzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków³⁵³.

Komplet dokumentacji projektowej (koncepcja, projekty budowlane i wykonawcze) stanowią podstawę do wydania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków decyzji zezwalającej na przeprowadzenie prac w oparciu o przedłożoną dokumentację. W końcowej fazie opracowywania dokumentacji projektowej budowlano - wykonawczej przygotowuje się dokumentację kosztorysową oraz specyfikację techniczną wykonania i odbioru robót budowlanych.

9.11. Prace realizacyjne

Zakres prac realizacyjnych określa dokumentacja projektowa. Prace te mogą mieć zarówno charakter kompleksowy, jak też i charakter mocno ograniczonych prac zabezpieczających czy ratowniczych. Prowadzone są w różnym trybie: od sposobu gospodarczego (zazwyczaj w niewielkich ogrodach prywatnych) po tryb zamówień publicznych (duże obiekty publiczne³⁵⁴). Zakres prac realizacyjnych, prowadzonych

³⁵¹ Dotyczy to tych obiektów, w których planowane są kompleksowe prace konserwatorskie. Tam gdzie prace mają zakres ograniczony do pojedynczych elementów kompozycji ogrodowej, zakres projektu zagospodarowania terenu ma zasięg ograniczony - do projektowanych elementów i ich bezpośredniego sąsiedztwa.

³⁵² Projekty wykonawcze w tym zakresie opracowano dla Ogrodu Branickich w Białymstoku.

³⁵³ Program taki opracowano i zrealizowano dla zespołu rzeźb ogrodowych w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

³⁵⁴ Na przykład w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, Ogrodzie Wilanowskim.

w trybie zamówień publicznych powinna szczegółowo określać specyfikacja przetargowa, uniemożliwiając stosowanie innych rozwiązań i technologii, niż przewidziane w dokumentacji projektowej (np. w celu zmniejszenia kosztów przez wykonawców). Prace realizacyjne powinny być prowadzone pod nadzorem autorskim³⁵⁵ i konserwatorskim³⁵⁶. Firmy podejmujące się prac wykonawczych w ogrodach zabytkowych powinny wykazać się doświadczeniem w tego typu przedsięwzięciach, przygotowanymi zawodowo pracownikami oraz odpowiednim sprzętem. Prace realizacyjne mogą być koordynowane jedynie przez osobę dysponującą odpowiednimi kwalifikacjami. Do kierowania pracami konserwatorskimi w ogrodach zabytkowych uprawnione są osoby posiadające tytuł magistra, uzyskany po ukończeniu wyższych studiów, obejmujących programem problematykę konserwacji zieleni zabytkowej oraz mają co najmniej 12-miesięczną praktykę zawodową w tym zakresie³⁵⁷. Odbiór prac powinien odbywać się komisyjnie, z udziałem przedstawiciela służb konserwatorskich ochrony zabytków, oceniającego ich zgodność z dokumentacją projektową i programem konserwatorskim.

Przez cały okres prowadzenia prac realizacyjnych powinien być prowadzony dziennik budowy, w którym należy odnotowywać przebieg prac i wносить uwagi, co do ich jakości³⁵⁸.

PRACE REALIZACYJNE W PARTERACH³⁵⁹

Prace te polegają na geodezyjnym wyznaczeniu lokalizacji parterów w terenie, wykorytowaniu obszaru, na którym zostanie założony parter na 15 cm i przeniesieniu za pomocą siatki kwadratów ornamentu w teren. Następnie, zgodnie z rysunkiem wzoru, należy ustawić sadzonki bukszpanu (bukszpan lokalnej produkcji, odmiany 'Suffruticosa', sadzony w jednym rzędzie) i obsypać je ziemią urodzajną. Przestrzenie pomiędzy rzędami bukszpanu powinno się wypełnić pospółką (grubość warstwy 10 cm) i ubić na mokro. Wierzchnią warstwę należy wykonać z ozdobnego materiału (zgodnie z projektem: np. z miazgu ceglanego, piasku rzecznoego, żwiru z dodatkiem miazgu węglowego itd.) i również ubić na mokro³⁶⁰. Częstym błędem przy zakładaniu parterów jest stosowanie obrzeży betonowych czy taśm stalowych, które nie są zgodne z historycznymi technologiami³⁶¹. Stosowanie taśm stalowych może być dopuszczone

³⁵⁵ Prawo budowlane..., op. cit., art. 20 p. 1.4.

³⁵⁶ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 38.

³⁵⁷ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r., Dz. U. Nr 150, poz. 1579.

³⁵⁸ Obowiązek prowadzenia dziennika budowy dotyczy tych realizacji, które mają charakter budowy w rozumieniu ustawy Prawo budowlane. Dotyczy to większości kompleksowych procesów konserwatorskich, prowadzonych w ogrodach regularnych XVII i XVIII w.

³⁵⁹ Zasady prac realizacyjnych w parterach opracowano na podstawie badań własnych, przeprowadzonych w Ogrodzie Branickich w Białymstoku oraz danych z ogrodów zagranicznych: głównie ze Schwetzingen, Charlottenburga, Hampton Court.

³⁶⁰ Technologia zakładania parterów opisana i stosowana w praktyce przez autorkę, zgodna jest z zaleceniami osiemnastowiecznego teoretyka ogrodów Dezalliera d'Argenville'a. Autorka zapoznała się z nią w ogrodzie w Schwetzingen.

³⁶¹ Błąd ten popełniono między innymi w ogrodzie w Nieborowie, gdzie elementy stalowej bednarki wyznaczają ornament i jako element ahistoryczny wpływają negatywnie na wizualny odbiór parterów.

jedynie na dużych parterach gazonowych, dla utrzymania czystej krawędzi ułożonej darni. Nie należy również układać pod warstwą ozdobnego kruszywa folii, czy innych materiałów odcinających od podłoża, gdyż powoduje to zawilgocenie tej warstwy i pokrycie glonami.

PRACE REALIZACYJNE W BOSKIETACH

Prace w boskietach mogą przybierać różny charakter, w zależności od zamierzonego przez projektanta efektu końcowego i polegać na:

- usunięciu drzew suchych, chorych i obcych gatunkowo boskietom (o ile nie mają one znaczącej wartości przyrodniczej), następnie korekcie koron pozostałych drzew, zwłaszcza rosnących w sąsiedztwie alejek, w celu stworzenia warunków wzrostu dla nowych nasadzeń szpalerów grabowych (metodę tą stosuje się w ogrodzie w Schwetzingen),
- obniżeniu wysokości i bardzo silnych cięciach formujących w koronach starych drzew, w celu wymuszenia regeneracji dużych ilości drobnych gałązek, podatnych na formowanie z nich w ścian boskietów (metodę tą stosuje się w ogrodzie w Groß Sedlitz),
- całkowitej wymianie starodrzewu na nowe nasadzenia, w skład których wchodzi gatunki stosowane historycznie – dorastające do kilku – kilkunastu metrów i zastosowanie drewnianych, malowanych na zielono płotków (wysokości ok. 2,5 m), dających wrażenie równych ścian boskietów (metoda ta stosowana jest w Wersalu).

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO ELEMENTÓW ARCHITEKTONICZNYCH

Charakter prac realizacyjnych w odniesieniu do obiektów architektonicznych uzależniony jest od stanu ich zachowania i technologii, w jakiej zostały zbudowane. Prace te obejmują zazwyczaj wprowadzenie izolacji przeciwwilgociowych, konserwację więźby dachowej, pokrycia dachu i stropów, konserwację stolarki okiennej i drzwiowej, zabezpieczenie zachowanych elementów wystroju wnętrza³⁶². Ponieważ ważnym czynnikiem, sprzyjającym zachowaniu budowli zabytkowej, jest fakt jej użytkowania, na etapie prac realizacyjnych konieczne jest również przeprowadzenie prac adaptujących obiekt do nowej funkcji³⁶³. Minimalny ich zakres polega zazwyczaj na doprowadzeniu mediów oraz budowie zaplecza sanitarnego.

W odniesieniu do elementów architektonicznych, zachowanych w formie relikwów, a uznanych za kluczowe dla danej kompozycji ogrodowej, możliwe jest

³⁶² Pracami w takim zakresie objęto w latach 1997 - 2008 pawilony ogrodowe i główną bramę wjazdową na teren rezydencji Branickich w Białymstoku.

³⁶³ Urząd miasta w Białymstoku stanął przed problemem znalezienia nowych funkcji dla pawilonów tzw. studni, dla pomieszczeń w głównej bramie wjazdowej, a w przyszłości dla odbudowywanych: Pawilonu Chińskiego i Pawilonu nad Kanałem. W pawilonach studni mają się znaleźć informacja turystyczna i niewielka ekspozycja, poświęcona historii rezydencji oraz wynikom prowadzonych tu badań archeologicznych, w bramie wjazdowej mają się znaleźć pomieszczenia socjalne dla zarządzających obiektem. Miasto nie zdecydowało jeszcze o funkcji dwóch pozostałych pawilonów, których odbudowa jest planowana.

podjęcie prac rekonstrukcyjnych, opartych na badaniach naukowych. Powinny być one realizowane we współczesnych technologiach, ale w formach historycznych (ustalonych na podstawie badań), przy zachowaniu wizualnej spójności z resztą założenia.

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO UKŁADU WODNEGO

Prace realizacyjne w odniesieniu do układu wodnego w ogrodach regularnych polegają zazwyczaj na konserwacji lub odtworzeniu dawnych zbiorników (stawów, kanałów, sadzawek), o ile współczesne uwarunkowania, związane z możliwością ich zasilania, na to pozwalają. Zakres prac uzależniony jest od specyfiki danego zbiornika i może obejmować: ukształtowanie linii brzegowej, uszczelnienie dna, wyprofilowanie skarp i obsianie ich trawą lub wyłożenie darnią, zabezpieczenie brzegów faszyną, palisadą, deska lub kamieniem (w uzasadnionych historycznie przypadkach).

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO NAWIERZCHNI

Prace realizacyjne w odniesieniu do układu drogowego w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. polegają zazwyczaj na: korekcie przebiegu i szerokości dróg³⁶⁴, korekcie kształtu placów, demontażu współczesnych nawierzchni (np. asfaltowych czy z płyt chodnikowych³⁶⁵) i zastąpieniu ich typową dla ogrodów regularnych nawierzchnią żwirową (sporadycznie kamienną, w uzasadnionych historycznie przypadkach), wyprofilowaniu nawierzchni (spadki podłużne i poprzeczne), budowie systemu kanalizacji deszczowej, odbierającego nadmiar wody z dróg i placów ogrodowych. Przekroje konstrukcyjne dróg muszą być dostosowane do współczesnych obciążeń, wynikających z konieczności poruszania się po nich pojazdów i maszyn, związanych z pracami ogrodniczymi oraz do lokalnych warunków gruntowo – wodnych.

PRACE REALIZACYJNE (KONSERWACJA) W ODNIESIENIU DO WYSTROJU RZEŹBIARSKIEGO

Na czas prowadzenia kompleksowych prac realizacyjnych w ogrodzie regularnym jego wyposażenie rzeźbiarskie powinno zostać zdemontowane, aby nie doszło do jego przypadkowych uszkodzeń. W zależności od stanu zachowania elementy wystroju rzeźbiarskiego powinny zostać poddane pracom konserwatorskim, polegającym na: oczyszczeniu powierzchni z zabrudzeń, uzupełnieniu ubytków, uzupełnieniach elementów brakujących. W niektórych ogrodach rzeźby z piaskowca, zgodnie z historyczną technologią, są malowane na biało, aby imitowały marmur (Herrenhausen w Hanowerze, Ogród Branickich w Białymstoku). W wielu ogrodach zachodniej Europy stosowana jest praktyka wykonywania kopii oryginalnych rzeźb w technologii sztucznego kamienia, przeznaczonych do ogrodu i przenoszeniu oryginałów na

³⁶⁴ Historyczną szerokość dróg często wyznaczały w terenie rzędowo ułożone kamienie (np. w Ogrodzie Branickich w Białymstoku).

³⁶⁵ Nawierzchnie asfaltowe, przeznaczone do wymiany na żwirowe, występują między innymi w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i Ogrodzie Wilanowskim. Nawierzchnia asfaltowa występuje również w Ogrodzie Saskim w Warszawie – na razie nie jest planowana jej wymiana.

ekspozycje muzealne w zamkniętych pomieszczeniach (np. Villa Borghese, Schwetzingen).

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO WSPÓŁCZESNEJ INFRASTRUKTURY

Współczesne funkcjonowanie ogrodów regularnych XVII i XVIII w. wymusza wprowadzanie do nich nowej infrastruktury technicznej: sieci elektrycznych, przyłączy wodno – kanalizacyjnych, systemu sztucznego nawadniania, systemu monitoringu. Ważne jest, aby na etapie budowy instalacji podziemnych nie naruszyć zachowanej substancji zabytkowej ogrodu oraz nie spowodować kolizji z innymi elementami projektowanymi³⁶⁶.

9.12. Prace pielęgnacyjne

Podstawą trwania ogrodu historycznego jest jego systematyczna pielęgnacja³⁶⁷. Obecnie jedynym sposobem jej wyegzekwowania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków jest wydawanie zaleceń pokontrolnych i monitorowanie ich realizacji³⁶⁸. Ze względu na dużą ilość obiektów i niewielką ilość zajmujących się nimi urzędników³⁶⁹, system ten nie jest efektywny. Proponuje się zatem wprowadzenie obowiązku posiadania przez właściciela wieloletniego planu pielęgnacji ogrodu³⁷⁰, uzgodnionego jednorazowo przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Czynności w nim ujęte, związane z bieżącą pielęgnacją nie podlegałyby każdorazowemu uzgodnieniu konserwatorskiemu, np. bieżące usuwanie samosiewu do określonej średnicy pnia, czy wymiana bukszpanu na parterach, przy zachowaniu formy ornamentu. Dla obiektów małych, o prostym układzie przestrzennym, plan pielęgnacji mógłby mieć formę uproszczoną. Za opracowanie planu pielęgnacji powinien być odpowiedzialny właściciel ogrodu³⁷¹. Przykłady wielu ogrodów pokazują, że znacznie wyższy poziom pielęgnacji występuje w tych ogrodach zabytkowych, gdzie prace wykonują stałe ekipy, trwale związane z obiektem niż w tych, gdzie firmy zajmujące się pielęgnacją wyłaniane są w drodze przetargu³⁷². Tam, gdzie jest to możliwe, pielęgnacja powinna być prowadzona przez etatowych ogrodników, trwale związanych z danym ogrodem.

³⁶⁶ Według opisanych zasad zaprojektowano współcześnie instalację elektryczną i wodno – kanalizacyjną oraz system monitoringu dla Ogrodu Branickich w Białymstoku.

³⁶⁷ Karta Florencka..., op. cit., art. 11.

³⁶⁸ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 40, p.1.

³⁶⁹ Z informacji uzyskanych przez autorkę w urzędach konserwatorskich wynika, że wielu pracowników służb konserwatorskich, zajmujących się zielenią zabytkową, pracuje w niepełnym wymiarze godzin.

³⁷⁰ Wzorem rozwiązań niemieckich, stosowanych np. w Schwetzingen, gdzie od lat 70. XX w. pielęgnacja jest prowadzona według tego samego planu tzw. Parkpflegewerk.

³⁷¹ Wprowadzenie wieloletnich planów pielęgnacji jest postulatem autorki, nie mającym dotychczas podstaw prawnych w obowiązującym prawodawstwie polskim.

³⁷² Wśród polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. przykładami obiektów w których znajdują się pracownicy etatowi zajmujący się ich pielęgnacją są Rogalin, Ogród Wilanowski, Nieborów. Prace pielęgnacyjne w drodze przetargów zlecane są w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i w Ogrodzie Saskim w Warszawie.

Zazwyczaj zakres prac pielęgnacyjnych w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. obejmuje następujące czynności:

partery

- cięcie formujące ornamentu bukszpanowego (dwukrotne w sezonie wegetacyjnym),
- dwukrotna wymiana w sezonie wegetacyjnym roślin kwiatowych na rabatach brzeźnych,
- nawożenie i stosowanie środków owadobójczych i grzybobójczych,
- systematyczne odchwaszczanie,
- uzupełnianie i wyrównywanie ozdobnego kruszywa,
- zabezpieczanie agrowłókniną na sezon zimowy,

boskiety

- cięcie formujące szpalery w boskietach (zimowe i letnie),
- cięcie formujące i sanitarne w koronach drzew wewnątrz boskietów, w celu zapewnienia dostatecznej ilości światła, usuwanie na bieżąco drzew chorych, martwych, niebezpiecznych dla użytkowników ogrodu,
- usuwanie na bieżąco samosiewu,
- systematyczna ocena drzewostanu pod kątem eliminacji zagrożeń (wizualna ocena starych drzew parkowych zagrażających bezpieczeństwu)²⁷³,

układ wodny

- wymianę, w miarę potrzeb, umocnień brzegów z faszyny lub palisady drewnianej,
- bieżącą pielęgnacją skarp zbiorników wodnych (ponieważ są one kształtowane w sposób geometryczny dla wydobycia światłocienia, porastająca je trawa powinna być cięta krótko i często),
- usuwanie jesienią opadłych liści z powierzchni zbiorników wodnych,
- systematyczną kontrolę stanu technicznego i usuwanie usterek w systemie zasilania zbiorników wodnych i odprowadzania z nich wody,

układ drogowy

- równanie i zagęszczanie nawierzchni,
- odchwaszczanie nawierzchni,
- grabienie liści jesienią,
- odśnieżanie zimą w sposób nie naruszający nawierzchni żwirowej,

architektura ogrodowa

- stały monitoring stanu zachowania, w przypadku obiektów kubaturowych, a w szczególności monitoring stanu dachu i rynien, pojawiania się zawilgoceń i pęknięć muru,
- usuwanie drobnych usterek,

²⁷³ Marek Kosmała, Edyta Rosłon – Szeryńska, Wizualna metoda identyfikacji starych drzew parkowych zagrażających bezpieczeństwu, Przyroda i miasto t. VIII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 387 – 392.

dekoracja rzeźbiarska

- zabezpieczanie rzeźb ogrodowych na okres zimowy, np. poprzez nałożenie drewnianych osłon,
- monitorowanie uszkodzeń.

9.13. Ochrona konserwatorska krajobrazu powiązanego z ogrodem

Karta Florencka stwierdza, że ogród historyczny nie może być oddzielony od swojego otoczenia³⁷⁴. Zgodnie z jej zaleceniami powinien być zachowywany i konserwowany w krajobrazie, w który go wkomponowano, z zachowaniem jego walorów³⁷⁵. Krajobraz, ze swojej natury, ma charakter dynamiczny. Zgodnie z Europejską Konwencją Krajobrazową współczesne zarządzanie krajobrazem ma na celu zachowanie i utrzymanie jego ważnych lub charakterystycznych cech, tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych, środowiskowych. Punkt ciężkości w studiach krajobrazowych powinien być przesunięty z dociekań nad kompozycją krajobrazu na przyczyny jej przeobrażeń³⁷⁶.

Działając w myśl zaleceń Karty Florenckiej i Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, na podstawie rozpoznania powiązań z krajobrazem wybranych ogrodów regularnych, stanu zachowania tych powiązań i możliwości ich ochrony, autorka niniejszej publikacji zaproponowała podstawowe etapy planowania ochrony konserwatorskiej krajobrazu, powiązanego z rezydencjami XVII i XVIII w.

Etap I.

Określenie specyfiki powiązań rezydencji z krajobrazem, wykreowanych w XVII i XVIII w. (oraz późniejszych, o ile zostały uznane za cenne dla danego układu kompozycyjnego).

Etap II.

Ocena stopnia zachowania powiązań pałacu, ogrodu i krajobrazu.

Etap III.

Rozpoznanie współczesnych kierunków przeobrażeń i rodzajów zagrożeń dla krajobrazów, powiązanych z założeniami ogrodowymi.

Etap IV.

Rozpoznanie dotychczasowych form ochrony krajobrazu, ocena skuteczności ich działania w aspekcie lokalnych uwarunkowań, wpływających na przeobrażenia krajobrazu.

³⁷⁴ Karta Florencka..., op. cit., art. 7.

³⁷⁵ Ibidem, art. 14.

³⁷⁶ Aleksander Böhm, Krajobraz miejski w warunkach demokracji i wolnego rynku, Studia i Materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1996, s. 9.

Etap V.

Opracowanie propozycji usprawnienia istniejących form ochrony krajobrazu lub wprowadzenia nowych form tej ochrony, w oparciu o przepisy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami³⁷⁷ (wpis do rejestru zabytków otoczenia ogrodu zabytkowego, wpis do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego, wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego lub ruralistycznego, utworzenie parku kulturowego), Ustawy o planowaniu przestrzennym³⁷⁸ (wyznaczenie w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego stref ochrony konserwatorskiej), Ustawy o ochronie przyrody³⁷⁹ (o ile dany teren ma również walory przyrodnicze - utworzenie parku krajobrazowego, włączenie w granice istniejącego parku krajobrazowego³⁸⁰, utworzenie obszaru chronionego krajobrazu lub zespołu przyrodniczo - krajobrazowego). Kierunek przyjętych działań zależy od indywidualnych uwarunkowań, dotyczących danego obiektu.

Etap VI.

Podjęcie działań w zakresie podnoszenia świadomości społecznej co do konieczności zachowania lub poprawy jakości krajobrazu.

Etap VII.

Podjęcie działań formalno prawnych, mających na celu usprawnienie istniejących form ochrony krajobrazu, powiązanego z rezydencją lub ustanowienie nowych form ochrony krajobrazu.

9.14. Społeczna promocja prac konserwatorskich

We współczesnych realiach „szumu informacyjnego” zaistnienie w świadomości społecznej ogrodów zabytkowych, w tym ogrodów regularnych XVII i XVIII w., możliwe jest jedynie przy zapewnieniu skutecznej promocji tej tematyki. Działania promocyjne powinny mieć zróżnicowany charakter, w zależności od grup społecznych, do jakich są skierowane. Mogą dotyczyć zarówno pojedynczego obiektu jak i grup obiektów.

Dotychczas w Polsce niewiele założeń regularnych XVII i XVIII w. ma zapewnioną promocję. Na czoło wybija się Ogród Wilanowski, zarządzany przez Dyрекcję Muzeum Pałac w Wilanowie oraz Ogród Branickich w Białymstoku, zarządzany przez tamtejszy Urząd Miasta.

Obserwacje autorki pokazują, że dużo łatwiej jest wypromować dobrze zachowany ogród publiczny, pełniący ważną funkcję społeczną (jak Ogród Wilanowski czy Ogród Branickich w Białymstoku), niż ogród zaniedbany, zamknięty dla lokalnej społeczności i turystów (jak na przykład ogród w Świerznie).

³⁷⁷ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit.

³⁷⁸ Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu..., op. cit.

³⁷⁹ Ustawa o ochronie przyrody..., op. cit.

³⁸⁰ Park krajobrazowy jest formą ochrony dla komponowanego krajobrazu, otaczającego rezydencje w Książu.

Spoleczna promocja prac konserwatorskich musi odbywać się na dwóch płaszczyznach. Działania promocyjne powinien prowadzić właściciel/zarządzający ogrodem zabytkowym, dostosowując zakres promocji do swoich możliwości i potrzeb - prowadząc stronę internetową, publikując foldery, współpracując z mediami, organizując programy edukacyjne, konferencje itp.

Działania promocyjne w odniesieniu do zabytków sztuki ogrodowej powinny być również prowadzone na szczeblu regionalnym (przez władze lokalne) oraz centralnym np. przez urząd Generalnego Konserwatora Zabytków lub Narodowy Instytut Dziedzictwa. Instytucje te powinny promować przykłady dobrze przeprowadzonych prac konserwatorskich w środowiskach specjalistów i właścicieli ogrodów zabytkowych, np. opracowując i publikując corocznie listę ogrodów, w których najwyżej oceniono prace konserwatorskie, co by zwiększało prestiż danego obiektu i wiązałyby się z przyznaniem mu wyróżnienia, jak również publikując listy obiektów najbardziej zagrożonych.

W szczególności promocja dla ogrodów zabytkowych powinna objąć wymienione poniżej zakresy działań.

- **Działania skierowane do społeczności lokalnej**, budujące „lokalną dumę” z posiadania tego typu ogrodu na swoim terenie, polegające na organizowaniu na jego terenie imprez dla mieszkańców np. wystaw, koncertów, działań o charakterze edukacyjnym, w tym ścieżek edukacyjnych, lekcji muzealnych (przy zapewnieniu poszanowanie substancji ogrodu), popularyzacji historii danego ogrodu w lokalnych mediach (działania takie prowadzone są w odniesieniu do Ogrodu Wilanowskiego i Ogrodu Branickich).
- **Działania skierowane do turystów**, polegające na popularyzacji danego ogrodu w przewodnikach lokalnych i krajowych, założenie strony internetowej, zachęcającej do odwiedzenia ogrodu, organizacji koncertów i wystaw o randze ponadlokalnej, opracowaniu folderu z historią obiektu, mapą ogrodu i podstawowymi informacjami logistycznymi (działania takie prowadzone są w odniesieniu do Ogrodu Wilanowskiego).
- **Działania skierowane do specjalistów**, polegające na organizacji konferencji poświęconych historii i konserwacji danego ogrodu, udziale w programach i organizacjach zrzeszających ogrody o podobnym charakterze (np. program organizowany przez dyrekcję muzeum w Wersalu „Królewskie Rezydencje Europy”), wydawanie publikacji naukowych, poświęconych tematyce danego ogrodu i jemu podobnych (działania takie prowadzone są w odniesieniu do Ogrodu Wilanowskiego i Ogrodu Branickich w Białymstoku).
- **Działania skierowane do przedstawicieli lokalnego i ponadlokalnego biznesu**, zachęcające do finansowego wspierania ochrony, konserwacji i promocji danego ogrodu, tworzenie fundacji, mających za zadanie pozyskiwanie środków na te cele, budowa prestiżu ogrodu (zazwyczaj całej rezydencji historycznej), powodująca, że fakt jego wsparcia finansowego korzystnie i w sposób zauważalny oddziałuje na

wizerunek darczyńcy (działania takie prowadzone są w odniesieniu do Ogrodu Wilanowskiego).

- **Działania skierowane do władz lokalnych i ponadlokalnych**, uświadamiające znaczenie ogrodu i jego rangi w skali regionu/kraju .

9.15. Zarządzanie i finansowanie

Sposób zarządzania ogrodami zabytkowymi powiązany jest ściśle ze sposobem zarządzania całością zabytkowych zespołów, w skład których wchodzi.

Zarządzanie ogrodami zabytkowymi polega na:

- inicjowaniu i koordynowaniu działań formalno - prawnych na rzecz ochrony ogrodu i jego otoczenia,
- organizacji prac pielęgnacyjnych i konserwatorskich, zarówno od strony technicznej jak i formalnej,
- zapewnieniu pracowników o kwalifikacjach niezbędnych do przeprowadzenia powyższych prac,
- organizacji funkcjonowania ogrodu w lokalnej społeczności,
- zapewnianiu promocji ogrodu w wybranych środowiskach,
- organizacji udostępniania ogrodu dla turystów,
- zapewnianiu źródeł finansowania dla realizacji powyższych zadań.

Duży wpływ na zarządzanie ogrodami zabytkowymi, ustawowo zagwarantowany, mają służby konserwatorskie. Mogą one nakazywać właścicielom zabytków wykonanie pewnych prac (zabezpieczających, konserwatorskich), czasami uwarunkowanych przeprowadzeniem kosztownych badań. Teoretycznie państwo polskie dofinansowuje prace konserwatorskie za pośrednictwem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego i Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków. W praktyce rzadko się zdarza, aby na konserwację ogrodu historycznego udało się uzyskać dofinansowanie. W Ogrodzie Branickich w przeciągu kilkunastu lat trwania procesu rewaloryzacji tylko jeden raz wojewódzki konserwator zabytków udzielił dofinansowania - w wysokości 20 000 zł³⁸¹, co przy kosztach całego przedsięwzięcia, szacowanych na 18 517 399 zł³⁸², było kwotą bardzo mało znaczącą.

Aby zarządzanie ogrodem zabytkowym przebiegało sprawnie, uprawnienia w tym procesie, odpowiedzialność i zadania oraz podmioty, które za nimi stoją, muszą pozostawać ze sobą w zrównoważonej relacji³⁸³. Uprawnienia wojewódzkich konserwatorów zabytków do wydawania nakazów i zakazów muszą być adekwatne do możliwości pozyskiwania środków na realizację wyznaczanych przez nich zadań. Nie oznacza to oczywiście przerzucenia na państwo całkowitej odpowiedzialności finansowej za utrzymanie wszystkich zabytków w kraju lecz raczej wskazanie na

³⁸¹ Dane uzyskane w Urzędzie Miasta w Białymstoku.

³⁸² Na podstawie dokumentacji kosztorysowej dla projektu rewaloryzacji Ogrodu Branickich w Białymstoku.

³⁸³ Kazimierz Zimmewicz, op. cit., s. 39.

konieczność stworzenia warunków, w których uzyskiwanie środków na konserwację, czy krajowych, czy europejskich będzie ułatwione.

Różne obiekty różnie radzą sobie ze zdobywaniem środków finansowych na prace konserwatorskie. Zarządzający Ogrodem Branickich w Białymstoku sięgnęli po środki europejskie z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, dysponowane przez Marszałka Województwa Podlaskiego³⁸⁴, Muzeum Pałac w Wilanowie przy pracach w Ogrodzie Wilanowskim korzysta między innymi ze środków z tzw. Norweskiego Mechanizmu Finansowego (za pośrednictwem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego), Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EEA Grants), Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Priorytet I - Rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych)³⁸⁵, dawny ogród klasztorny karmelitów w Warszawie zrealizowano ze środków diecezjalnych, przy wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, realizacja prac w dawnym ogrodzie benedyktynek w Jarosławiu planowana jest w oparciu o środki europejskie.

³⁸⁴ Dane z Urzędu Miasta w Białymstoku.

³⁸⁵ Dane ze strony internetowej Muzeum Pałac w Wilanowie www.muzeumpałacwwilanowie.pl.

10. Model postępowania konserwatorskiego

Postępowanie konserwatorskie to całokształt działań, związanych z ochroną i opieką w odniesieniu do danego zabytku. Postępowanie konserwatorskie obejmuje działania formalno – prawne, prace badawcze i studialne, prace projektowe, realizacyjne, pielęgnacyjne i promocyjne.

Prezentowany poniżej, autorski model postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. uwzględnia istniejące uwarunkowania prawne a także współczesną doktrynę konserwatorską, której podstawę stanowią międzynarodowe karty i konwencje konserwatorskie³⁸⁶. Model w sposób szczególny odwołuje się do postanowień Karty Florenckiej, a zwłaszcza jej zapisów, dotyczących potrzeby ochrony autentyczności ogrodu historycznego - zarówno w zakresie formy przestrzennej jak i jego substancji.³⁸⁷

Model odwołuje się również do ewolucji myśli konserwatorskiej w Polsce i Europie oraz do specyfiki ogrodów regularnych XVII i XVIII w., będącej wynikiem historycznych zasad ich tworzenia oraz dalszych przemian w czasie. Model bierze również pod uwagę stan zasobu tej grupy zabytków, który na podstawie analizy 89 obiektów z około 221 zachowanych, oceniono jako zły. W modelu uwzględniono uwarunkowania, wynikające z zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego, sytuacji własnościowej, funkcji historycznej i współczesnej, woli, świadomości i możliwości organizacyjnych administratora obiektu, który często nie dysponuje wystarczającą wiedzą o wartości obiektu i konieczności ochrony jego substancji.

Ogrody regularne XVII i XVIII w. różnią się między sobą stanem zachowania, sytuacją własnościową, wartościami: historyczną, artystyczną i naukową, społeczną rangą obiektu, możliwościami finansowo – organizacyjnymi przeprowadzenia prac konserwatorskich. W wyniku rozpoznania obecnego zasobu polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. pod kątem stanu zachowania i potencjalnej możliwości rewaloryzacji, autorka wydzieliła pięć grup obiektów. Poniższe zestawienie prezentuje

³⁸⁶ Za najważniejsze karty konserwatorskie dla ogrodów regularnych uznano: Kartę Florencką, Kartę Wenecką, Dokument z Nara o Autentyźmie.

³⁸⁷ Według Karty Florenckiej, art. 9.: „Autentyczność ogrodu historycznego dotyczy w jednakiej mierze jego rysunku i wielkości poszczególnych jego części jak i jego dekoracji, wyboru roślin lub minerałów, z których się składa”.

propozycję szczegółowego zakresu postępowania konserwatorskiego dla wyróżnionych grup.³⁸⁸

OGRODY GRUPY „A”

Do grupy tej zaliczono ogrody regularne XVII i XVIII w. o dobrze zachowanej substancji zabytkowej, uznane powszechnie za sztandarowe dzieła dla tego typu zabytków, dysponujące szerokimi możliwościami finansowymi i organizacyjnymi przeprowadzenia kompleksowych prac konserwatorskich. Są to zazwyczaj obiekty muzealne lub parki miejskie, których zarządzający decydują się na **kompleksową konserwacją z elementami rekonstrukcji w imię przywrócenia ogrodowi charakteru z czasów największej świetności**. W przeprowadzonych badaniach kategorię tę reprezentują: Ogród Branickich w Białymstoku, Ogród Wilanowski, ogród pałacowy w Rogalinie, ogród pałacowy w Nieborowie. Poniżej wymieniono główne etapy kompleksowego postępowania konserwatorskiego dla tej grupy ogrodów.

1. Wstępne rozpoznanie obiektu:

- przeprowadzenie wizji terenowej, mającej na celu ustalenie lokalizacji ogrodu, jego relacji z dominantami architektonicznymi, wstępne rozpoznanie stanu zachowania,
- udokumentowanie stanu sprzed konserwacji (np. w postaci dokumentacji fotograficznej),
- zapoznanie się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, projektowymi, inwentaryzacyjnymi, podstawową literaturą, opisującą ogród,
- rozpoznanie sytuacji własnościowej,
- rozpoznanie współczesnych form użytkowania ogrodu,
- rozpoznanie siedliska i jego wpływu na zachowanie substancji zabytkowej ogrodu,
- rozpoznanie i ocena poprawności wpisu do rejestru zabytków,
- rozpoznanie oczekiwań i potrzeb właściciela/użytkownika ogrodu, wynikających ze współczesnego funkcjonowania ogrodu,
- rozpoznanie źródła i wysokości środków, jakie mogą być przeznaczone na działania konserwatorskie i późniejszą pielęgnację ogrodu,
- określenie zasięgu terytorialnego prac konserwatorskich (granic opracowania),
- wstępne rozpoznanie powiązań z krajobrazem otaczającym,
- opracowanie wstępnego harmonogramu prac konserwatorskich.

2. Pozyskanie środków finansowych na prace konserwatorskie.

3. Działania formalno – prawne:

- działania dotyczące ochrony konserwatorskiej i innych form ochrony prawnej,

³⁸⁸ W praktyce konserwatorskiej mogą występować również obiekty o cechach mieszanych, które trudno było autorce zidentyfikować, ze względu na brak szczegółowego rozpoznania zasobu wszystkich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w Polsce. Proponowany model odnosi się do obecnych realiów społeczno - ekonomicznych, w przyszłości, o ile realia się zmienią wystąpi konieczność jego aktualizacji.

- działania dotyczące sytuacji własnościowej,
 - działania dotyczące sposobu użytkowania.
4. Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe:
 - pomiar geodezyjny,
 - inwentaryzacja ukształtowania terenu,
 - inwentaryzacja układu wodnego,
 - inwentaryzacja dendrologiczna,
 - inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej i wystroju rzeźbiarskiego.
 5. Kwerendy: archiwalna i biblioteczna.
 6. Badania substancji zabytkowej ogrodu:
 - badania nieinwazyjne (w uzasadnionych przypadkach),
 - badania archeologiczne,
 - badania architektoniczne,
 - badania dendrochronologiczne.
 7. Analizy konserwatorskie:
 - krytyczna analiza źródeł,
 - ustalenie faz rozwojowych obiektu,
 - analiza wiekowa drzewostanu,
 - analiza kompozycji,
 - analiza porównawcza,
 - analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej.
 8. Ustalenie programu konserwatorskiego.
 9. Opracowanie dokumentacji projektowej:
 - koncepcja,
 - projekt budowlany i projekty wykonawcze.
 10. Prace realizacyjne.
 11. Prace pielęgnacyjne.
 12. Działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego.
 13. Społeczna promocja prac konserwatorskich:
 - działania promocyjne, prowadzone przez właściciela/zarządcę ogrodu,
 - działania promocyjne, prowadzone przez właściwe władze rządowe, samorządowe, organizacje społeczne.

OGRODY GRUPY „B”

Ogrody regularne XVII i XVIII w. o dobrze zachowanej substancji zabytkowej, dysponujące ograniczonymi możliwościami finansowymi i organizacyjnymi, których zarządzający podejmują **działania zabezpieczające zachowaną substancję zabytkową oraz jej częściowe uczytelnienie**. W przeprowadzonych badaniach kategorię tę reprezentują: ogrody pałacowe w Wolborzu, Radzynie Podlaskim, Choroszczy,

Radomierzycach, Rydzynie, Sieniawie, Trzebieszowicach, ogród klasztorny w Henrykowie, ogród pałacowy w Małej Wsi, ogród pałacowy w Łabuniach.

Poniżej wymieniono główne etapy postępowania konserwatorskiego dla tej grupy zabytków, nakierowane przede wszystkim na konserwację stanu zastanego, z minimalnym udziałem uczytelnień i rekonstrukcji, przy zachowaniu pełnego spektrum działań formalno – prawych, związanych z zapewnieniem ochrony prawnej.

1. Wstępne rozpoznanie obiektu:

- przeprowadzenie wizji terenowej, mającej na celu ustalenie lokalizacji ogrodu, jego relacji z dominantami architektonicznymi, wstępne rozpoznanie stanu zachowania,
- udokumentowanie stanu przed konserwacją (np. w postaci dokumentacji fotograficznej),
- zapoznanie się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, projektowymi, inwentaryzacyjnymi, podstawową literaturą opisującą ogród,
- rozpoznanie sytuacji własnościowej,
- rozpoznanie współczesnych form użytkowania ogrodu,
- rozpoznanie siedliska i jego wpływu na zachowanie substancji zabytkowej ogrodu,
- rozpoznanie i ocena wpisu do rejestru zabytków,
- rozpoznanie oczekiwań i potrzeb właściciela/użytkownika ogrodu, wynikających ze współczesnego funkcjonowania ogrodu,
- rozpoznanie źródeł i wysokości środków, jakie mogą być przeznaczone na działania konserwatorskie i późniejszą pielęgnację ogrodu,
- określenie zasięgu terytorialnego prac konserwatorskich (granic opracowania),
- wstępne rozpoznanie powiązań z krajobrazem otaczającym,
- opracowanie wstępnego harmonogramu prac konserwatorskich.

2. Pozyskanie środków finansowych na prace konserwatorskie.

3. Działania formalno – prawne:

- działania dotyczące ochrony konserwatorskiej i innych form ochrony prawnej,
- działania dotyczące sytuacji własnościowej,
- działania dotyczące sposobu utrzymania lub zmiany sposobu użytkowania.

4. Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe:

- pomiar geodezyjny lub jego aktualizacja,
- inwentaryzacja ukształtowania terenu,
- inwentaryzacja układu wodnego,
- inwentaryzacja dendrologiczna,
- inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej i wystroju rzeźbiarskiego.

5. Kwerenda archiwalna i biblioteczna.

6. Badania substancji zabytkowej ogrodu:

- badania nieinwazyjne – nie powinny być wymagane³⁸⁹,
- badania archeologiczne - nie powinny być wymagane³⁹⁰,
- badania architektoniczne,
- badania dendrochronologiczne .

7. Analizy konserwatorskie:

- krytyczna analiza źródeł,
- ustalenie faz rozwojowych obiektu,
- analiza wiekowa drzewostanu,
- analiza kompozycji,
- analiza porównawcza - nie powinna być wymagana³⁹¹,
- analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej.

8. Ustalenie programu konserwatorskiego.

9. Opracowanie dokumentacji projektowej:

- koncepcja,
- projekt budowlany i projekty wykonawcze (realizowane etapowo).

10. Prace realizacyjne.

11. Prace pielęgnacyjne

12. Działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego.

13. Społeczna promocja prac konserwatorskich:

- działania promocyjne, prowadzone przez właściciela/zarządcę ogrodu,
- działania promocyjne, prowadzone przez właściwe władze rządowe, samorządowe, organizacje społeczne.

OGRODY GRUPY „C”

Do grupy tej zaliczono ogrody regularne XVII i XVIII w. o słabo zachowanej substancji zabytkowej ogrodu (np. przypadek, kiedy zachowane jest jedynie miejsce po ogrodzie i brak źródeł archiwalnych), natomiast z dobrze zachowaną zabytkową substancją w formie historycznej zabudowy - dominanty całości założenia (przetrwiał pałac, zamek, klasztor), **których zarządcy wyrażają wolę aranżacji otoczenia historycznej dominanty w sposób luźno nawiązujący do tradycji ogrodu barokowego (pastisz), w imię zachowania jedności kompozycyjnej dominanty architektonicznej i ogrodu.** W przeprowadzonych badaniach tę kategorię reprezentują: ogród przy dawnym klasztorze benedyktynek w Jarosławiu, ogród zamkowy w Białej Podlaskiej, ogrody kanoników we Fromborku, ogród zamkowy w Kielcach, ogród klasztorny w Stoczku Klasztornym, ogród klasztorny karmelitów w Przemyślu. W działaniach podejmowanych w takich przypadkach nacisk powinien być położony na

³⁸⁹ Chyba, że planowane są prace o charakterze rekonstrukcji.

³⁹⁰ Chyba, że planowane są prace o charakterze rekonstrukcji.

³⁹¹ Chyba, że planowane są działania o charakterze współczesnego pastiszu, nawiązującego do ogrodów baroku.

wyeksponowanie zachowanej, historycznej dominanty, natomiast ogród zaaranżowany współcześnie, chociaż oparty będzie na wzorcach z epoki, nie powinien nosić miana ogrodu historycznego³⁹². Poniżej wymieniono główne etapy postępowania dla tej grupy obiektów.

1. Wstępne rozpoznanie obiektu:

- przeprowadzenie wizji terenowej, mającej na celu ustalenie lokalizacji ogrodu, jego relacji z dominantami architektonicznymi, wstępne rozpoznanie stanu zachowania,
- udokumentowanie stanu sprzed prac (np. w postaci dokumentacji fotograficznej),
- zapoznanie się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, projektowymi, inwentaryzacyjnymi, podstawową literaturą opisującą historyczny ogród,
- rozpoznanie sytuacji własnościowej,
- rozpoznanie współczesnych form użytkowania ogrodu,
- rozpoznanie siedliska,
- rozpoznanie i ocena wpisu do rejestru zabytków,
- rozpoznanie oczekiwań i potrzeb właściciela/użytkownika ogrodu, wynikających ze współczesnego użytkowania,
- rozpoznanie źródła i wysokości środków, jakie mogą być przeznaczone na założenie ogrodu i jego późniejszą pielęgnację,
- określenie zasięgu terytorialnego prac (granic opracowania),
- wstępne rozpoznanie powiązań z krajobrazem otaczającym,
- opracowanie wstępnego harmonogramu prac realizacyjnych.

2. Pozyskanie środków finansowych na prace projektowo – realizacyjne.

3. Działania formalno – prawne:

- działania dotyczące ochrony konserwatorskiej obszaru dawnego ogrodu i innych form ochrony prawnej,
- działania dotyczące sytuacji własnościowej,
- działania dotyczące sposobu użytkowania.

4. Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe:

- pomiar geodezyjny,
- inwentaryzacja ukształtowania terenu,
- inwentaryzacja układu wodnego,
- inwentaryzacja dendrologiczna,
- inwentaryzacja współczesnych elementów wyposażenia terenu.

5. Kwerendy: archiwalna i biblioteczna.

6. Badania substancji zabytkowej ogrodu:

³⁹² Jest to zgodne z postanowieniami Karty Florenckiej. Zdaniem autorki ogród taki, o ile otacza historyczną budowlę, powinien być objęty ochroną prawną jako otoczenie zabytku. Działanie takie pozwoli na wydzielenie tych ogrodów, w których substancja zabytkowa faktycznie przetrwała - najcenniejszych (i tu powinny przede wszystkim trafić środki na konserwację) oraz tych ogrodów, które są efektem współczesnych pomysłów projektowych.

- badania archeologiczne - nie są wymagane³⁹³,
- badania nieinwazyjne - nie są wymagane³⁹⁴,
- badania architektoniczne - nie są wymagane, przy założeniu, że nie przetrwała architektura ogrodowa,
- badania dendrochronologiczne - nie są wymagane – o ile nie zachował się starodrzew.

7. Analizy konserwatorskie:

- krytyczna analiza źródeł - nie jest wymagana przy założeniu, że powstaje obiekt współczesny, który jedynie nawiązuje do historycznych form. Jeśli prace natomiast przybiorą formę opartej na naukowych podstawach rekonstrukcji konieczne jest dokonanie krytycznej analizy źródeł.
- ustalenie faz rozwojowych dawnego ogrodu – jest pomocne w poszukiwaniu inspiracji dla współczesnych prac projektowych,
- analiza wiekowa drzewostanu - nie jest wymagana,
- analiza kompozycji -tylko w zakresie zachowanych elementów,
- analiza porównawcza – może być pomocna jako źródło inspiracji dla współczesnych działań projektowych.

8. Ustalenie programu konserwatorskiego.

9. Opracowanie dokumentacji projektowej:

(priorytetem prac projektowych powinno być wyeksponowanie zachowanej zabytkowej dominanty architektonicznej i spójność kompozycyjna nowej aranżacji terenu z tą dominantą).

- koncepcja,
- projekt budowlany i projekty wykonawcze.

10. Prace realizacyjne.

11. Prace pielęgnacyjne.

12. Działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego.

13. Społeczna promocja prac konserwatorskich:

- działania promocyjne, prowadzone przez właściciela/zarządcę ogrodu,
- działania promocyjne, prowadzone przez właściwe władze rządowe, samorządowe, organizacje społeczne.

OGRODY GRUPY „D”

Do grupy tej zaliczono ogrody regularne XVII i XVIII w., z zachowaną substancją zabytkową, o dużych wartościach historycznych, artystycznych lub naukowych, **nie użytkowane lub użytkowane w sposób przypadkowy, których właściciele nie prowadzą prac konserwatorskich lub też, gdzie skomplikowana sytuacja własnościowa utrudnia podjęcie takich prac** (w przeprowadzonych badaniach tą kategorię reprezentują: ogrody pałacowe w Brodach, Kamieńcu Suskim, Wysocku,

³⁹³ Chyba, że planowane są elementy rekonstrukcji.

³⁹⁴ Chyba, że planowane są elementy rekonstrukcji.

Narolu, Świerznie, Brniu, Bożkowie, Gorzanowie, Brzezince, Sztynorcie Wielkim). Poniżej wymieniono główne etapy postępowania konserwatorskiego, polegającego przede wszystkim na **doraźnym zabezpieczeniu substancji zabytkowej** do czasu aż będzie można przeprowadzić pełen proces konserwacji.

Postępowanie konserwatorskie dla tej grupy zabytków powinno być prowadzone przez wojewódzkiego konserwatora zabytków „z urzędu” w trybie wykonania zastępczego lub przez władze samorządowe. Instytucje te w swoich działaniach dla tej grupy zabytków powinny położyć również nacisk na działania formalno - prawne i bardzo szeroką promocję społeczną zagrożonego zabytku.

1. Wstępne rozpoznanie obiektu:

- przeprowadzenie wizji terenowej, mającej na celu ustalenie lokalizacji ogrodu, jego relacji z dominantami architektonicznymi, wstępne rozpoznanie stanu zachowania,
- rozpoznanie zagrożeń,
- udokumentowanie stanu sprzed przeprowadzenia prac zabezpieczających,
- zapoznanie się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, projektowymi, inwentaryzacyjnymi, podstawową literaturą opisującą ogród,
- rozpoznanie sytuacji własnościowej,
- rozpoznanie współczesnych form użytkowania ogrodu,
- rozpoznanie siedliska i jego wpływu na zachowanie substancji zabytkowej ogrodu,
- rozpoznanie i ocena wpisu do rejestru zabytków,
- rozpoznanie źródła i wysokości środków, jakie mogą być przeznaczone na działania zabezpieczające substancję zabytkową,
- określenie zakresu prac zabezpieczających,
- rozpoznanie powiązań z krajobrazem otaczającym,
- opracowanie wstępnego harmonogramu prac zabezpieczających.

2. Pozyskanie środków finansowych na prace zabezpieczające.

3. Działania formalno – prawne:

- działania dotyczące ochrony konserwatorskiej i innych form ochrony prawnej,
- działania dotyczące sytuacji własnościowej,
- działania dotyczące sposobu użytkowania.

4. Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe:

- pozyskanie map lub ortofotomap obiektu, pozwalających na rejestrację substancji ogrodu,
- ewentualne geodezyjne uszczegółowienie pozyskanego materiału,
- inwentaryzacja ukształtowania terenu (zasadnicze elementy),
- inwentaryzacja układu wodnego (odnotowanie reliktów),
- inwentaryzacja dendrologiczna (ogólna),

- inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej i wystroju rzeźbiarskiego (dokumentacja fotograficzna, uszczegółowiona w wybranych przypadkach pomiarami w terenie),
 - szczegółowa inwentaryzacja elementów zagrożonych.
5. Kwerenda archiwalna i biblioteczna - nie jest na tym etapie wymagana.
6. Badania substancji zabytkowej ogrodu:
- badania nieinwazyjne - nie są wymagane,
 - badania archeologiczne - nie są wymagane,
 - badania architektoniczne - nie są wymagane,
 - badania dendrochronologiczne - nie są wymagane.
7. Analizy konserwatorskie:
- krytyczna analiza źródeł - nie jest wymagana,
 - ustalenie faz rozwojowych obiektu - nie jest wymagane,
 - analiza wiekowa drzewostanu - nie jest wymagana,
 - analiza kompozycji - nie jest wymagana,
 - analiza porównawcza - nie jest wymagana,
 - analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej – opracowana na podstawie rozpoznania wstępnego ogrodu, prac pomiarowych i inwentaryzacyjnych.
8. Zalecenia konserwatorskie w zakresie niezbędnego zakresu prac zabezpieczających substancję zabytkową.
9. Opracowanie dokumentacji projektowej:
- koncepcja - nie jest wymagana,
 - projekt budowlany i projekty wykonawcze – tylko w zakresie zabezpieczanych elementów.
10. Prace zabezpieczające.
11. Prace pielęgnacyjne - w miarę możliwości.
12. Działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego.
13. Społeczna promocja prac konserwatorskich:
- działania promocyjne, prowadzone przez właściciela/zarządcę ogrodu - nie są z założenia dla tej grupy możliwe,
 - intensywne działania promocyjne, prowadzone przez właściwe władze rządowe, samorządowe, organizacje społeczne.

OGRODY GRUPY „E”

Do grupy tej zaliczono ogrody regularne XVII i XVIII w., zlokalizowane w granicach dawnych Kresów, cenne dla historii i kultury polskiej oraz europejskiej, znajdujące się obecnie na terytorium obcych państw, stanowiące wspólne kulturowe dziedzictwo Polski i państwa, na terenie którego dany ogród się współcześnie

znajduje³⁹⁵. Stan zachowania i konserwacja tych obiektów uzależniona jest od lokalnych uwarunkowań w danym kraju. Możliwość wsparcia działań konserwatorskich ze strony polskiej jest bardzo ograniczona i sprowadza się w praktyce do sporadycznych przypadków. Działania konserwatorskie w odniesieniu do tego typu ogrodów powinny polegać przede wszystkim na prowadzeniu badań i dokumentacji stanu istniejącego oraz popularyzacji³⁹⁶, w celu zachowania tej grupy zabytków w świadomości społeczeństwa polskiego, jako istotnego wkładu w rozwój polskiej i europejskiej myśli ogrodowej. Prace konserwatorskie w tego typu obiektach przebiegają na podstawie międzynarodowych umów, określających ich zakres i kwestie formalno – finansowe . W przeprowadzonych badaniach tę kategorię reprezentują: ogród w Podhorcach, ogród w Żółkwi, relikty ogrodów w Wołczyńcu, Krystynopolu. Poniżej wymieniono główne etapy postępowania konserwatorskiego dla tej grupy zabytków.

1. Wstępne rozpoznanie obiektu:

- przeprowadzenie wizji terenowej, mającej na celu ustalenie lokalizacji ogrodu, jego relacji z dominantami architektonicznymi, wstępne rozpoznanie stanu zachowania,
- zapoznanie się z istniejącymi opracowaniami studialnymi, projektowymi, inwentaryzacyjnymi, podstawową literaturą opisującą ogród,
- rozpoznanie współczesnych form użytkowania ogrodu,
- rozpoznanie siedliska i jego wpływu na zachowanie substancji zabytkowej ogrodu,
- rozpoznanie powiązań z krajobrazem otaczającym.

2. Pozyskanie środków finansowych na prace badawcze i dokumentacyjne

3. Działania formalno – prawne:

- działania dotyczące ochrony konserwatorskiej i innych form ochrony prawnej – ze strony polskiej tylko na zasadzie postulatów,
- działania dotyczące sytuacji własnościowej – ze strony polskiej tylko na zasadzie postulatów,
- działania dotyczące sposobu użytkowania – ze strony polskiej tylko na zasadzie postulatów.

4. Pozyskanie map lub ortofotomap obiektu, pozwalających na rejestrację substancji ogrodu:

- ewentualne geodezyjne uszczegółowienie pozyskanego materiału,

³⁹⁵ W odniesieniu do ogrodów zaliczonych do kategorii „E” przedstawiono zakres podstawowych działań, który może być realizowany przez stronę polską, w ramach opieki nad spuścizną kulturową, znajdującą się obecnie poza terytorium Polski, stanowiącą wspólne dziedzictwo polskie i kraju, na obszarze którego ogród się obecnie znajduje. Działania podejmowane przez stronę polską nie wykluczają możliwości prowadzenia prac w dużo szerszym zakresie przez obecnego zarządzającego ogrodem. Autorka brała udział w pracach inwentaryzacyjnych, projektowych i realizacyjnych prowadzonych przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w ogrodzie w Krzemieńcu (ogród przy muzeum Juliusza Słowackiego) i inwentaryzacyjno – badawczych w Podhorcach na Ukrainie, a także opiniowała koncepcje rewaloryzacji ogrodów w Nieświeżu i Mirze na Białorusi.

³⁹⁶ Prace takie prowadził np. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków we współpracy z uczelniami polskimi i zagranicznymi.

- inwentaryzacja ukształtowania terenu (zasadnicze elementy),
- inwentaryzacja układu wodnego (ogólny zarys),
- inwentaryzacja dendrologiczna (ogólna - chyba, że zakres postępowania konserwatorskiego wymaga szczegółowej),
- inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej i wystroju rzeźbiarskiego - dokumentacja fotograficzna, uszczegółowiona w wybranych przypadkach pomiarami w terenie.

5. Kwerenda archiwalna i biblioteczna.

6. Badania substancji zabytkowej ogrodu:

- badania archeologiczne - w miarę możliwości,
- badania nieinwazyjne - w miarę możliwości,
- badania architektoniczne - w miarę możliwości,
- badania dendrochronologiczne - w miarę możliwości.

7. Analizy konserwatorskie:

- krytyczna analiza źródeł,
- ustalenie faz rozwojowych obiektu,
- analiza wiekowa drzewostanu - w ograniczonym zakresie,
- analiza kompozycji,
- analiza porównawcza,
- analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej.

8. Wnioski z badań i analiz - przekazane lokalnym władzom i zarządzającemu obiektem, określające zakres najpilniejszych prac zabezpieczających.

9. Opracowanie dokumentacji projektowej:

- koncepcja - jedynie w wyjątkowych przypadkach, w oparciu o międzynarodowe porozumienia, regulujące kwestie formalno - finansowe,
- projekt budowlany i projekty wykonawcze - jedynie w wyjątkowych przypadkach, w oparciu o międzynarodowe porozumienia, regulujące kwestie formalno - finansowe.

10. Prace realizacyjne lub zabezpieczające - jedynie w wyjątkowych przypadkach, w oparciu o międzynarodowe porozumienia, regulujące kwestie formalno - finansowe.

11. Prace pielęgnacyjne - brak możliwości prowadzenia ich na bieżąco przez stronę polską.

12. Działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego - na zasadzie opracowania ogólnych wytycznych.

13. Szeroka popularyzacja wiedzy o polskich ogrodach historycznych, znajdujących się obecnie poza granicami Polski:

- działania promocyjne prowadzone przez właściciela/zarządcę ogrodu - nie dotyczą strony polskiej,

- działania promocyjne, prowadzone przez właściwe polskie władze rządowe i organizacje społeczne na rzecz popularyzacji polskiego dziedzictwa kulturowego poza granicami Polski w formie wydawnictw, konferencji, stron internetowych.

14. Stworzenie bazy danych o polskich ogrodach zabytkowych poza granicami kraju (w ramach szerszej bazy danych o polskich zabytkach poza granicami kraju).

Pomimo, że opisany powyżej model postępowania konserwatorskiego, przedstawiony w ujęciu wariantowym, opracowano na podstawie analizy ogrodów regularnych XVII i XVIII w., ma on charakter uniwersalny. Może być stosowany również dla założeń, reprezentujących inne okresy stylowe w sztuce ogrodowej, pod warunkiem dostosowania szczegółowych zasad postępowania konserwatorskiego, przewidzianych na kolejnych etapach wdrażania modelu, do indywidualnej specyfiki danego ogrodu.

11. Podsumowanie

Obecna praktyka konserwatorska w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. to wypadkowa ewolucji myśli konserwatorskiej w Polsce i Europie, obowiązującego obecnie prawa polskiego i międzynarodowego, przygotowania merytorycznego i organizacyjnego służb konserwatorskich. Jak wykazało przeprowadzone przez autorkę rozpoznanie zasobu, stanu zachowania i konserwacji ogrodów regularnych w Polsce, obecna praktyka konserwatorska nie zapewnia w skali kraju ochrony substancji zabytkowej, w tej nielicznej, cennej grupie zabytków, jaką stanowią ogrody regularne XVII i XVIII w.

MODEL A EWOLUCJA MYŚLI KONSERWATORSKIEJ W EUROPIE

Opracowany model postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. odwołuje się do ukształtowanych historycznie doktryn konserwatorskich, które legły u podstaw współczesnego konserwatorstwa, a zwłaszcza poglądów Eugène Viollet – le – Duc’a i Alojza Riegla.

Stan zachowania polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w., określane w większości ogrodów jako relikty kompozycji regularnej, powoduje, że w podejmowanych działaniach konserwatorskich występuje konieczność uzupełnień i rekonstrukcji. Dotyczy to tych elementów ogrodu, które cechuje niewielka trwałość w czasie, głównie elementów roślinnych (przykładowo rysunku parterów czy ścian strzyżonych szpalerów). W modelu zaznaczono, że działania uzupełniające i rekonstrukcyjne, powinny być dokonywane na podstawie przeprowadzonych badań terenowych, studiów nad archiwaliami, analiz porównawczych. Zasada ta stanowi w pewnym sensie kontynuację sposobu myślenia Viollet – le – Duca, opierającego działania rekonstrukcyjne na naukowych podstawach.

W modelu odstąpiono jednak od głoszonej przez Viollet – le – Duc’a zasady stosowania puryzmu stylowego, poprzez usuwanie nawarstwień, zacierających pierwotną postać zabytku. Zalecono szanowanie nawarstwień wszystkich epok, uznanych za cenne dla danego ogrodu. Zbliży to opracowany model do teorii

głoszonych przez Alojza Riegla, dla którego poszanowanie substancji zabytkowej, niezależnie od okresu jej powstania, było zasadniczą zasadą konserwatorstwa.

MODEL A EWOLUCJA MYŚLI KONSERWATORSKIEJ W POLSCE

Opracowany model postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. odwołuje się do tradycji wynikającej z ewolucji myśli konserwatorskiej w Polsce, a zwłaszcza doświadczeń ostatniego półwiecza w zakresie ochrony i konserwacji zabytkowych parków i ogrodów.

W modelu przyjęto ogólny schemat postępowania konserwatorskiego dla ogrodów zabytkowych, wypracowany przez Gerarda Ciolka, Longina Majdeckiego, Janusza Bogdanowskiego, z podziałem na rozpoznanie wstępne, prace badawcze, prace studialno - analityczne, prace projektowe, prace realizacyjne i pielęgnacyjne. Różne warianty tego schematu stosowane były w działaniach P. P. Pracowni Konserwacji Zabytków, Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo – Ogrodowych oraz w pracach indywidualnych projektantów, zajmujących się zielenią zabytkową.

Zmiany w sposobie funkcjonowania parków zabytkowych po roku 1989 oraz zmiany w obowiązującym prawie spowodowały, że w modelu - adaptując dotychczasowe generalne zasady postępowania konserwatorskiego - zaproponowano również rozwiązania nowe. Rozwiązania te wynikają z rozpoznania aktualnej sytuacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w. z przeanalizowania postępowań konserwatorskich dla wybranych ogrodów polskich i zagranicznych oraz z obowiązujących obecnie aktów prawnych.

Opracowując model postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. autorka za główny cel uznała potrzebę ochrony substancji zabytkowej. Potrzeba ta była obecna również w myśli konserwatorskiej wypracowanej przed 1989 r.³⁹⁷, jednak w praktyce często ją ignorowano, sprowadzając działania w parkach zabytkowych do prac modernizacyjnych i adaptacyjnych do nowej funkcji.

Kolejną istotną różnicą pomiędzy opracowanym modelem a standardami działań konserwatorskich sprzed 1989 r. to wskazanie na konieczność poświęcenia współcześnie znacznie więcej uwagi sprawom formalno – prawnym, dotyczącym ogrodów zabytkowych, a zwłaszcza kwestiom własnościowym i kwestii jakości wpisów do rejestru zabytków.³⁹⁸ Wcześniejsze standardy postępowań konserwatorskich zagadnienia te pomijały lub odnosiły się do nich na dużym poziomie ogólności³⁹⁹, co wynikało ze stabilności sytuacji formalnej parków zabytkowych, gwarantowanej przez ich państwową własność.

³⁹⁷ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, op. cit. s. 25.

³⁹⁸ A w szczególności w wyznaczeniu granic wpisów, opracowaniu załączników graficznych do wpisów, z jednoznacznym określeniem przedmiotu ochrony i uzasadnieniem wpisu.

³⁹⁹ Przykładowo Longin Majdecki w swojej książce „Ochrona i konserwacja zabytkowych założen ogrodowych” PWN, Warszawa 1993 r., w sposób bardzo ogólny charakteryzuje prawną ochronę parków i ogrodów zabytkowych, nie omawiając wpływu jakości wpisu do rejestru zabytków na skuteczność ochrony konserwatorskiej, co wynikało zapewne z państwowej własności znaczącej większości obiektów zabytkowych, gwarantującej większą niż obecnie stabilność stanu prawnego.

Opracowany model uwzględnia współczesne zdobycze techniki, niedostępne dla wcześniejszych pokoleń badaczy i konserwatorów ogrodów. Dotyczą one w szczególności nowych metod prowadzenia prac inwentaryzacyjnych i technik badawczych, jak na przykład: stosowanie ortofotografii, skanu laserowego, teodolitów laserowych, fotografii cyfrowej, nieinwazyjnych metod poszukiwania struktur ogrodowych, ukrytych pod powierzchnią ziemi.

W odniesieniu do prac projektowych model odwołuje się do obecnie obowiązującego prawa, którego przepisy określają formalne ramy procesu projektowego. Zasady sporządzania dokumentacji projektowej, opisywane w 1993 r. przez Longina Majdeckiego⁴⁰⁰, straciły w znacznej mierze na aktualności. Nie opracowuje się już obecnie założeń techniczno – ekonomicznych, projektów technicznych ani operatów. Zastąpiły je dla obiektów budowlanych projekt budowlany i projekty wykonawcze, których zakres wynika z decyzji o warunkach zabudowy, zaleceń konserwatorskich oraz współczesnych przepisów prawa budowlanego. Ponieważ park zabytkowy nie jest obiektem budowlanym przepisy prawa budowlanego dotyczą tych jego elementów, które odpowiadają definicji obiektu budowlanego. Poza tymi przypadkami, dla parków zabytkowych brak współcześnie określonych prawnie standardów dokumentacyjnych.

Model uwzględnia również zmiany w metodach prac realizacyjnych w ogrodach regularnych XVII i XVIII w., jak wycofanie się z plombowania drzew, zalecane jeszcze przez Longina Majdeckiego⁴⁰¹, nie stosowanie betonowych obrzeży zbiorników wodnych⁴⁰², nie używanie metalowych listew do stabilizacji rysunku ornamentu parterów w terenie⁴⁰³.

W modelu podkreślono konieczność ochrony krajobrazu, powiązanego z danym ogrodem zabytkowym. Problem ten zauważali również wcześniejsi konserwatorzy ogrodów⁴⁰⁴. Nie dysponowali jednak współczesnymi narzędziami prawnymi, np. możliwością wpisu do rejestru zabytków otoczenia ogrodu, krajobrazu kulturowego czy utworzenia parku kulturowego. Nie dostrzegali również tak wyraźnie, jak to widać obecnie, że nie wszystkie formy ochrony przyrodniczej terenu służą dobrze ochronie parków zabytkowych. Autorka wykazała, że ochrona obszaru parku zabytkowego jako rezerwatu przyrody może prowadzić do degradacji jego walorów kulturowych (np. Morysin, Natolin, Ursynów).

W modelu założono również konieczność wypracowywania społecznej akceptacji dla prac konserwatorskich w ogrodach zabytkowych i społecznej promocji tej grupy zabytków. Zagadnienia te, w okresie państwowej własności ogrodów zabytkowych, poza

⁴⁰⁰ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, op. cit., s. 357.

⁴⁰¹ Ibidem, s. 153.

⁴⁰² Ibidem, s. 323.

⁴⁰³ Ibidem, s. 213.

⁴⁰⁴ Longin Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, op. cit., s. 331 – 344, Janusz Bogdanowski, *Polskie ogrody...*, op. cit., s. 212.

nielicznymi przykładami⁴⁰⁵, nie stanowiły elementów strategii szeroko pojętych działań konserwatorskich.

MODEL A PRAWO POLSKIE

Opracowany model postępowania konserwatorskiego został dostosowany do obowiązujących w Polsce regulacji prawnych, wynikających przede wszystkim z czterech ustaw: **Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami**, **Ustawy o ochronie przyrody**, **Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** oraz **Ustawy Prawo budowlane**. Opracowany model postępowania konserwatorskiego uwzględnia również działania w prawie polskim dotychczas nie przewidziane, natomiast w przekonaniu autorki potrzebne dla zwiększenia skuteczności ochrony i konserwacji ogrodów zabytkowych. Przedstawiono je na zasadzie postulatów, wynikających z badań własnych, dotyczących ogrodów regularnych XVII i XVIII w., rozpoznania sytuacji tej grupy zabytków w Polsce oraz procesów konserwacji w wybranych analogicznych ogrodach europejskich.

Punktem wyjścia dla opracowania modelu była Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W wyniku jej przeanalizowania stwierdzono, że nie gwarantuje ona skutecznej ochrony i opieki nad nieliczną, a jednocześnie bardzo cenną grupą zabytków, jaką stanowią ogrody regularne XVII i XVIII w. Ma charakter restrykcyjny, odnoszący się jedynie do działań formalno – prawnych, przemilczając zagadnienia merytoryczne. Nie precyzuje zasadniczych kwestii: kiedy w zabytkach należy poprzestać na konserwacji (a w przypadku ogrodów zabytkowych również pielęgnacji), a kiedy i pod jakimi rygorami można podjąć działania rekonstrukcyjne. Brak w niej również zapisu o konieczności ochrony autentyczności substancji zabytkowej, obecnego w Karcie Florenckiej (art. 9).

W punkcie „**Ocena stanu ochrony konserwatorskiej ogrodu**” model odwołuje się do form ochrony konserwatorskiej, zawartych w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a mianowicie wpisów do rejestru zabytków (art. 9.1.), wpisów otoczenia do rejestru zabytków (art. 9.2.), wpisów do rejestru zabytków układów urbanistycznych bądź ruralistycznych, w granicach których znajduje się zabytkowy ogród (art. 9.3.). Pozostałe formy ochrony, przewidziane w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami występują rzadko, a parki zabytkowe obejmowane są nimi sporadycznie⁴⁰⁶.

W punkcie „**Ocena sytuacji własnościowej obiektu i jej wpływu na zachowanie substancji zabytkowej**” model odwołuje się do przepisu Ustawy o ochronie zabytków

⁴⁰⁵ Formy angażowania społeczeństwa w „prace konserwatorskie” w parkach zabytkowych przybierały najczęściej formę czynów społecznych, w ramach których zalesiano parki zabytkowe. W ten sposób obsadzono na przykład wnętrza parkowe parku zdrojowego w Szczawnie Zdrój.

⁴⁰⁶ Parków kulturowych jest kilkanaście (brak dokładnego rozpoznania w skali kraju), pomników historii jest 35 – w tym 4 założenia, w skład których wchodzi parki (w Kozłowie, Łęknicy, Łąncucie, Kalwarii Zebrzydowskiej + kilka parków w granicach miast uznanych za pomniki historii np. Wilanów), polskich obiektów ogrodowych na liście światowego dziedzictwa UNESCO jest 13 w tym 2 parki (Łęknica i krajobrazowy zespół manierystycznego parku pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej) – stan wiedzy z 2008 r.

i opiece nad zabytkami, mówiącego o konieczności uzyskania zezwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na podział zabytku nieruchomego, wpisanego do rejestru zabytków (art. 36 p. 1.8). Autorka uważa, że obok istniejących przepisów, powinny istnieć dodatkowe regulacje prawne, dotyczące zakazu wizualnego podkreślania w sposób trwały podziału własnościowego ogrodu zabytkowego oraz umożliwiające uzyskanie dofinansowania ze strony państwa na scalenie ogrodu zabytkowego lub co najmniej zapewnienie prawa pierwokupu osobie pragnącej scalić zabytkowy ogród. W tym przypadku scalenie obiektu powinno być traktowane jako jedno z ważnych działań konserwatorskich.

W odniesieniu do zagadnień zawartych w punkcie **„Ocena zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz planach ochrony, związanych z innymi ewentualnymi formami ochrony”** model odwołuje się do zawartego w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zapisu o obowiązku uwzględniania ochrony obiektów zabytkowych w planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz możliwości wyznaczania w studiach i planach zagospodarowania stref ochrony konserwatorskiej (art. 19 i art. 20). Dużym utrudnieniem w działaniach konserwatorskich jest fakt, iż wiele miejscowych planów wygasło, a gminy nie mają obowiązku sporządzania nowych. Kolejną niedogodnością przy traktowaniu planowania przestrzennego jako instrumentu do ochrony parków zabytkowych jest konieczność pokrycia kosztów postępowań, mających na celu wprowadzenie zmian do planu lub studium (np. w związku z koniecznością powiększenia zakresu ochrony), przez wnioskującego właściciela lub wojewódzkiego konserwatora. Ponieważ procedura wprowadzania zmian do planów jest kosztowna i skomplikowana, stanowi często barierę dla jej przeprowadzenia.

Model odwołuje się przepisów Ustawy o ochronie przyrody, na mocy których chroniona jest część parków zabytkowych. O ile w celach ochrony parków narodowych, parków krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu, zespołów przyrodniczo krajobrazowych uwzględniono możliwość ochrony walorów kulturowych i krajobrazowych, to rezerваты przyrody takiej możliwości nie stwarzają (art. 6 p.1.), a wiele parków zabytkowych tą formą ochrony jest objętych. Sytuacja ta wymaga rozstrzygnięć prawnych na poziomie ustawodawcy. Prawnej ekspertyzy wymaga również wyjaśnienie kompetencji stron w zakresie zieleni (wojewódzkiego konserwatora zabytków, Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, urzędników samorządowych) na terenach objętych urbanistycznymi i ruralistycznymi wpisami do rejestru zabytków⁴⁰⁷.

W odniesieniu do zagadnień zawartych w punkcie **„Ustalenie programu użytkowego”** model odwołuje się do przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, mówiących o obowiązku posiadania uzgodnionego z wojewódzkim

⁴⁰⁷ Elżbieta Jagielska, Właściwości wojewódzkiego konserwatora zabytków w sprawach usuwania drzew i krzewów z zabytkowego układu urbanistycznego w świetle wyroków Naczelnego Sądu Administracyjnego, Kurier Konserwatorski nr 1, 2008 r., s. 22.

konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem (art. 25. p. 1.3.)

Model zakłada monitorowanie realizacji tego programu przez służby konserwatorskie, w oparciu o ustawowe regulacje o nadzorze konserwatorskim, zobowiązujące służby konserwatorskie do kontroli przestrzegania i stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków (art. 38). W przypadkach skrajnego naruszenia ustaleń zawartych w programie użytkowym, niszczących substancję zabytkową model odwołuje się do możliwości wyłączenia ogrodu zabytkowego na rzecz Skarbu Państwa lub właściwej dla zabytku gminy (art. 50 p. 4).

W odniesieniu do punktu „**Prace inwentaryzacyjne i pomiarowe**” model odwołuje się do przepisów wynikających z Rozporządzenia Ministra Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa z dnia 21 lutego 1995 r. w sprawie rodzaju i zakresu opracowań geodezyjno-kartograficznych oraz czynności geodezyjnych obowiązujących w budownictwie⁴⁰⁸ oraz Ustawy o ochronie przyrody, która przy okazji omawiania zasad naliczania opłat za usuwanie drzew i krzewów określa sposób inwentaryzacji drzew i krzewów, przeznaczonych do wycięcia (art. 83 i 84.). Ponieważ brak innych ustaleń prawnych, co do sposobu inwentaryzowania pozostałych drzew i krzewów (tych, przeznaczonych w projekcie rewaloryzacji do adaptacji czy zabiegów pielęgnacyjnych), dla całości drzewostanu stosuje się zwyczajowo wspomniane zasady, określone przez Ustawę o ochronie przyrody. Pomiar obwodów zastępowany jest zazwyczaj w procesie konserwatorskim szybszym w praktyce określeniem średnic drzew, w związku ze zwolnieniem w ogrodach zabytkowych z opłat za usuwanie drzew i krzewów (naliczanych od centymetra obwodu), jeśli jest to związane z pracami konserwatorskimi (art. 83 p.3.).

W odniesieniu do **kwerendy archiwalnej i bibliotecznej** model odwołuje się do podanej w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definicji badań konserwatorskich. Badania konserwatorskie w ujęciu ustawodawcy to pojęcie znacznie szersze niż sama kwerenda⁴⁰⁹, jednak zawierające w sobie między innymi takie działania, do realizacji których kwerenda jest niezbędna: rozpoznanie historii zabytku, ustalenie funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i technologii (art. 3. p. 9.). Wojewódzki konserwator zabytków może uzależnić wydanie pozwolenia na prace przy zabytku od przeprowadzenia badań konserwatorskich (art. 36 p. 4.). Ustalenie historycznej funkcji obiektu i jego wartości, będące w znacznej mierze efektem kwerendy, to również niezbędne elementy dokumentacji konserwatorskiej, której posiadanie jest wymagane prawem przy zagospodarowywaniu zabytku na cele użytkowe (art. 25 p. 1.).

⁴⁰⁸ Rozporządzenie Ministra Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa z dnia 21 lutego 1995 r. (Dz. U. z 1995 r. Nr 25, poz. 133).

⁴⁰⁹ Według Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami badania konserwatorskie obejmują również określenie stanu zachowania zabytku, opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a o ile istnieje taka potrzeba również prac restauratorskich (art. 3. p. 9.).

W odniesieniu do punktu „**Badania substancji zabytkowej ogrodu i analizy konserwatorskie**” model odwołuje się do podanej w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definicji badań konserwatorskich (art. 3 p. 9.) oraz stwierdzenia, że wojewódzki konserwator zabytków może uzależnić wydanie pozwolenia na prace przy zabytku od przeprowadzenia badań konserwatorskich (art. 36 p. 4.).

Odrębną grupę prac badawczych stanowią badania i dokumentacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w., cennych dla kultury i historii Polski, znajdujących się obecnie poza jej granicami i stanowiących wspólne dziedzictwo Polski i krajów znajdujących się w obszarze dawnych Kresów Wschodnich. W opracowanym modelu zauważono konieczność prowadzenia tego typu badań. Odbywają się one na podstawie międzynarodowych umów i porozumień różnych szczebli⁴¹⁰. Zadania w zakresie ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą i prowadzenie ewidencji ruchomych i nieruchomych dóbr kultury, związanych z Polską są koordynowane przez Departament Dziedzictwa Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W odniesieniu do punktu „**Ustalenie programu prac konserwatorskich**” model odwołuje się do przewidzianego w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zakresu prac konserwatorskich (art. 25 p. 2.) oraz definicji prac konserwatorskich (art. 3 p. 6.) i restauratorskich (art. 3 p.7.). Prace konserwatorskie, zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotyczą tych ogrodów regularnych, w których celem działań jest zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku. Prace restauratorskie dotyczą w myśl Ustawy tych ogrodów regularnych, gdzie celem jest wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych, a jeśli zaistnieje potrzeba uzupełnienia lub odtworzenia części zabytku. Ustawa nie precyzuje w jakich sytuacjach należy prowadzić prace konserwatorskie, a w jakich restauratorskie. Zagadnienia te poruszają doktryny konserwatorskie. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie rozstrzyga również, jaki kierunek prac należy przyjąć, jeśli substancja zabytkowa ogrodu przetrwała w formie szczątkowej, natomiast zachowała się główna dominanta architektoniczna. Autorka uważa, że należałoby w takich sytuacjach traktować miejsce po dawnym ogrodzie jako otoczenie zabytku, które jak mówi Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, powinno służyć ochronie widokowej i ochronie przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych (art. 3 p. 15.).

Dla grupy ogrodów uznanych za wyjątkowo cenne, o niewyjaśnionej sytuacji prawnej, utrudniającej podjęcie prac konserwatorskich, a jednocześnie wymagających pilnego rozpoczęcia prac konserwatorskich, program prac konserwatorskich powinny zastąpić zalecenia konserwatorskie lub zalecenia pokontrolne (art. 27 oraz art. 40 p. 1.), precyzujące zakres najpilniejszych działań zabezpieczających (art. 45). Adresatem tych zaleceń powinny być lokalne władze samorządowe, mające prawo do czasowego lub trwałego zajęcia zabytku nieruchomego lub jego wywłaszczenia (art. 50 p.3 i 4) oraz sam

⁴¹⁰ Badania ogrodu w Podhorcach, które koordynowała autorka, odbywały się na podstawie porozumień podpisanych przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków z Lwowską Obwodową Administracją Państwową oraz z Politechniką Lwowską.

urząd konserwatorski, mający prawo do zastępczego przeprowadzenia prac konserwatorskich na koszt Skarbu Państwa (art. 3 p.15.).

W odniesieniu do punktu „**Opracowanie dokumentacji projektowej**” model odwołuje się do Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a zwłaszcza jej art. 25, określającego zakres niezbędnej dokumentacji przy zagospodarowaniu zabytku na potrzeby użytkowe oraz do Zarządzenia Ministra Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego.⁴¹¹ Żaden z tych aktów prawnych nie określa jednak standardów dokumentacyjnych dla zabytków nieruchomych, w tym również ogrodów zabytkowych, chociaż Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa takie standardy dla zabytków ruchomych i badań archeologicznych. W modelu przyjęto zatem, że ze względu na znaczne nasycenie w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. obiektami budowlanymi, podlegającymi przepisom Prawa budowlanego, dla całości ogrodu powinien zostać sporządzony projekt budowlany w myśl przepisów Prawa budowlanego, chociaż jak wspomniano postulat ten nie ma dotychczas uzasadnienia prawnego i wynika z doświadczeń własnych autorki w ogrodach regularnych. W ogrodach krajobrazowych, w mniejszym stopniu nasyconych elementami architektonicznymi, właściwsze będzie opracowanie dokumentacji budowlanej tylko punktowo - dla obiektów budowlanych.

Istotnym problemem prawnym, związanym z opracowaniem dokumentacji projektowej dla ogrodu zabytkowego jest brak możliwości sporządzenia takiej dokumentacji (o charakterze projektu budowlanego) przez architektów krajobrazu i magistrów inżynierów kształtowania terenów zieleni, którzy w myśl obowiązujących obecnie przepisów nie mogą ubiegać się o uprawnienia budowlane, wymagane przy tego typu pracach projektowych. Pomimo to głównym projektantem przy tego typu inwestycji i osobą sprawującą nadzór merytoryczny nad całością przedsięwzięcia powinien być architekt krajobrazu, najlepiej przygotowany merytorycznie do tego typu działań.

W odniesieniu do punktu „**Prace realizacyjne**” model odwołuje się do przepisów Prawa budowlanego, określających tryb realizacji prac budowlanych (rozdział 5), ich geodezyjnego przygotowania i dokumentacji powykonawczej (art. 43 p.1), zadań w zakresie nadzoru autorskiego i inwestorskiego (art. 20 i art. 25), przepisów Ustawy o zamówieniach publicznych, określających mechanizm prowadzenia prac realizacyjnych trybem zamówień publicznych⁴¹², przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 36 p.1 i 2), mówiących o konieczności uzyskania zezwolenia od wojewódzkiego konserwatora zabytków na prace konserwatorskie i restauratorskie oraz wykonywanie robót budowlanych (art. 36 p. 1 i 2). Model uwzględnia również ustawowe zasady nadzoru konserwatorskiego (art. 38) oraz możliwość wstrzymania prac przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, jeśli ich

⁴¹¹ Zarządzenie Ministra Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa z dnia 30.XII.1994 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego, rozdział 2 (Monitor Polski z 1995 r. Nr 2, poz. 30).

⁴¹² Przepisy Ustawy o zamówieniach publicznych dotyczą inwestycji o wartości powyżej 30 000 euro [za:] Ustawa o zamówieniach publicznych z dnia 29 stycznia 2004 r. (Dz. U. z 2002 r. Nr 72, poz. 664), art.15.

zakres i jakość odbiegają od wcześniejszych uzgodnień. W takich przypadkach prawo upoważnia wojewódzkiego konserwatora zabytków do nakazania przywrócenia stanu sprzed rozpoczęcia prac (art. 45 p. 1.). Model nawiązuje także do rozporządzenia Ministra Kultury, mówiącego o kwalifikacjach osób zatrudnionych przy pracach realizacyjnych w obiektach zieleni zabytkowej⁴¹³.

W odniesieniu do punktu „**Prace pielęgnacyjne**” model odwołuje się do możliwości przeprowadzenia przez wojewódzkiego konserwatora zabytków - na podstawie przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - czynności kontrolnych, które mają na celu monitorowanie bieżącego stanu zachowania zabytku nieruchomego (art. 38 p.1.) i wydanie w razie konieczności zaleceń pokontrolnych (art. 38 p.1). Autorka, zauważając konieczność uzgadniania z wojewódzkim konserwatorem zabytków - zgodnie z obecnie obowiązującym prawodawstwem – każdej wycinki w parku zabytkowym⁴¹⁴, również młodego samosiewu, zaproponowała w modelu rozwiązanie usprawniające tę procedurę. Rozwiązanie to polega na wprowadzeniu obowiązku posiadania przez właścicieli ogrodów zabytkowych wieloletnich planów pielęgnacji, uwzględniających podstawowe prace pielęgnacyjne, z wycinką samosiewu włącznie, uzgadnianych jednorazowo z wojewódzkim konserwatorem zabytków, których realizacja powinna być okresowo kontrolowana przez służby konserwatorskie.

W odniesieniu do punktu „**Ochrona krajobrazu otaczającego**” model odwołuje się do przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotyczących form ochrony krajobrazu otaczającego ogród zabytkowy:

- wpisu do rejestru zabytków otoczenia ogrodu (art. 9 p.2.),
- wpisu do rejestru zabytków zespołów urbanistycznych i ruralistycznych, w skład których wchodzi ogród (art. 6 p.1b.),
- wpisu do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego (art. 6 p.1a.),
- utworzenia parku kulturowego (art. 7 p. 3.),
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art. 7 p. 4.).

W modelu zaproponowano, aby w uzasadnionych przypadkach ochronę zabytkowych parków, a zwłaszcza ich otoczenia, realizowaną obecnie głównie na podstawie przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wspierać przepisami Ustawy o ochronie przyrody, dotyczącymi tych form ochrony przyrodniczej, w których przewidziano również ochronę walorów kulturowych i krajobrazowych terenu. Dotyczy to w szczególności następujących form ochrony przyrody:

- parków krajobrazowych, obejmujących obszary chronione ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe (art. 16 p. 1.),
- obszarów chronionego krajobrazu – obejmujących tereny o zróżnicowanych ekosystemach, zaspokajających potrzeby turystyki i wypoczynku (art. 23 p. 1.),

⁴¹³ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r. (Dz. U. Nr 150, poz. 1579).

⁴¹⁴ Jest to konieczne dla wszystkich drzew w wieku powyżej 10 lat.

- użytków ekologicznych – obejmujących niewielkie formy terenowe jak np. zbiorniki wodne, śródpolne kępy zadrzewień, skarpy (art. 42),
- zespołów przyrodniczo – krajobrazowych, obejmujących fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego, zasługujących na ochronę ze względu na ich walory widokowe lub estetyczne (art. 43).

W odniesieniu do punktu „**Spoleczna promocja prac konserwatorskich**” model odwołuje się do przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a w szczególności do:

- obowiązku właściciela ogrodu zabytkowego do popularyzowania i upowszechniania wiedzy o ogrodzie oraz o jego znaczeniu dla historii i kultury (art. 5 p. 5.),
- obowiązku państwa do podejmowania działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych (art. 87 p. 5.).

MODEL A PRAWO EUROPEJSKIE

Model postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. opracowano z uwzględnieniem międzynarodowych konwencji i postanowień: Karty Weneckiej, Karty Florenckiej, Kart Krakowskiej, Deklaracji Amsterdamskiej, Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, Dokumentu z Nara o Autentyźmie. Zapisy zawarte w tych dokumentach uwzględniają potrzebę zachowania autentyczności substancji zabytkowej i ochrony integralności ogrodów zabytkowych, konieczności dostosowania programów użytkowych do charakteru ogrodu, rozpatrywania ogrodu w kontekście krajobrazu, w którym się znajduje i jego społeczną funkcję. Powyższe doktryny i konwencje zapewniają narzędzia skutecznej ochrony i konserwacji zabytkowych ogrodów regularnych XVII i XVIII w., pod warunkiem stosowania ich w praktyce konserwatorskiej.

Model, odwołując się do postanowień Karty Florenckiej, za cel postępowania konserwatorskiego przyjmuje zachowanie historycznego ogrodu regularnego i przekazania przyszłym pokoleniom jego wartości w całym bogactwie autentyzmu (preambuła i art. 3.), z poszanowaniem zarówno jego autentycznej substancji jak i rysunku⁴¹⁵. Przyjęte dla modelu założenia, dotyczące potrzeby ochrony układu przestrzennego znajdują potwierdzenie w Dokumencie z Nara o Autentyźmie, dotyczącym obiektów zabytkowych o nietrwalej substancji (p. 9.).

W rozwiązaniach szczegółowych postanowienia międzynarodowych konwencji dotyczą w największym stopniu wymienionych poniżej punktów modelu.

- **Ocena sytuacji własnościowej obiektu i jej wpływu na zachowanie substancji zabytkowej** – w odniesieniu do tego punktu propozycje zawarte w modelu

⁴¹⁵ „Autentyczność ogrodu historycznego dotyczy w jednakiej mierze jego rysunku i wielkości poszczególnych jego części jak i jego dekoracji, wyboru roślin, minerałów, z których się składa”, definicja autentyczności ogrodu historycznego za Kartą Florencką, art. 9.

znajdują analogie w obowiązującym obecnie prawie włoskim, umożliwiającym władzom samorządowym uwłaszczanie cennych dla historii i kultury obiektów, których właściciele nie są w stanie zapewnić im skutecznej ochrony i konserwacji⁴¹⁶.

- **Ocena zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz planach ochrony, związanych z innymi ewentualnymi formami ochrony terenu** – w punkcie tym model nawiązuje do postanowień Karty Florenckiej, stwierdzającej, iż ochrona ogrodów powinna być włączona w działania z zakresu planowania przestrzennego (art. 23) oraz Deklaracji Amsterdamskiej, stwierdzającej, że „w planowaniu miast i zagospodarowaniu przestrzennym terenu powinno się uwzględnić wymogi ochrony dziedzictwa architektonicznego (...) . Niezbędna stała się odtąd stała wymiana myśli pomiędzy konserwatorami a planistami”.⁴¹⁷
- **Ustalenie programu użytkowego** – w punkcie tym model odwołuje się do postanowień Karty Weneckiej, w której stwierdzono, że konserwacji zabytku sprzyja jego użytkowanie, zwłaszcza użytkowanie na cele społeczne. Użytkowanie to nie może powodować zmian układu bądź wystroju (art. 5). Do problematyki współczesnego użytkowania ogrodów odnosi się również Karta Florencka, wskazując na konieczność ograniczania dostępności niektórych ogrodów, ze względu na zbyt nasilony ruch turystyczny oraz ograniczenia możliwości lokalizacji urządzeń sprzyjających aktywnemu wypoczynkowi w ogrodzie zabytkowym. W myśl Karty Florenckiej działania zmierzające do odtworzenia autentycznego wyglądu ogrodu powinny zawsze być traktowane priorytetowo w stosunku do wymogów wynikających z ich współczesnego użytkowania (art. 15 i 21.). Model pozostaje również zgodny z postanowieniami Karty Krakowskiej, mówiącymi o konieczności „zapewnienia odpowiedniego użytkowania, zgodnie z zachowaną przestrzenią i znaczeniem obiektu” (art. 6).
- **Określenie społecznej funkcji obiektu** – w punkcie tym model odwołuje się do preambuły Karty Krakowskiej, w której stwierdzono, iż każda wspólnota – przez swoją zbiorową pamięć i świadomość przeszłości – jest odpowiedzialna za identyfikację i zarządzanie własnym dziedzictwem oraz zachowanie wartości charakterystycznych dla tego dziedzictwa. Model przywołuje również Deklarację

⁴¹⁶ Postępowanie takie opisała Alberta Campitelli na przykładzie Villa Torlonia, którą władze Rzymu uwłaszczyły w 1978 r. wobec braku zainteresowania odrestaurowaniem tego obiektu ze strony właścicieli – rodziny Torlonia. Wcześniej na podobnych zasadach władze Rzymu przejęły Villa Borghese [za:] Alberta Campitelli, Restauracja i nowe użytkowanie w parkach rzymskich na przykładzie Villa Borghese i Villa Torlonia, Przyroda i Miasto t. VIII, Warszawa, 2006, s. 274 – 282.

⁴¹⁷ Deklaracja Amsterdamska, rozdział „Ochrona dziedzictwa architektonicznego jednym z głównych zadań planowania miast i zagospodarowania przestrzennego kraju”.

Amsterdamską, w której stwierdzono, że dziedzictwo architektoniczne ma szansę przetrwania tylko wtedy, jeśli uzyska uznanie społeczne (punkt h).

- **Kwerenda archiwalna i biblioteczna, badania substancji zabytkowej ogrodu, analizy konserwatorskie** – w odniesieniu do tych punktów model przywołuje konieczność przeprowadzenia badań archeologicznych i historycznych zabytku, o ile planowane działania mają mieć charakter restauracji, w rozumieniu Karty Weneckiej (art. 9). O potrzebie przeprowadzenia badań naukowych, w związku z podejmowaną restauracją i restytucją ogrodu historycznego, mówi również Karta Florencka (art. 15). Wagę badań docenili także twórcy Karty Krakowskiej, wskazując na konieczność przeprowadzenia na potrzebę prac konserwatorskich interdyscyplinarnych badań naukowych nad materiałami i technologiami, używanymi do budowy (art. 10).
- **Ustalenie programu konserwatorskiego** – w odniesieniu do zasad opracowania programu konserwatorskiego, a zwłaszcza przyjętych kierunków postępowania konserwatorskiego dla danego ogrodu, model odwołuje się do postanowień Karty Florenckiej, stwierdzającej, iż przyjęte działania w odniesieniu do ogrodu zabytkowego, w zależności od stopnia ingerencji w zastany stan ogrodu, mogą mieć charakter utrzymania, konserwacji, restauracji i restytucji (art. 10 – 16). Model, bazując na postanowieniach Karty Florenckiej (art. 16), określa w jakich przypadkach przewidywane są prace restauratorskie. Model przywołuje również określone w Karcie Florenckiej sytuacje, w których w imię jedności stylowej, na podstawie wyników badań i zachowanych reliktyw, odtwarza się w sąsiedztwie głównej dominanty architektonicznej ogród do niej stylowo nawiązujący (art. 16) oraz sytuacje, kiedy projektuje się ogród w stylu historycznym, w miejscu gdzie nie przetrwały żadne relikty wcześniejszych kompozycji (art. 17). Model przywołuje postanowienia Deklaracji Amsterdamskiej (punkt „c”), mówiące o konieczności traktowania europejskiego dziedzictwa kulturowego jako wspólnego dobra i konieczności jego ochrony oraz konserwacji, niezależnie od jego genezy, związanej z narodem, któremu zawdzięcza swoje istnienie. Stwierdzenie to ma szczególne znaczenie wobec ogromnego zasobu polskiego dziedzictwa kulturowego, znajdującego się na terenie dawnych Kresów, poza obecnymi granicami Polski.
- **Opracowanie dokumentacji projektowej i prace realizacyjne** – w odniesieniu do tego punktu model odwołuje się zarówno do postanowień Karty Florenckiej, mówiącej o konieczności zapewnienia wykwalifikowanych kadr architektów, architektów krajobrazu, historyków sztuki, botaników, ogrodników, których zatrudnienie zagwarantuje wysoką jakość prac konserwatorskich (art. 24) oraz do postanowień Karty Krakowskiej, w której stwierdzono konieczność wprowadzenia regulacji, związanych z ochroną zawodu dla specjalistów pracujących przy zabytkach, gwarantujących wykonywanie projektów konserwacji i ich realizację

przez wykształconą, profesjonalną kadrę konserwatorów (art. 14). Model uwzględnia również inne postanowienia Karty Krakowskiej, mówiące o tym, że projekt konserwatorski jest podstawowym narzędziem ochrony dziedzictwa architektoniczno – urbanistycznego, określającym długoterminową strategię działania. Powinien opierać się na rozwiązaniach technicznych, znajomości współczesnych i historycznych materiałów i technologii, badaniach, pomiarach, identyfikacji znaczeń historycznych, artystycznych i społeczno – kulturowych (art. 3.). Karta Krakowska zwraca również uwagę na fakt, iż projekt konserwatorski powinien przewidywać zarządzanie zmianami, łącząc kwestie ochrony dziedzictwa z aspektami społecznymi i ekonomicznymi (art. 8.).

- **Prace pielęgnacyjne** – w odniesieniu do tego punktu model odwołuje się do Karty Weneckiej, w której stwierdzono, że „Konserwacja zabytków zakłada przede wszystkim obowiązek ciągłości ich należytego utrzymania” (art. 4). Postulat ten powtórzony został w Karcie Florenckiej (art. 11). Karta Krakowska, rozwijając wątek pielęgnacji, zauważa, że „Właściwe utrzymanie i naprawa są podstawową częścią ochrony dziedzictwa. Działania te muszą być zintegrowane z systematycznymi badaniami, kontrolą, stałym monitoringiem i prowadzeniem testów. Potencjalne uszkodzenia muszą być przewidywane i rejestrowane, aby możliwe było podjęcie właściwych środków prewencyjnych” (art. 2). Model, proponując wprowadzenie obowiązku sporządzania wieloletnich planów pielęgnacji, odwołuje się do powyższych postanowień oraz praktyki stosowanej w ogrodach zabytkowych w Niemczech.
- **Działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego** – w odniesieniu do ochrony krajobrazu otaczającego ogród zabytkowy, model odwołuje się do postanowień Karty Weneckiej, mówiącej, o tym, że „Konserwacja zabytku zakłada konserwację otoczenia w jego skali. Jeśli otoczenie dawne przetrwało, będzie ono podlegać ochronie (...)” (art. 6). W dokumencie tym stwierdzono również, że zabytek jest nierozdzielny od otoczenia, w którym jest położony (art. 7). Potrzebę ochrony krajobrazu, powiązanego z dziedzictwem kulturowym podkreślono również w Karcie Krakowskiej, zalecając stosowanie odpowiednich praw i norm w celu harmonizowania pożądanego kierunku rozwoju regionalnego z wartościami dziedzictwa (art. 9). Model odwołuje się także do Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, a zwłaszcza stwierdzenia w preambule iż krajobraz jest podstawowym komponentem europejskiego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego oraz, że ochrona krajobrazu oznacza działania na rzecz zachowania i utrzymania ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych (art. 1d).
- **Spółeczna promocja prac konserwatorskich** – w odniesieniu do tego zagadnienia opracowany model odwołuje się do Karty Florenckiej, zalecającej popularyzację

ogrodowego dziedzictwa kulturowego w społeczeństwie (art. 25). Model pozostaje również w zgodzie z postanowieniami Karty Krakowskiej, w której zauważono konieczność stworzenia takiej struktury komunikacji społecznej, która pozwala na udział w procesie planowania i zarządzania także mieszkańcom, a nie tylko specjalistom i administratorom (art. 12). Ogród zabytkowy i jego otoczenie jako składnik krajobrazu podlegają postanowieniom Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, która zobowiązuje sygnatariuszy do podnoszenia świadomości społeczeństwa, organizacji prywatnych i organów publicznych w zakresie wartości krajobrazów, ich roli i wprowadzanych w nich zmian (art. 6a).

MODEL A PRAKTYKA KONSERWATORSKA

Rola służb konserwatorskich jest szczególnie istotna na wymienionych poniżej etapach postępowania konserwatorskiego, przewidzianych w opracowanym modelu postępowania konserwatorskiego dla ogrodów zabytkowych.

- **Ocena stanu ochrony konserwatorskiej ogrodu i ewentualne jej usprawnienie** – ponieważ podstawową formą ochrony zabytku jest wpis do rejestru zabytków, pozostający w kompetencjach wojewódzkiego konserwatora zabytków⁴¹⁸, służbom konserwatorskim przypada wiodąca rola w zapewnieniu prawnej ochrony ogrodowi zabytkowemu. Jedynie wojewódzki konserwator zabytków ma prawo do wpisu do rejestru zabytków ogrodu zabytkowego, z inicjatywy właściciela lub działając „z urzędu”, a także do korekty istniejących wpisów⁴¹⁹.
- **Ocena sytuacji własnościowej obiektu i jej wpływu na zachowanie substancji zabytkowej** – model odwołuje się w tym punkcie do obowiązku uzgadniania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków podziałów obiektów zabytkowych (w tym również ogrodów)⁴²⁰. Autorka proponuje w opracowanym modelu postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. wprowadzenie korekty przepisów, umożliwiającej wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków uwłaszczenie na rzecz Skarbu Państwa tych wydzielonych z całości ogrodu zabytkowego części, których stan konserwacji budzi obawy co do dalszego ich istnienia, a następnie przeprowadzenie w nich podstawowych prac zabezpieczających w trybie wykonania zastępczego⁴²¹.
- **Ocena zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego** - model w tym punkcie odwołuje się do ustawowego obowiązku wojewódzkiego konserwatora zabytków do uzgadniania planów zagospodarowania przestrzennego i studiów⁴²².

⁴¹⁸ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 8.

⁴¹⁹ Ibidem, art. 9, p.1.

⁴²⁰ Ibidem, art. 36, p.1.8.

⁴²¹ Mechanizm ten powinien dotyczyć grupy obiektów uznanych za najcenniejsze (konieczność waloryzacji obiektów).

uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego⁴²² oraz planów ochrony, związanych z innymi formami prawnej ochrony terenu.

- **Ustalenie programu użytkowego** – w odniesieniu do tego punktu model odwołuje się do konieczności uzgodnienia programu użytkowego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków⁴²³, prowadzenia przez służby konserwatorskie kontroli w obiektach zabytkowych, mających między innymi na celu sprawdzanie jak program użytkowy jest realizowany⁴²⁴. Model, zgodnie z przepisami prawa, zakłada możliwość wyłączenia ogrodu zabytkowego na rzecz Skarbu Państwa w skrajnych przypadkach odstępstw od zatwierdzonego programu użytkowego, powodujących możliwość zniszczenia tego obiektu⁴²⁵.
- **Badania substancji zabytkowej ogrodu** – w punkcie tym model odwołuje się do przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, mówiących o tym, iż wojewódzki konserwator zabytków może uzależnić wydanie zezwolenia na przeprowadzenie działań przy zabytku, które mogłyby zmienić sposób korzystania z zabytku lub też prowadzić do zmian w wyglądzie zabytku oraz naruszyć jego substancję, od przeprowadzenia niezbędnych badań konserwatorskich, architektonicznych i archeologicznych⁴²⁶.
- **Ustalenie programu prac konserwatorskich i restauratorskich** – w odniesieniu do tego zagadnienia model przywołuje obowiązek uzgodnienia przez służby konserwatorskie programu prac konserwatorskich i restauratorskich⁴²⁷, a także możliwość uzyskiwania od służb konserwatorskich zaleceń konserwatorskich, określających generalny kierunek i zakres prac konserwatorskich⁴²⁸. W opracowanym modelu zaproponowano rozwiązania w dotychczasowej praktyce konserwatorskiej nie stosowane, a mianowicie aby w ogrodach zabytkowych, których istnienie jest zagrożone, uznanych za szczególnie cenne, o niewyjaśnionej sytuacji własnościowej, zalecenia konserwatorskie były traktowane jako forma zastępcza dla programu prac konserwatorskich. Realizacja tych zaleceń spoczywałaby po stronie władz samorządowych lub prace w oparciu o nie prowadziłby sam wojewódzki konserwator w trybie wykonania zastępczego⁴²⁹.

⁴²² Ibidem, art. 19 i art. 20.

⁴²³ Ibidem, art. 25 p.1.3.

⁴²⁴ Ibidem, art. 38.

⁴²⁵ Ibidem, art. 50 p.4.

⁴²⁶ Ibidem, art. 36 p.4.

⁴²⁷ Ibidem, art. 25 p.1.2.

⁴²⁸ Ibidem, art. 27.

⁴²⁹ Obecnie obowiązujące przepisy umożliwiają wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków przeprowadzenie prac konserwatorskich w trybie wykonania zastępczego, (Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 49).

- **Opracowanie dokumentacji projektowej** – w odniesieniu do tego punktu model przywołuje obowiązek posiadania dokumentacji konserwatorskiej, na podstawie której wojewódzki konserwator zabytków wydaje zgodę na rozpoczęcie prac⁴³⁰.
- **Prace realizacyjne** – w punkcie tym, w opracowanym modelu, przywołano obowiązek służb konserwatorskich do kontroli zgodności prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych w ogrodach zabytkowych z dokumentacją, na podstawie której wdano zezwolenie na ich prowadzenie⁴³¹.
- **Prace pielęgnacyjne** – w odniesieniu do tego punktu model odwołuje się do obowiązku służb konserwatorskich do przeprowadzania okresowych kontroli w ogrodach zabytkowych, wydawania zaleceń pokontrolnych i monitorowania ich realizacji. Stan polskich ogrodów regularnych pokazuje, że nie jest to mechanizm efektywny, w związku z czym autorka proponuje, wzorem rozwiązań niemieckich⁴³², wprowadzanie obowiązku posiadania wieloletnich planów pielęgnacji ogrodów zabytkowych, jednorazowo uzgadnianych przez służby konserwatorskie, których realizacja byłaby okresowo kontrolowana.
- **Działania mające na celu ochronę krajobrazu otaczającego** – w punkcie tym opracowany model odwołuje się do uprawnień wojewódzkich konserwatorów zabytków do dokonywania wpisów do rejestru zabytków otoczenia ogrodu zabytkowego, układów urbanistycznych i ruralistycznych, zespołów budowlanych, w których ogród funkcjonuje, a także krajobrazu kulturowego⁴³³. Model odwołuje się również do obowiązku uzgadniania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków planów zagospodarowania przestrzennego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz opiniowania planów ochrony innych form ochrony obszarowej⁴³⁴.

Rozpatrując możliwość realizacji opracowanego modelu postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. przy obecnym stanie kadrowym i przygotowaniu merytorycznym służb konserwatorskich autorka widzi dwa podstawowe problemy:

- zbyt małą liczbę pracowników urzędów konserwatorskich, zajmujących się parkami zabytkowymi w stosunku do ilości zadań – zazwyczaj są to pojedyncze osoby, pracujące w niepełnym wymiarze godzin,

⁴³⁰ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 25 i art. 36.

⁴³¹ Ibidem, art. 38 p. 3.3.

⁴³² Stosowanych np. w ogrodzie barokowym w Schwetzingen.

⁴³³ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 16.

⁴³⁴ Konieczność zasięgnięcia opinii u wojewódzkiego konserwatora zabytków przy tworzeniu parku kulturowego nakazuje Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 16.

- konieczność podnoszenia kwalifikacji pracowników służb konserwatorskich, zajmujących się zielenią zabytkową – w urzędach konserwatorskich parkami często zajmują się leśnicy, biolodzy, historycy sztuki, architekci.

Ze względu na brak pełnego rozpoznania stanu polskich służb konserwatorskich w zakresie przygotowania merytorycznego i organizacyjnego do zajmowania się zielenią zabytkową, powyższe spostrzeżenia mają charakter ogólny, wskazują problem, bez uzasadnienia w danych liczbowych.

Istnieje wiele rozbieżności pomiędzy rozwiązaniami zaproponowanymi przez autorkę w modelu postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. a obecną praktyką konserwatorską. Zasadnicze różnice przedstawiono poniżej.

W modelu postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. za **priorytet, w myśl postanowień Karty Weneckiej i Karty Florenckiej, postawiono zachowanie autentyczności ogrodu**. W obecnej praktyce konserwatorskiej w ogrodach regularnych obserwuje się daleko posunięty relatywizm w odniesieniu do pojęcia autentyczności. Oryginalna substancja zabytkowa nie jest konserwowana lecz często wymieniana na nową, o czym zazwyczaj decydują względy estetyczne i ekonomiczne.

W modelu zwrócono również uwagę na znaczenie działań formalno – prawnych, mających na celu **ocenę istniejącej ochrony konserwatorskiej ogrodu zabytkowego i jeśli zachodzi potrzeba, jej usprawnienie**. W praktyce działania takie są bardzo czasochłonne, ze względu na skomplikowane procedury administracyjne. W przypadku obiektów podzielonych pomiędzy kilku, kilkunastu, a często nawet kilkudziesięciu właścicieli⁴³⁵ efektywność usprawniania ochrony konserwatorskiej poprzez tworzenie nowych wpisów do rejestru zabytków lub poprawianie starych jest niewielka⁴³⁶. Problem ten wymaga odrębnych rozwiązań prawnych na poziomie ustawodawcy.

W opracowanym modelu zauważono konieczność dokonania **oceny sytuacji własnościowej ogrodu**, w odniesieniu do którego toczy się postępowanie konserwatorskie i o ile jest to niezbędne - podjęcie działań mających na celu jego scalenie. Jest to zadanie wymagające woli wszystkich współwłaścicieli i w praktyce często niemożliwe. Podzielony własnościowo jest Ogród Branickich w Białymstoku⁴³⁷, założenie pałacowo – ogrodowe w Wilanowie⁴³⁸, założenie klasztorne w Henrykowie⁴³⁹.

⁴³⁵ Teren dawnego założenia klasztorne w Henrykowie ma około 100 współwłaścicieli.

⁴³⁶ Procedura wyjaśnienia wpisu do rejestru zabytków założenia pałacowo – ogrodowego w Wilanowie i wpisu urbanistycznego Wilanowa od momentu powstania opracowania merytorycznego w KOBIDZ, zawierającego propozycję przebiegu granic wpisu, do momentu zakończenia procedury administracyjnej trwała ok. 2 lata.

⁴³⁷ Pałac wraz z kilkunastometrowym pasem terenu, dziedziniec ogrodowy i teren dawnych ogrodów oranżeriowych należy do Akademii Medycznej, pozostała część ogrodu do Urzędu Miasta Białegostoku.

⁴³⁸ Ogród Wilanowski znajduje się na terenie zarządzanym przez Muzeum Pałac w Wilanowie, jednak jego obrzeża – od strony dawnej wsi Wilanów zostały wchłonięte przez prywatne posesje, z kolei folwark wilanowski, powiązany

W postępowaniu konserwatorskim, w dobie gospodarki wolnorynkowej, brak jest mechanizmów prawnych i finansowych sprzyjających scaleniu podzielonych obiektów zabytkowych. Mechanizmy takie powinny zostać opracowane na poziomie ustawodawcy. W modelu zaproponowano, aby scalenie ogrodu zabytkowego było traktowane jako forma działania konserwatorskiego.

Model przewiduje - w odniesieniu do ogrodu, którego dotyczy postępowanie konserwatorskie - **ocenę zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w planach ochrony innych form prawnej ochrony obszarowej oraz wprowadzenie w nich zmian, jeśli dobro ogrodu zabytkowego tego wymaga.** W obecnej praktyce konserwatorskiej zmiany w planach zagospodarowania są finansowane przez wnioskującego: właściciela obiektu lub wojewódzkiego konserwatora zabytków, co przy dużych kosztach procedury, znacznie ogranicza możliwość zastosowania tego typu działań. Dużym utrudnieniem w obecnej praktyce konserwatorskiej jest również fakt, iż wiele planów wygasło i zapisane w nich strefy ochrony konserwatorskiej przestały obowiązywać.

Model przewiduje konieczność ustalenia **programu użytkowego** przy zagospodarowaniu ogrodu zabytkowego na cele użytkowe, zgodnego z zabytkowym charakterem obiektu. W obecnej praktyce konserwatorskiej największym problemem dla ogrodów zabytkowych, w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w., jest nie tylko niewłaściwy program użytkowy, ale brak użytkownika lub całkowity brak programu użytkowego obiektu. W zmienionych realiach współczesnego życia wiele ogrodów regularnych XVII i XVIII w. nie pełni żadnej funkcji, nikomu niepotrzebne zarastają samosiewem. Dotyczy to zwłaszcza ogrodów zlokalizowanych w małych miejscowościach np. w Brodach, Kamieńcu Suskim, Gładyszach, Słobitach, Sztynorcie, Wysocku, Narolu, Świerznie.

Model zakłada, że nadanie ogrodowi regularnemu XVII i XVIII w. znaczącej **funkcji społecznej**, będzie działało korzystnie na stan jego ochrony i konserwacji. Znacząca funkcja społeczna uzasadni konieczności dzielenia odpowiedzialności finansowej, administracyjnej i wynikających z nich obowiązków przez przedstawicieli władz różnych szczebli, od lokalnych przez samorządowe, wojewódzkie po krajowe. Jedyne znane autorce spektakularne działania tego typu dotyczą zabytkowego parku w Łęknicy⁴⁴⁰. Dzięki uświadomieniu władzom różnych szczebli historycznego znaczenia tego parku i jego społecznej roli, w przeciągu kilkunastu lat z terenu na którym prowadzono gospodarkę leśną, stał się obiektem wpisanym na Listę Światowego

kompozycyjnie z ogrodem, pozostaje częściowo w posiadaniu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, podobnie jak znajdujące się na osi pałacu Pola Morysińskie.

⁴³⁹ Współwłaścicielami założenia są diecezja wrocławska, zakon cystersów, Lasy Państwowe i kilkadziesiąt osób prywatnych.

⁴⁴⁰ Park Mużakowski w Łęknicy reprezentuje typ wieloprzestrzennej dziewiętnastowiecznej kompozycji krajobrazowej.

Dziedzictwa UNESCO. Działania te, na zasadzie sprzężenia zwrotnego, pomogły pozyskać środki na prace konserwatorskie i bieżącą pielęgnację oraz w znacznym stopniu ograniczyły wandalizm⁴⁴¹. Idee podnoszenia świadomości społecznej w zakresie parków oraz szeroko pojętego krajobrazu kulturowego są coraz powszechniejsze w krajach Europy Zachodniej. Przykładowo w Wielkiej Brytanii od lat działają na tym polu English Heritage i National Trust.

Model przewiduje przeprowadzenie **kwerend archiwalnej i bibliotecznej oraz badań substancji zabytkowej ogrodu i analiz konserwatorskich**, w zakresie uzależnionym od indywidualnych potrzeb w danym obiekcie. W polskiej praktyce konserwatorskiej nie zawsze istnieje wola i możliwość przeprowadzenia pełnego spektrum badań i analiz. Ograniczeniem bywa tu często czynnik ekonomiczny. W modelu stwierdzono, że jedynie w tych ogrodach, gdzie stan wiedzy pozwala na opracowanie dokumentacji konserwatorskiej, dodatkowe badania nie muszą być podejmowane. Można je również pominąć przy podstawowych, doraźnych pracach zabezpieczających. Zgodnie jednak z postanowieniami Karty Florenckiej, wszędzie tam, gdzie prace w ogrodzie nabierają cech rekonstrukcji (a zdarza się to często) niezbędne jest stworzenia naukowych podstaw w oparciu o badania (art. 15).

W odniesieniu do ustaleń **programu prac konserwatorskich i restauratorskich** opracowany model postępowania konserwatorskiego przewiduje różne sposoby działania, w zależności od stopnia zachowania substancji zabytkowej: od bieżącej pielęgnacji, przez konserwację z niewielkimi uzupełnieniami, restaurację, po współczesne działania projektowe w miejscu dawnego ogrodu (patisz), których efektu nie można już, zgodnie z Kartą Florencką, nazywać ogrodem historycznym (art. 17). | We współczesnej praktyce konserwatorskiej kierunki działań nie są jasno określone, w wyniku czego na przykład ogrody projektowane współcześnie w miejscu ogrodów historycznych, nie zawierające reliktyw dawnych kompozycji, nadal noszą miano ogrodów zabytkowych i korzystają z przysługujących im przywilejów (np. dofinansowania). Autorka w opracowanym modelu postuluje zatem o wyraźne rozróżnienie ogrodów współczesnych, jedynie imitujących historyczne od ogrodów historycznych, dla dobra tych ostatnich.

W modelu zaproponowano również, aby szczególną opieką państwa i władz lokalnych zostały objęte ogrody uznane za cenne dla historii i kultury, których sytuacja prawna (np. brak uregulowanej sytuacji własnościowej) uniemożliwia podjęcie prac konserwatorskich. Autorka zaproponowała, aby w takich sytuacjach obowiązek przeprowadzenia podstawowych prac zabezpieczających przejęło na siebie państwo lub władze lokalne. Pomimo istnienia w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przepisów regulujących wykonanie prac konserwatorskich w trybie zastępczym (art. 49 p. 3-7), autorka nie spotkała się w praktyce konserwatorskiej w ogrodach zabytkowych z takim działaniem.

⁴⁴¹ Społeczeństwo Łęknicy, w większości ludność napływowa, nie związana z tym terenem, dzięki wielu koncertom, imprezom dla dzieci i młodzieży, możliwości przejścia parkowym mostem na stronę niemiecką, zaczęło postrzegać park jako ważny element swojej miejscowości, miejsce codziennych spacerów i wypoczynku świątecznego.

Porównując rozwiązania zaproponowane w opracowanym modelu dla **dokumentacji projektowej** z praktyką konserwatorską w tym względzie, należy stwierdzić, że podstawowym problemem, jaki się w wyniku tego zestawienia pojawia, jest brak standardów dokumentacyjnych dla dokumentacji projektowej dotyczącej ogrodów zabytkowych. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w sposób bardzo ogólny określa zakres dokumentacji, niezbędnej przy zagospodarowaniu na cele użytkowe zabytków nieruchomych, pozostawiając projektantom i urzędnikom służb konserwatorskich ogromne pole do własnej interpretacji tych przepisów (art. 25). W modelu, w ujęciu wariantowym, zaproponowano tryb postępowania konserwatorskiego dla ogrodów zabytkowych i wynikające z niego wymogi dokumentacyjne.

W odniesieniu do **prac realizacyjnych**, model zakłada prowadzenie ich przez wykwalifikowanych pracowników. Jeśli są prowadzone w trybie przetargu publicznego to, w założeniach modelu, tylko w oparciu o szczegółowe, jednoznaczne specyfikacje, wykluczające możliwości własnej interpretacji przedmiotu zamówienia, pod nadzorem autorskim i konserwatorskim. W obecnej praktyce dają się zauważyć praktyki odmienne. Przede wszystkim w przetargach na prace realizacyjne wygrywają firmy oferujące najniższą cenę, starające się niekiedy zaoszczędzić na sprzęcie i materiale. Brak ciągłości zawodu ogrodnika, specjalizującego się w pielęgnacji parków i ogrodów historycznych spowodował, że do prac w tego typu obiektach podchodzi się jak do utrzymania każdego innego terenu zieleni⁴⁴². W latach 90. XX w. zlikwidowano jedyną w Polsce specjalizację związaną z praktyczną konserwacją parków zabytkowych w Technikum Terenów Zieleni w Gdańsku. W Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego prowadzone są studia podyplomowe „Ochrona i Konserwacja Zabytkowych Założeń Ogrodowych”, nie są one jednak w stanie zapewnić w skali całej Polski kadr ogrodniczych, przygotowanych do pracy w ogrodach zabytkowych. Na niską jakość prac realizacyjnych wpływa również brak na terenie naszego kraju ogrodów regularnych, które by mogły być uznane za wzorcowe pod względem jakości utrzymania.

W opracowanym modelu postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. podkreślono, że najważniejszym aspektem **prac pielęgnacyjnych** jest ich systematyczność, którą według autorki mógłby zagwarantować obowiązek sporządzania wieloletnich planów pielęgnacji ogrodu, uzgadnianych jednorazowo przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Równie ważna jest organizacja zaplecza ogrodniczego. Na jakość prac pielęgnacyjnych wpływa również fakt, czy osoby zajmujące się bieżącym utrzymaniem ogrodu zabytkowego są pracownikami etatowymi, zatrudnionymi na stałe w danym ogrodzie, czy też pracownikami firm ogrodniczych, wyłanianych cyklicznie w drodze przetargu. Znacznie wyższą jakość prac zapewnia pierwsze z wymienionych rozwiązań.

⁴⁴² Przez wiele lat, do czasu rozpoczęcia procesu konserwacji, rabaty brzeżne w Ogrodzie Branickich w Białymstoku obsadzano bratkami, szaławią, podobnie jak inne kwietniki w mieście.

Obecnie, kiedy nie ma mechanizmów długofalowego programowania prac pielęgnacyjnych, wycinka każdego samosiewu wymaga odrębnej zgody wojewódzkiego konserwatora zabytków, a częsty brak zaplecza gospodarczego przy zabytkowych ogrodach sprzyja realizacji pielęgnacji w drodze zleceń zewnętrznych. W praktyce konserwatorskiej, w wielu czołowych ogrodach regularnych Europy funkcjonują zaplecza ogrodnicze i zatrudnieni są etatowi pracownicy, zajmujący się bieżącą pielęgnacją np. w Wersalu, Charlottenburgu, Herrenhausen, Schwetzingen, Het Loo, Schönbrunn, Hampton Court. Wśród czołowych polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. zaplecze ogrodnicze i stałe ekipy ogrodników są zabezpieczone w Ogrodzie Wilanowskim, Rogalinie, Nieborowie. Pielęgnacja w trybie przetargów prowadzona jest w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i Ogrodzie Saskim w Warszawie.

Opracowany model postępowania konserwatorskiego przewiduje aktywne **działania na rzecz ochrony krajobrazu otaczającego ogród**, z wykorzystaniem możliwości prawnych stwarzanych przez Ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Ustawę o ochronie przyrody oraz Ustawę o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. W praktyce ten aspekt działań konserwatorskich nie zawsze jest doceniany. Obecnie w skali Polski tylko 11 parków zabytkowych ma wpisane do rejestru zabytków otoczenie⁴⁴⁵. Sytuacja ta odbija się niekorzystnie na stanie ogrodów regularnych. Na osi Ogrodu Branickich w Białymstoku, w wyniku błędnych decyzji urbanistycznych, wzniesiono kilkunastopiętrowy budynek Urzędu Miasta, w Wilanowie widok na Jezioro Wilanowskie został zniszczony kominami elektrociepłowni „Siekierki”, natomiast otaczające tutejszą rezydencję Łąki Wilanowskie są obecnie zabudowywane wielokondygnacyjną zabudową mieszkaniową, bez poszanowania walorów kulturowych tego terenu. Niekorzystne zmiany w znacznie większym stopniu dotyczą terenów miejskich i na obrzeżach dużych miast niż wiejskich, gdzie presja urbanizacyjna jest mniejsza.

Problem ochrony krajobrazu kulturowego, związanego z założeniami rezydencjonalnymi docenia się natomiast w innych krajach, między innymi we Włoszech. Stworzono tu mechanizm, umożliwiający skuteczną ochronę krajobrazu w otoczeniu włoskich rezydencji typu „villa”, gdzie zewnętrzne otwarcia widokowe miały kluczowe znaczenie dla kompozycji⁴⁴⁶. Efektem takiej praktyki konserwatorskiej jest zachowanie w granicach miasta Rzym 700 ha terenów otwartych o niezmiennym charakterze, związanych z rezydencjami historycznymi, pozostających w zarządzie władz miejskich⁴⁴⁵.

W obecnej praktyce konserwatorskiej niewiele miejsca poświęca się na **działania edukacyjne i promocyjne**, dotyczące zarówno samych regularnych ogrodów zabytkowych, jak i prowadzonych w nich działań konserwatorskich. Tylko niektóre tego

⁴⁴⁵ Według danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków z 2008 r.

⁴⁴⁶ Ochronę krajobrazu we Włoszech gwarantuje Konstytucja Republiki Włoskiej, w której artykule 9 stwierdzono, że: „Republika Włoch (...) obejmuje ochroną krajobraz oraz zabytki historyczne i artystyczne”, [za:] Alberta Campitelli, Elementy krajobrazowe i ogrody w założeniach krajobrazowych Rzymu, Przyroda i Miasto, t. X, cz. I, Warszawa 2007, s. 56 - 64.

⁴⁴⁵ Alberta Campitelli, Elementy krajobrazowe..., op. cit., s. 57.

typu obiekty⁴⁴⁶ prowadzą własną promocję w postaci stron internetowych, publikacji, konferencji, wystaw czasowych, imprez dla dzieci, młodzieży. Na szczeblu ogólnokrajowym promocją zabytków zajmują się organizacje społeczne np. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami czy Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, instytucje publiczne np. Narodowy Instytut Dziedzictwa i jego oddziały terenowe oraz organy władz państwowych - Generalny Konserwator Zabytków. Ogrody zabytkowe, w tym ogrody regularne XVII i XVIII w., rzadko stanowią przedmiot odrębnych akcji promocyjnych.

⁴⁴⁶ Ogród Wilanowski, Ogród Branickich w Białymstoku, Nieborów.

12. Wnioski

Wnioski dotyczące roli ogrodów regularnych w zasobach dziedzictwa narodowego i europejskiego

1. Ogrody regularne, ze względu na swoją unikatowość w skali Polski i Europy, tradycję związaną z ważnymi dla historii polskiej i europejskiej wydarzeniami i postaciami, autorstwo wybitnych siedemnastowiecznych i osiemnastowiecznych projektantów oraz związek kompozycyjny z czołowymi przykładami architektury rezydencjonalnej i klasztornej XVII i XVIII w., stanowią ważny element polskiego i europejskiego dziedzictwa kulturowego, którego poziom ochrony i konserwacji, a także ilość wydatkowanych na te działania środków, powinny być adekwatne do wartości tych obiektów.

Wnioski dotyczące zasobu i stanu zachowania ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w Polsce

2. Brak jest pełnego rozpoznania w skali Polski zasobu i stanu zachowania ogrodów zabytkowych, w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w. Rozpoznanie zasobu i stanu zachowania polskich ogrodów zabytkowych, w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w., powinno być przeprowadzone w ramach ogólnopolskiego programu, koordynowanego centralnie. Tylko pełne rozpoznanie zasobu i związanych z nim problemów umożliwi efektywne zarządzanie tą grupą zabytków. Uzyskane dane powinny być okresowo weryfikowane.
3. Ogrody regularne XVII i XVIII w., w których zachowała się substancja zabytkowa to niewielka grupa zabytków, stanowiąca około 3% wszystkich ogrodów zabytkowych w Polsce. Ze względu na swoją wartość i unikalny charakter powinny zostać objęte szczególną ochroną, gwarantującą zachowanie substancji zabytkowej.
4. Nie zachował się ani jeden ogród regularny XVII i XVIII w. w formie kompletnej. Ogrody regularne XVII i XVIII w., które przetrwały do dziś, to relikty dawnych założeń, zniszczone w czasie pod wpływem czynników naturalnych lub trwale przekształcone przez człowieka.

5. Najtrwalszymi elementami kompozycji ogrodu regularnego są: ukształtowanie terenu, obiekty architektury ogrodowej, układ wodny, układy drogowe. Czytelne w terenie, w większości przypadków, pozostały podstawowe zasady organizacji przestrzeni ogrodu: osie kompozycyjne, podziały przestrzenne. Trwałym elementem założeń, w skład których wchodzi ogrody regularne XVII i XVIII w. są obiekty kubaturowe: pałace, dwory, klasztory, zachowane w formie kompletnej, przekształconej lub w stanie ruiny. Trwałe jest również samo miejsce, wybrane historycznie pod ogród, ze względu na swoje walory przestrzenne, chociaż zmianie w czasie uległy zazwyczaj granice ogrodu i charakter jego otoczenia. Najmniej trwałym elementem w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. okazała się szata roślinna, która przetrwała szczątkowo i nie tworzy obecnie spójnych kompozycyjnie układów.
6. Wiele cennych polskich lub pozostających w orbicie polskiej kultury regularnych ogrodów XVII i XVIII w. znajduje się obecnie poza granicami Polski. Ze względu na znaczenie tych miejsc dla polskiej historii i kultury państwo polskie powinno wspierać prowadzenie ich dokumentacji i konserwacji.

Wnioski dotyczące wpływu regularnych założeń pałacowo – ogrodowych i klasztornych XVII i XVIII w. na organizację krajobrazu

7. Rezydencje barokowe i wchodzące w ich skład ogrody regularne, odegrały istotną rolę w organizacji krajobrazu, w którym powstały, pełniąc najczęściej w nim funkcję przestrzennej dominanty oraz centrum decyzyjnego dla otaczających terenów o powierzchni wielu tysięcy hektarów. Historycznie podstawowymi mechanizmami kształtowania tego krajobrazu było kontynuowanie na jego obszarze osi kompozycyjnych, mających swój początek na terenie założenia pałacowo - ogrodowego, lokalizowanie rezydencji satelickich i folwarków na zamknięciu tych osi, wyznaczanie kierunku głównych szlaków komunikacyjnych, w oparciu o układ „gęsiej stopki” (np. Wilanów).
8. Rezydencje barokowe i wchodzące w ich skład ogrody miały również charakter miastotwórczy, co przejawiało się w aktywnych działaniach ich właścicieli na rzecz założenia lub rozbudowy miasta w bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji, ze zwróceniem szczególnej uwagi na powiązanie kompozycyjne rezydencji i układu urbanistycznego (Białystok, Choroszcz, Rydzyna).

Wnioski dotyczące regulacji prawnych, wpływających na zasób i stan zachowania ogrodów regularnych XVII i XVIII w.

9. Podstawowy polski akt prawny, dotyczący zabytków - Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - nie jest spójny z międzynarodowymi kartami konserwatorskimi (Kartą Wenecką, Kartą Florencką) oraz Europejską Konwencją Krajobrazową. Dotyczy to przede wszystkim braku zapisów o konieczności rozpoznania zasobu zabytków i aktualizacji zebranych danych, konieczności zarządzania zabytkami w sposób zrównoważony, bezwzględny wymogu poszanowania autentyczności substancji zabytkowej w procesie konserwacji.

określenia rygorów, pod jakimi dopuszczone są prace restauratorskie oraz zdefiniowania stosunku polskiego ustawodawcy do rekonstrukcji. Konieczne jest zatem dostosowanie polskich aktów prawnych dotyczących zabytków do prawa międzynarodowego i podstawowych międzynarodowych konwencji konserwatorskich.

10. Część przepisów Ustawy o ochronie przyrody pozostaje w sprzeczności z Ustawą o ochronie zabytków i z praktyką konserwatorską, stosowaną w ogrodach zabytkowych, co prowadzi do sporów kompetencyjnych i częściowo uniemożliwia prace konserwatorskie. Sytuacja ta wymaga wyjaśnienia na poziomie ustawodawcy.
11. Polskie prawodawstwo dotyczące zabytków nie określa standardów postępowań konserwatorskich dla zabytków nieruchomych, w tym dla ogrodów zabytkowych. Konieczne jest wypracowanie i upowszechnienie standardów postępowania konserwatorskiego, gwarantujących poszanowanie substancji zabytkowej i zachowanie autentyczności kompozycji ogrodowej.
12. Ogrody regularne XVII i XVIII w., uznane za szczególnie cenne dla polskiej kultury i historii, pozostające w stanie zagrażającym ich dalszemu istnieniu (a także inne cenne zagrożone założenia ogrodowe oraz pozostałe kategorie zagrożonych zabytków), powinny zostać objęte szczególną opieką ze strony państwa. Docelowo mogłyby zostać przejęte przez specjalnie w tym celu utworzoną fundację, wzorowaną na brytyjskim National Trust lub na niemieckich fundacjach, działających w poszczególnych krajach związkowych (np. Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin – Brandenburg). Istnieje konieczność wypracowania mechanizmów prawno – administracyjnych, umożliwiających tego typu działania.
13. Wiele regularnych założeń ogrodowych XVII i XVIII w. znajduje się obecnie poza granicami Polski. Ogrody uznane za szczególnie cenne dla naszej historii i kultury, znajdujące się obecnie poza granicami Polski, powinny zostać objęte programem dokumentacji. W szczególnych wypadkach, w porozumieniu z właściwymi dla danego terenu władzami, obiekty takie powinny być poddane zabezpieczeniu lub konserwacji, z udziałem specjalistów i środków ze strony polskiej. Działania te wymagają stosownych umów międzynarodowych.

Wnioski dotyczące finansowania i form własności

14. Do 1989 r. działania konserwatorskie dostosowane były do państwowej własności parków i ogrodów. Zmiany własnościowe po 1989 r., prowadzące do reprivatyzacji większości ogrodów zabytkowych, spowodowały konieczność wypracowania nowych zasad postępowania konserwatorskiego, dostosowanych do własności prywatnej. Sytuacja ta wiąże się z przerzuceniem odpowiedzialności za stan zreprivatyzowanych ogrodów z państwa na nowych właścicieli. W sytuacji, kiedy stan zachowania większości reprivatyzowanych ogrodów w momencie ich przejęcia jest zły i wymagający poniesienia dużych nakładów na konserwację,

ciężar ten jest trudny do udźwignięcia przez wielu nowych właścicieli. Należy zatem wypracować mechanizm umożliwiający uzyskanie przez nowych właścicieli dofinansowania prac konserwatorskich ze strony państwa, w zamian za udostępnianie prywatnych ogrodów dla zwiedzających.

15. Prywatyzacja parków i ogrodów zabytkowych spowodowała w wielu przypadkach podział tych obiektów na wiele działek, stanowiących własność różnych podmiotów. W związku z tym konieczne jest wypracowanie metody działań formalno – prawnych, umożliwiających scalanie ogrodów zabytkowych, uznanych za szczególnie cenne. Scalenie pod względem własnościowym, powinno być traktowane jako jeden z rodzajów działań konserwatorskich i dla obiektów uznanych za szczególnie cenne powinno być dofinansowywane przez państwo.

Wnioski dotyczące sposobu zarządzania ogrodami regularnymi XVII i XVIII w.

16. Aby zarządzanie ogrodem zabytkowym przebiegało sprawnie, uprawnienia w tym procesie, odpowiedzialność i zadania oraz podmioty, które są za realizację tych zadań odpowiedzialne, muszą pozostawać ze sobą w zrównoważonej relacji. Uprawnienia wojewódzkich konserwatorów zabytków do wydawania nakazów i zakazów muszą być adekwatne do możliwości pozyskiwania środków na realizację wyznaczanych przez nich zadań.
17. Podniesieniu poziomu zarządzania w ogrodach zabytkowych sprzyja możliwość wymiany informacji pomiędzy właścicielami, pracownikami służb konserwatorskich, przedstawicielami instytucji dofinansujących prace konserwatorskie. Konieczne jest stworzenie platformy do wymiany informacji w zakresie zarządzania tą częścią dziedzictwa narodowego, w formie cyklicznych spotkań zainteresowanych stron oraz publikacji, stron internetowych, poświęconych tematyce ochrony, konserwacji i zarządzania ogrodami zabytkowymi.

Wnioski dotyczące użytkowania i społecznego funkcjonowania polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w.

18. Żaden z badanych ogrodów nie zachował swojego historycznego sposobu użytkowania. Zmiana sposobu użytkowania lub brak użytkownika, wpływają degradująco na substancję zabytkową.
19. Nadzór konserwatorski nie powinien dopuszczać w ogrodach zabytkowych do form użytkowania niszczących substancję zabytkową, co wymaga zarówno usprawnienia narzędzi prawnych w tym zakresie, jak i upowszechnienia wiedzy, co do wartości tych obiektów, wśród właścicieli ogrodów i urzędników służb konserwatorskich.
20. Zachowaniu i konserwacji danego ogrodu zabytkowego sprzyja funkcja, postrzegana jako istotna dla danej społeczności, pod warunkiem, że gwarantuje ona poszanowanie substancji zabytkowej. Wypracowanie tej funkcji powinno być

wspólnym zadaniem zarządzającego obiektem, lokalnych władz samorządowych i służb konserwatorskich.

21. Ogrody regularne XVII i XVIII w., jako bardzo cenna a jednocześnie nieliczna grupa zabytków, powinny być przedmiotem działań z zakresu społecznej promocji, prowadzonych centralnie i lokalnie, skierowanych do miejscowych społeczności, turystów oraz specjalistów.

Wnioski dotyczące zasad prowadzenia prac ochronnych w odniesieniu do ogrodów regularnych XVII i XVIII w.

22. Obecna forma wpisów do rejestru zabytków parków zabytkowych, w tym również ogrodów regularnych XVII i XVIII w., nie zapewnia im skutecznej ochrony. Główne wady wpisów to brak wyznaczenia granic wpisów do rejestru zabytków, brak określenia przedmiotu ochrony i uzasadnienia ochrony. W związku z tym powinna nastąpić weryfikacja istniejących wpisów, zakończona wnioskami co do ewentualnego ich wyjaśnienia i poprawy.
23. W myśl postanowień Karty Florenckiej ogród zabytkowy powinien być rozpatrywany łącznie ze swoim otoczeniem. Postępowanie konserwatorskie dla ogrodu regularnego XVII i XVIII w. musi objąć również krajobraz, w który został on wkomponowany.
24. Podstawowymi formami ochrony krajobrazu, powiązanego kompozycyjnie z ogrodem zabytkowym są: wpis do rejestru zabytków otoczenia ogrodu, wpis do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego, wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego lub ruralistycznego, utworzenie parku kulturowego. Należy w codziennej praktyce konserwatorskiej stosować te formy ochrony w stosunku do otoczenia badanej grupy ogrodów.
25. Krajobraz otaczający ogród zabytkowy można również chronić na podstawie ustawy o planowaniu przestrzennym, poprzez wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Warunkiem tych działań jest istnienie planu miejscowego dla obszaru, gdzie zlokalizowany jest ogród zabytkowy. Dla terenów, gdzie znajdują się parki zabytkowe, uznane za szczególnie cenne, sporządzenie planu miejscowego powinno być wymogiem.
26. Narzędzia do ochrony krajobrazu otaczającego ogród zabytkowy zapewnia również Ustawa o ochronie przyrody. Ochrona walorów krajobrazowych jest uwzględniona w następujących formach ochrony przyrodniczej terenu: park narodowy, park krajobrazowy, obszar chronionego krajobrazu, zespół przyrodniczo - krajobrazowy. Walory kulturowe, jakie są chronione w przypadku danego krajobrazu, powinny być sprecyzowane w zadaniach ochronnych i planach ochrony.

Wnioski dotyczące badań i analiz w ogrodach regularnych, prowadzonych w ramach procesów konserwatorskich

27. Zakres badań, których wyniki mają być wykorzystane w pracach konserwatorskich, nie powinien wynikać z nadrzędnego algorytmu postępowania, lecz z ogólnego kierunku przyjętych działań konserwatorskich, indywidualnego charakteru danego ogrodu, jego stanu zachowania i obecnego sposobu użytkowania.
28. Badania substancji zabytkowej ogrodu i archiwaliów go dotyczących, powinny być, w myśl postanowień Karty Florenckiej, obowiązującym wymogiem w tych ogrodach, gdzie planowane są prace restauratorskie, polegające na uzupełnieniach i odtworzeniach niektórych elementów historycznej kompozycji ogrodowej, na częściowych rekonstrukcjach, w oparciu o zachowane relikty i dane z archiwaliów. Stan zachowania wielu polskich ogrodów regularnych wymaga tego typu działań.
29. Ze względu na znaczne koszty i czasochłonność, przeprowadzenie pełnego spektrum badań nie powinno być bezwzględnym wymogiem w obiektach, gdzie prace konserwatorskie polegają głównie na doraźnym zabezpieczeniu zagrożonej substancji zabytkowej.
30. Za badania wnoszące najwięcej informacji w procesie konserwacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w. zostały uznane badania archeologiczne i dendrochronologiczne. Badania nieinwazyjne (prowadzone metodą georadarową i elektrooporową) wymagają dopracowania metody, zwłaszcza w zakresie interpretacji wyników. Badania palinologiczne i makroszczątków roślinnych zostały uznane za mało przydatne, ze względu na brak precyzji otrzymywanych wyników.
31. Warunkiem dopuszczenia danego źródła archiwalnego do wykorzystania w procesie konserwatorskim powinna być jego krytyczna ocena i stwierdzenie na tej podstawie jego wiarygodności.
32. Badania i analizy konserwatorskie służą określeniu, co w danym ogrodzie stanowi substancję zabytkową, której stan zachowania decyduje o przyjętym kierunku postępowania konserwatorskiego.

Wnioski dotyczące działań projektowych

33. Podstawą działań projektowych w ogrodach regularnych XVII i XVIII w. są: program prac konserwatorskich oraz program użytkowy, uzgodnione z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Programy te powinny zdefiniować przyjęty kierunek prac, zakres i sposób ich przeprowadzenia, wskazać proponowane materiały i technologie oraz zakres niezbędnych adaptacji, wynikających ze współczesnego sposobu użytkowania.
34. Dokumentacja projektowa dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. powinna być przygotowana zgodnie z wymogami Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz z przepisami Prawa budowlanego. Ponieważ akty te nie określają szczegółowo standardów dokumentacyjnych w odniesieniu do ogrodów zabytkowych, proponuje się, aby zakres dokumentacji projektowej dla ogrodów

regularnych XVII i XVIII w., ze względu na znaczne nasycenie obiektami architektonicznymi był wzorowany na dokumentacji dla obiektów budowlanych.

Wnioski dotyczące możliwości zastosowania opracowanego modelu postępowania konserwatorskiego dla ogrodów regularnych XVII i XVIII w. wobec okoliczności niesprzyjających ochronie i konserwacji tej grupy zabytków: wad regulacji prawnych, braku zainteresowania społecznego, braku użytkowników, niewłaściwego sposobu użytkowania, braku wystarczającego finansowania, braku standardów prac badawczych, projektowych, realizacyjnych i pielęgnacyjnych.

35. Przyjmowane dotychczas modele postępowania konserwatorskiego, wypracowane przez wybitnych przedstawicieli polskiej szkoły konserwacji zabytków, instytucje powołane do ochrony i konserwacji zabytków oraz ośrodki akademickie odnoszą się w większości do realiów prawnych, własnościowych i ekonomicznych sprzed 1989 r. lub z początku lat 90. XX w. Konieczne jest zatem wypracowanie nowego modelu postępowania konserwatorskiego dla polskich ogrodów zabytkowych, uwzględniającego zmiany w obowiązującym prawie (polskim i unijnym), zmiany własnościowe, przemiany ekonomiczne i administracyjne. Propozycję nowego modelu postępowania konserwatorskiego zaproponowano w niniejszej publikacji.

Za działania priorytetowe, mające na celu poprawę stanu polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. uznano:

- działania na rzecz dostosowania prawodawstwa polskiego do unijnego w zakresie ogrodów zabytkowych,
- działania na rzecz dostosowania polskiego prawodawstwa, dotyczącego ogrodów zabytkowych do międzynarodowych kart konserwatorskich i konwencji (Karta Wenecka, Karta Florencka, Dokument z Nara o Autentyzmie, Europejska Konwencja Krajobrazowa),
- działania na rzecz koordynacji przepisów polskich aktów prawnych, dotyczących ochrony zabytków, ochrony przyrody, planowania przestrzennego oraz Prawa budowlanego,
- uruchomienie programów, ułatwiających właścicielom ogrodów zabytkowych, a w szczególności ogrodów regularnych XVII i XVIII w., korzystanie z krajowych i unijnych środków finansowych na cele związane pracami konserwatorskimi,
- wypracowanie mechanizmów prawno – administracyjnych, ułatwiających scalanie parków zabytkowych i traktowanie tej czynności jako formy konserwatorskich działań ochronnych,
- wypracowanie standardów prac badawczych, projektowych, realizacyjnych i pielęgnacyjnych w ogrodach zabytkowych,
- wypracowanie metody zabezpieczenia substancji zabytkowej w ogrodach regularnych XVII i XVIII w., uznanych za zagrożone,
- działania na rzecz zapewnienia ogrodom regularnym XVII i XVIII w. sposobu użytkowania, gwarantującego zachowanie substancji zabytkowej,

- działania na rzecz ochrony krajobrazu, powiązanego z ogrodami regularnymi XVII i XVIII w.,
- działania z zakresu promocji społecznej, dotyczące ogrodów regularnych XVII i XVIII w., jako cennego elementu polskiego dziedzictwa narodowego.

13. Wykaz źródeł

1. Akta klasztoru benedyktynek w Jarosławiu z lat 1748-1757, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, sygn. 101/II.
2. Bania Z. 1981: Pałac w Podhorcach [w:] Rocznik Historii Sztuki, t. 13, s. 97-168.
3. Baridon M. 2000: Les Jardins des Duchêne en Europe, Editions Spiralithe -Ecomusée du Creusot-Montceau, Montceau.
4. Bernouilli J. 1778: Podróż po Polsce [w:] Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców, t. 1, oprac. Waclaw Zawadzki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1963, s. 327-467.
5. Białostocki J. Skubiszewski P. 1973: Pojęcia, kierunki i metody historii sztuki, Wstęp do historii sztuki. Przedmiot – metodologia – zawód, PWN, Warszawa, s. 197 - 312.
6. Blondel, J. F. 1737-38, De la distribution des maisons de plaisance, et de la decoration des edifices en general, t. 1-2, Paris.
7. Bogdanowski J. 1981: Architektura krajobrazu, PWN, Warszawa - Kraków.
8. Bogdanowski J. 1997: Królewski ogród na Łobzowie, Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kraków.
9. Bogdanowski J. 2000: Polskie ogrody ozdobne, Arkady, Warszawa.
10. Bogdanowski J. 1975: Trzy fazy: „Studium, wytyczne, projekt”, [w:] Konserwacja zabytkowych parków w Polsce - materiały z sesji, Materiały Konserwatorskie, Ośrodek Informacji PP Pracowni Konserwacji Zabytków, Warszawa, s. 45 - 55.
11. Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J. 1988 r., Katalog parków i ogrodów województwa białostockiego, Białystok, mpis w archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku.
12. Böhm A. 2007: Oś Królewska w Wilanowie we współczesnym krajobrazie kulturowym [w:] Przyroda i Miasto, t. X, , cz. 2, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 364 - 370.
13. Böhm A. 2006: Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków.
14. Bradley R. 1726: New Improvements of Planting and Gardening, Londyn.
15. Campitelli A. 2007: Elementy krajobrazowe i ogrody w założeniach krajobrazowych Rzymu [w:] Przyroda i Miasto, t. X, cz. I, Warszawa, s. 56 -64.
16. Campitelli A. 2006: Restauracja i nowe użytkowanie w parkach rzymskich na przykładzie Villa Borghese i Villa Torlonia [w:] Przyroda i miasto, tom VIII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 274 - 282.
17. Canaletto B. B. lata 50. XVIII w.: Ogród w Rossau, źródło ilustracji: Oleńska A., Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku, Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, projekty, realizacja - 1998, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu 1998, Warszawa, s. 67.
18. Canaletto B. B. 1776: Pałac w Wilanowie od strony parku, olej/plótno, 84 x 108 cm, nr inw. ZKW 448.
19. Canaletto B. B. 1777 r.: Pałac w Wilanowie od strony południowej, olej/plótno, 117 x 164 cm, nr inw. ZKW 459.
20. Canaletto B. B., Pałac w Wilanowie widziany od wjazdu, 1776 r., olej/plótno, 84 x 107 cm, nr inw. ZKW 447
21. Canaletto B. B., Widok Wilanowa, 1777 r., olej/plótno, 117 x 164 cm, nr inw. ZKW 460.
22. Chrablewski K., Ciołek G. 1949: Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów, Ochrona Zabytków nr 1, r. 2, s. 15-18.
23. Ciołek G., Ogród klasztoru O.O. Karmelitów - plan sytuacyjny ogrodu według R. de Tirregaille z 1762 r., odrys planu P. R. de Tiregaille'a, Teki Ogród klasztoru O.O. Karmelitów w Warszawie, Teki Ciołka, archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
24. Ciołek G., Odbudowa ogrodu wilanowskiego, mpis, Teki Ciołka, Teki Wilanów, Archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.

25. Ciołek G., 1962: Odbudowa ogrodu w Wilanowie, *Ochrona Zabytków*, r. 15, nr. 3, s. 86 - 106.
26. Ciołek G. 1954: *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa.
27. Ciołek G. 1957: Ogród w Nieborowie, *KAiU*, t. 2, z. 2, s. 103 - 126.
28. Ciołek G. 1950: Ogród w Rogalinie, *Ochrona Zabytków*, R.3, , nr 2/4, s. 147 - 152.
29. Ciołek G., 1947: Ogród w Wilanowie. Badania i zagadnienia konserwatorskie [w:] *BHSiK*, nr 1/2, s.86 - 128.
30. Ciołek G., Opracowanie konsultacyjne dokumentacji historyczno-architektonicznej zespołu ogrodowego w Choroszczy, Teki Ciołka, Teki Choroszcz, Archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
31. Ciołek G. 1947: Plan sytuacyjny Wilanowa z 1682 r., rekonstrukcja według planu Adolfa Boy'a, sygn. TC. pl. 6324, Teki Ciołka, archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
32. Ciołek G. 1944: *Polskie ogrody XVII wieku*, Warszawa.
33. Ciołek G. 1947: Staropolskie ogrody XVI i XVII w. [w:] *Sprawozdanie TWN*, R. 40, s. 56 - 67.
34. Ciołek G. 1954: *Teatry ogrodowe XVII i XVIII wieku* [w:] *Prace IUA*, R.4, , z. 2, s.1-13.
35. Ciołek G. 1955: *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce*, Materiały do projektowania, PWN, Łódź - Warszawa.
36. Ciołek G. 1964: *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, PWN, Warszawa.
37. Coxe W., 1778: *Podróż po Polsce* [w:] *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. Wacław Zawadzki, Warszawa, t. 1, 1963, s. 559 – 704.
38. d’Alerac F. P. 1699: *Les anecdotes de Pologne ou memoire secrets du regne de Jan Sobieski III du nom*, Amsterdam, t. II, s. 284 [w:] J. Dregé, *Ogrody w Polsce*, Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, seria II, t. IV, całości t. 52, Warszawa, 1904.
39. Deklaracja Amsterdamska, uchwalona na Kongresie w Sprawie Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego, 25-27 października 1975 r., tekst za: *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Biuletyn ICOMOS, Warszawa, 2000, s. 41 - 48.
40. *Der General Plan von Willanow, ok. 1730: akwarela, piórko/papier, 85,3 x 54,8 cm, karta z „Albumu Poturzyckiego”, zbiory Biblioteki im. Wasyła Stefanyka we Lwowie, karta 44.*
41. *Dezallier d'Argenville J. A. 1709: La Théorie et Pratique du Jardinage, oficyna wydawnicza Jean Mariette, Paryż.*
42. *Diesel M. 1723: Erlustierende Augenweide Vorstellung Herrlicher Garten und Lustgebäude..., Monachium.*
43. *Dokument z Nara o Autentyźmie, 1994 r., tekst według strony internetowej Polskiego Komitetu ICOMOS (www.icomos-poland.org).*
44. *Europejska Konwencja Krajobrazowa, 2000 (Dz. U. Nr 14, poz. 98 z dnia 29 stycznia 2006 r.).*
45. *Falda G. B. 1683: Le fontane di Roma, Rzym.*
46. *Félibien A. 1676: Description de la Grotte de Versailles, oficyna wydawnicza Villette Paryż.*
47. *Félibien A., 1674: La description du chateau de Versailles, oficyna wydawnicza Villette, Paryż.*
48. *Fijałkowski W. 1999: Zapomniane ogrody barokowej Warszawy [w:] Pałac w ogrodzie, Warszawa, s. 119 – 141.*
49. *Fotografie pałacu w Podhorcach i innych zabytków z lat 1933-1939, Teki Mękickich, nr 740, archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.*
50. *Ferrari G. B. 1646: Hesperides sive de Malorum Aureorum cultura, Rzym.*
51. *Gerquin A., Golda H., 1974: Problemy konserwacji, rekonstrukcji, adaptacji zabytkowych parków, Ośrodek Informacji PP Pracowni Konserwacji Zabytków, Warszawa.*
52. *Gerquin A., Kozula B., Biegańska -Ropelska B. 1974-76: Ogród przy pałacu Branickich, Elementy architektury ogrodowej, inwentaryzacja, Z.T.E., Pracowni Konserwacji Zabytków, Oddział w Warszawie, Pracownia Projektów we Wrocławiu.*
53. *Goodchild P. 2008: Opieka nad dziedzictwem ogrodowym i krajobrazowym: rola edukacji uzupełniającej [w:] Zielone światy. Zabytkowy krajobraz kulturowy, parki, ogrody, cmentarze i inne formy zaprojektowanej zieleni. Ich ochrona, konserwacja, restauracja i użytkowane społeczne, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 137 – 156.*

54. Hajós G. 2000: Neugebäude w Wiedniu i ochrona ogrodów w Austrii, [w:] Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja, Studia i Materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Ogrody 9 (15), Warszawa, s. 99 - 105.
55. Hanaka A. 2005: Dwa przedstawienia muru oporowego w Ogrodzie Wilanowskim na obrazach Bernarda Bellotta, [w:] Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, nr 2, Warszawa, s. 337-349.
56. Horn G. 2006: Parki i ogrody „Fundacji Pruskich Parków i Ogrodów Berlin - Brandenburg” - restauracja, utrzymanie, zakres regeneracji i odbudowy [w:] Przyroda i Miasto, Tom VIII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 258 – 273.
57. Inwentarz Ogrodu Włoskiego Willanowskiego, Budynku Ogrodniczego iako też Pomarańczarniej ..., 1729: sygn. 11 358, Archiwum Gospodarcze Czartoryskich, Archiwum XX. Czartoryskich w Krakowie.
58. Jagielska E. 2008: Właściwości wojewódzkiego konserwatora zabytków w sprawach usuwania drzew i krzewów z zabytkowego układu urbanistycznego w świetle wyroków Naczelnego Sądu Administracyjnego, Kurier Konserwatorski nr 1, s. 22 - 26.
59. James J. 1721 i 1728: The Theory and Practice of Gardening, Londyn.
60. Jankowska M. 1981: Gerard Ciołek. Badacz i Konserwator Ogrodów Zabytkowych, Studia i Materiały PKZ, Warszawa.
61. Jankowski A. 2005: Ogrody siedemnastowiecznej rezydencji w Podhorcach - wyniki badań sondażowych [w:] Monument nr 2, Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 469 – 477.
62. Karta Ateńska - Postanowienia Konferencji w Atenach, 1931 r., tekst za: Vademecum Konserwatora Zabytków, Biuletyn ICOMOS, pod red. Marka Konopki i Krzysztofa Pawłowskiego, Warszawa, 2000, s. 11 - 18.
63. Karta Florencka, 1981, tekst za: Vademecum Konserwatora Zabytków, pod red. Marka Konopki i Krzysztofa Pawłowskiego, Biuletyn ICOMOS, Warszawa, 2000, s. 59 – 62.
64. Karta Krakowska, 2000, uchwalona w trakcie Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej „Kraków 2000”, tekst za: Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki 4 (43).
65. Karta Wenecka, 1964, tekst za: Vademecum Konserwatora Zabytków, pod red. Marka Konopki i Krzysztofa Pawłowskiego, Biuletyn ICOMOS, Warszawa, 2000, s. 19 - 28.
66. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, 1951-1996: t. I - XIII.(seria stara), t. I – XII (seria nowa), Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.
67. Kempa T. 2002: Dzieje rodu Ostrogskich, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
68. Klemm J. H., Rentz M. lata 50. XVIII w.: Salon ogrodowy w Ogrodzie Branickich, oryginał w muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie, kopia w: Oleńska A., 1998: Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku, Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, projekty, realizacja - 1998, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, s. 67.
69. Kluk K., 1777: Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju być mogą utrzymanie, rozmnożenie i zażycie, t. I, Warszawa.
70. Kłosiewicz P., Krawczyk J. 2002: Latarnia pamięci. Od muzeum narodu do katechizmu konserwatora, Zabytek i historia, oficyna wydawnicza „Mówią Wieki”, Warszawa.
71. Kobyliński Z., Paczuska A. 2007: Poglądy młodzieży liceów warszawskich na temat zabytków: czy teorie konserwatorskie są zgodne z oczekiwaniami społecznymi, Ochrona Zabytków, nr 2, s. 81 – 92.
72. Kosmala M., Rosłon – Szeryńska E. 2006: Wizualna metoda identyfikacji starych drzew parkowych [w:] Przyroda i miasto t. VIII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 387 – 392.
73. Kowecka E. 1993 r.: Dwór Najrzędniejszego w Polsce Magnata, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
74. Krasicki I. 1800: **Listy o ogrodach, Biblioteka Kieszonkowa klasyków polskich, t. V, Lipsk, 1840**

75. Lablaude P. A. 1996: The park of Versailles. Projects and achievements, [w:], Tuinkunst. Book of the History of Garden and Landscape Architecture, Architecura & Natura, Amsterdam, s. 79 - 93.
76. Langley B. 1728: New Principles of Gardening, Londyn.
77. Locci A. 1681: List do Jana Sobieskiego z 5 września 1681r., odpis [w:] Muzeum Pałac w Wilanowie, Dział Dokumentacji Naukowej, Materiały. źródłowe 146.
78. London G., Wise H. 1706: The Retri'd Gard'ner, Londyn.
79. Lubomirski J.T. 1879: Katalog książek biblioteki najjaśniejszego i najpotężniejszego króla Polskiego z Bożej łaski, Jana III szczęśliwie panującego, spisany w 1689 roku, Kraków-Warszawa.
80. Łukaszewicz J. 2006: Analiza dendrochronologiczna w świetle dostępnych metod oceny wieku drzew [w:] Przyroda i Miasto, t. VIII., Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 374 - 385.
81. Majdecki L. 1981: Historia ogrodów, Przemiany formy i konserwacja, PWN, Warszawa, 1981.
82. Majdecki L. 1993: Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych, PWN, Warszawa.
83. Majdecki L. Tabele wiekowe drzew, materiały niepublikowane.
84. Marot D. 1712: Nouveau livre de cabinets de jardins, differents ornés des cascades, Amsterdam.
85. Miłobędzki A. 1973: Badania nad historią architektury [w:] Wstęp do historii sztuki. Przedmiot – metodologia - zawód, t. I pod red. Piotra Skubiszewskiego, PWN, Warszawa, s. 471 - 494.
86. Mitkowska A., Fabijanowska K., Uruska – Suszek D., Zachariasz A., Tor K. 1994: Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
87. Mollet C. 1652: Theatre des plans et jardinages, Paryż
88. Musiatewicz A. 2004: Sprawozdanie z przeprowadzonych badań geofizycznych dla celów archeologicznych - obiekt Wilanów, mpis w archiwum KOBIDZ.
89. Nowacka J. 1960: Zespół pobenedyktynski w Jarosławiu, Kraków, mpis w archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, P.P Pracownie Konserwacji Zabytków, sygn. S 1436.
90. Noryskiewicz B. 1997: Badania palinologiczne na stanowisku archeologicznym w Parku Branickich w Białymstoku, [w:] Andrzej Kola, Archeologiczne badania Ogrodu Branickich, Toruń, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
91. Oleńska A. 1998: Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku [w:] Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, projekty, realizacja - 1998, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, s. 23 - 76.
92. Parki i ogrody zabytkowe w Polsce, 1991: Studia i Materiały, Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo - Ogrodowych, Warszawa.
93. Paszkiewicz J. ok. 1810: Widok pałacu w Wilanowie od strony północno-wschodniej, akwarela/papier, 37,5 x 57,7 cm, zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, nr inw. IG 5244.
94. Perelle A. 1680: Vues des belles maisons de France, Paryż.
95. Pernoud R. Herscher G., 2002: Jardins de Monastères, Arles.
96. Piekarczyk T. 1999: Zespół klasztorny ss. benedyktynek, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
97. Pilarczyk Z. 1997: Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku, Poznań.
98. Piwocki K. 1967: Recenzja artykułu Waltera Frodla, Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków, Biuletyn Historii Sztuki nr 1 Rok XXIX, , [w:] Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Warszawa 1972, s. 70 - 74.
99. Piwocki K. 1970: Sztuka żywa, Szkice z teorii i metodyki historii i sztuki, Wrocław - Warszawa - Kraków, [w:] Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Warszawa 1972, s. 46 - 52.
100. Piwocki K. 1946: Uwagi o odbudowie zabytków, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury nr 1/2, Rok VIII, [w:] Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Warszawa 1972, s. 26 - 32.

101. Plan Białegostoku ok.1765 r.: Centralne Wojenno-Historyczne Archiwum Rosji w Moskwie, sygn. F. 846 op.16 d.21755, fotokopia w zbiorach Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku.
102. Plan Ogrodu Wilanowskiego z 2 poł. XVIII w.; (akwarela, 64 x 95 cm, [bez skali], zbiory Biblioteki Narodowej w Paryżu, sygn. Vd. 29T6.Ft.6).
103. Planta Jeneralna Pałacu Wilanowskiego w Ogrodem ok. 1793: 120 x 93 cm [odrys wykonany w XIX w.], zbiory AGAD, Zbiory Kartograficzne, sygn. 475-1.
104. Publikacja Ministerstwa Sztuki i Kultury 1920 r.: [w:] Jerzy Remer, Trzydziestolecie konserwatorstwa polskiego, Ochrona Zabytków nr1, nr 2, 1949 r., s. 21 - 22.
105. Reid J. The Scots Gard'ner, 1683, Edynburg.
106. Remeschylo - Rybczyńska O.: Kształtowanie się i obecny stan spuścizny architektonicznej i artystycznej wsi Podhorce w obwodzie lwowskim [w:] Monument nr 2, Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków s. 443 – 467.
107. Rogala T. 2006: Ogród Branickich w Białymstoku. Projekt architektoniczno – budowlany fontann, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
108. Rogala T. 2006: Ogród Branickich w Białymstoku. Projekt architektoniczno – budowlany Pawilonu pod Orłem, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
109. Rostafiński J. 1928: Królewskie ogrody botaniczne Jana Kazimierza w Warszawie oraz systematyczny spis roślin tamże hodowanych, Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie; vol. 2, Kraków.
110. Rozporządzenie Ministra Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa z dnia 21 lutego 1995 r. (Dz. U. z 1995 r. Nr 25, poz. 133).
111. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r. (Dz. U. Nr 150, poz. 1579).
112. Rudzki M. 2000: Pałac Branickich w Białymstoku, Opracowanie wyników badań geofizycznych w celu lokalizacji obiektów archeologicznych, Geofizyka Toruń sp. z o.o., mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
113. Rychlik T. 1903, Kościół i klasztor PP. Benedyktynek w Jarosławiu, Jarosław.
114. Rylke J. 1976 r.: Powstanie i przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Ksawerego Piwockiego i Władysława Niemirskiego, Warszawa, mpis.
115. Rylke J. 1995: Tajemnice ogrodów, wydawnictwo Kanon, Warszawa.
116. Ryszkiewicz A. 1973: Źródła do dziejów sztuki w archiwach [w:] Wstęp do historii sztuki. Przedmiot – metodologia - zawód, t. I pod red. Piotra Skubiszewskiego, PWN, Warszawa, s. 313 – 324.
117. Sikora D., Hanaka A. 2005: Ogród Wilanowski. Analiza historyczna tarasu górnego, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w archiwum KOBIDZ.
118. Sikora D. 2005: Mur oporowy w Ogrodzie Wilanowskim [w:] Monument nr 2, Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 351- 373.
119. Sikora D., Hanaka A., 2005: Opinia dotycząca postulowanych granic wpisu założenia wilanowskiego do rejestru zabytków, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w zasobach KOBIDZ.
120. Sikora D., Hanaka A., 2006: Rekonstrukcja układu przestrzennego tarasu górnego z czasów Jana III Sobieskiego i Elżbiety Sieniawskiej, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w zasobach KOBIDZ.
121. Sikora D., Hanaka A., Morysiński T., Jankowski A. 2005: Ogród Wilanowski. Wytyczne do projektu rewitalizacji tarasu górnego, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w zasobach KOBIDZ.

122. Sikora D., Lisowska M. 1998: Ogród Branickich w Białymstoku. Inwentaryzacja drzewostanu, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
123. Sikora D. 1999: Ogród Branickich w Białymstoku, Analiza drzewostanu, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
124. Sikora D. 2007: Ogród Branickich w Białymstoku. Koncepcja rewaloryzacji, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
125. Sikora D. 2000: Ogród Branickich w Białymstoku. Projekt koncepcyjny balustrady i postumentów pod Sfinksy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Krajobrazu.
126. Sikora D. 2005: Ogród w Podhorcach [w:] Monument nr 2, Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 415 - 441.
127. Sikora D. 2002: Projekt wykonawczy boskietów, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w zasobach KOBIDZ.
128. Sikora D. 2006: Ogród Branickich w Białymstoku, Projekt wykonawczy dla szaty roślinnej salonu ogrodowego, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006, mpis w zasobach KOBIDZ.
129. Sikora D. 2001: Ogród Branickich w Białymstoku, Wytyczne do projektu rewaloryzacji dziedzińców pałacowych i terenu dawnych ogrodów w części północno – wschodniej założenia, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
130. Sikora D. 2006: Ogród Branickich w Białymstoku, Wytyczne do rekonstrukcji kamiennej balustrady, ławek, prac konserwatorskich przy murze oporowym, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w zasobach KOBIDZ.
131. Sikora D. 2004: Ogród Branickich w Białymstoku. Wytyczne do rekonstrukcji Pawilonu Chińskiego, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, mpis w zasobach KOBIDZ.
132. Sikora D. 2001: Projekt ogrodu przy zespole pokarmelickim przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
133. Starzyński J. 1933: Plan sytuacyjny Wilanowa z 1682 r., odrys planu Adolfa Boy'a, reprodukcja [w:] Starzyński J., Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III, Studja do dziejów sztuki w Polsce, t. 5, 1933, s. 25, ryc. 15.
134. Starzyński J. 1976: Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III, PWN, Warszawa.
135. Strona internetowa Muzeum Pałac w Wilanowie www.muzeumpałacwvilanowie.pl.
136. Sytuacja zamku w Podhorcach i okolicy, własność Romana X. Sanguszkii, 1 : 2000, Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, sygn. A. Sang 174, plan niedatowany.
137. Szafrąńska M. 2000: Uśmiech Mnemozyny albo dylematy konserwacji zabytkowych ogrodów [w:] Krajobrazy. Księga pamiątkowa w 70. rocznicę urodzin profesora Janusza Bogdanowskiego, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie, Kraków, s. 287 - 293.
138. Szumakowicz E. 2008: Fenomenologiczna definicja zabytku, Ochrona Zabytków nr 2, s. 93 – 100.
139. Taras W. 2006: Monastyrskie sady Galiczyzny, Instytut Narodoznawstwa NAN Ukrainy, Lwów.
140. The Garden Book 2003: Phaidon Press Limited, Londyn – Nowy Jork.
141. Thurley S. 1995: William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration, Londyn.
142. Firegaille P. R.: 1762: Plan Warszawy, Muzeum Historyczne Miasta Warszawy.
143. Firegaille P. R.: 1762: Perspective du Jardin, vue du Château, lata 50. XVIII w., oryginał w Bibliotece Narodowej w Paryżu, kopia w: Sikora D., Studia nad projektem rekonstrukcji fontann w parterach salonu ogrodowego, Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, projekty, realizacja 1999 – 2000, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000, s. 115.

144. Tomecka B., Walkiewicz A. 1987: Białystok, Park przy pałacu Branickich. Studium historyczno – przestrzenne, Białystok, mpis w archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku.
145. Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. (Dz. U. Nr 92, poz. 880).
146. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. Nr 162, poz.1568)
147. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r. (Dz. U. Nr 80, poz. 717).
148. Ustawa o zamówieniach publicznych z dnia 29 stycznia 1994 r. (Dz. U. z 2002 r. Nr 72, poz. 664).
149. Ustawa Prawo budowlane z dnia 7 lipca 1994 r. (Dz. U. Nr 89 poz. 414).
150. Vogel Z. 1791-1792: Widok pałacu w Wilanowie od południa, pióro, tusz, akwarela, ołówek/papier żeberkowy, 36,7 x 57,1 cm, zbiory Zamek Królewski w Warszawie, nr inw. FC-ZKW 523.
151. Vogel Z. 1791-1792: Widok pałacu w Wilanowie od strony parku, pióro, tusz, akwarela/papier żeberkowy, 36,9 x 57,6 cm, zbiory Zamek Królewski w Warszawie, nr inw. FC-ZKW 524.
152. Werner F.B. 1738: Scenographia urbium Silesiae, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Starych Druków, rkps, sygn. 595029.
153. Werner F. B. 1750 - 1800: Silesia In Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens...Pars I , Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Rękopisów, rkps, sygn. IV F 113 b vol. 1.
154. Werner F. B.: Topographia oder Prodromu Delineati Principatus Lignicensis Bregensis et Wolaviensis..., Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Rękopisów, rkps, sygn. Akc. 1948/1094.
155. Werner F. B.: Topographia oder Prodromu Delineati Silesiae Ducatus..., Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Rękopisów, , rkps, sygn. R 551.
156. Wertz H. 2000: Ogród pałacowy w Schwetzingen - po 250 latach wciąż młody [w:] Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja, Studia i Materiały, Ogrody 9 (15), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, s. 86 - 94.
157. Zachwatowicz J. 1946: Program i zasady konserwacji zabytków, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury Nr 1/2 Rok VIII [w:] Zasady Konserwacji Zabytków Architektury, Wybór tekstów, Ośrodek Informacji Konserwatorskiej PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Warszawa, 1972, s. 26 – 33.
158. Założenie w Neugebäude, stan z końca XVII w. [źródło ilustracji:] Geza Hajós, Neugebäude w Wiedniu i ochrona ogrodów w Austrii, Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja, Studia i Materiały, Ogrody 9 (15), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000.
159. Zarządzenie Ministra Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa z dnia 30. XII. 1994 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego, rozdział 2 (Monitor Polski z 1995 r. Nr 2, poz. 30).
160. Zielski A. 1997: Białystok - badania dendrochronologiczne na terenie zabytkowego założenia ogrodowego Branickich, [w:] Andrzej Kola, Archeologiczne badania Ogrodu Branickich, Toruń, mpis w zasobach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
161. Zimniewicz K. 2007: Zasada współodpowiedzialności w zarządzaniu parkiem krajobrazowym [w:] Biuletyn Parków Krajobrazowych Wielkopolski, Poznań, s. 39.
162. Żug Sz. B. 1784: Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w roku 1784 przez Szymona Żuga, budowniczego Kościoła Ewangelickiego w Warszawie. Z objaśnieniami F.M. Sobieszczańskiego, napisanemi w 1848 r., Warszawa, 1848 r.
163. Żarska B. 2003: Ochrona krajobrazu, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

14. Wykaz ilustracji

- Ryc. 1. Ogród Branickich w Białymstoku przed pracami rewaloryzacyjnymi, fot. D. Sikora, 1994 r.
- Ryc. 2. Badania archeologiczne i prace dokumentacyjne w rejonie fontann w salonie ogrodowym, fot. D. Sikora, 1999 r.
- Ryc. 3. Pierre Ricaud de Tirregaille, Salon ogrodowy, połowa lat 50. XVIII w., źródło ilustracji: Studia i Materiały. Ogród Branickich w Białymstoku. Badania – projekty – realizacja 1999-2000, oryginał w Bibliotece Narodowej w Paryżu (po lewej) oraz Jan Henryk Klemm, Michael Rentz, Salon ogrodowy, połowa lat 50. XVIII w., źródło ilustracji: Studia i Materiały. Ogród Branickich w Białymstoku. Badania – projekty – realizacja 1998, oryginał w Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie (po prawej).
- Ryc. 4. Analiza wiekowa drzewostanu, oprac. D. Sikora, źródło ilustracji: Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania – Projekty – Realizacja, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1999-2000.
- Ryc. 5. Analiza ornamentyki parterów, oprac. D. Sikora, źródło ilustracji: Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania – Projekty – Realizacja, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1998.
- Ryc. 6. Analiza wysokościowa ogrodu przy Pawilonie Chińskim, oprac. D. Sikora, H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2007 r.
- Ryc. 7. Ogród w Rossau, Bernardo Bellotto Canaletto, lata 50. XVIII w., źródło ilustracji: Anna Oleńska, Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku, Studia i Materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1998 r.
- Ryc. 8. Koncepcja rewaloryzacji Ogrodu Branickich w Białymstoku, proj. D. Sikora, oprac. graficzne H. Gałka, KOBIDZ, 2006 r.
- Ryc. 9. Salon ogrodowy, projekt wykonawczy szaty roślinnej, proj. D. Sikora, oprac. graficzne H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.
- Ryc. 10. Projekt wykonawczy parteru haftowego, proj. D. Sikora, oprac. graficzne H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2010 r.
- Ryc. 11. Projekt wykonawczy parteru z fontanną, proj. D. Sikora, oprac. graficzne H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.
- Ryc. 12. Projekt budowlany fontanny do salonu ogrodowego i jej wizualizacja, proj. T. Rogala, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok, Białystok, 2006 r.
- Ryc. 13. Zestawienie formy osiemnastowiecznej Pawilonu pod Orłem według fragment sztychu Jana Henryka Klemma i Michaela Rentza z lat 50. XVIII w. (oryginał w Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie) ze współczesną jego rekonstrukcją projektu Tomasza Rogali, TT&B Studio Architektury i Grafiki Tomasz Rogala, Białystok, Białystok 2007 r.
- Ryc. 14. Projekt wykonawczy boskietów, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2002 r.
- Ryc. 15. Zakładanie parterów haftowych, fot. D. Sikora, 1999 r.
- Ryc. 16. Partery haftowe po założeniu, fot. D. Sikora, 2003 r.
- Ryc. 17. Konserwacja rzeźb ogrodowych, fot. J. Koller – Szumska, 2001 r.
- Ryc. 18. Parki zabytkowe, otaczające Ogród Branickich, pełniące częściowo funkcję zieleni buforowej: A – Ogród Branickich, B – Bulwary Kościółkowskiego, C – Park Stary, D – Park Planty, E – Zwierzyniec, F – Ogród przy Pałacyku Gościńnym, oprac. D. Sikora, 2009 r.
- Ryc. 19. Ogród Wilanowski, stan z końca lat 90. XX w., fot. D. Sikora.
- Ryc. 20. Badania archeologiczne w rejonie muru oporowego, fot. D. Sikora, 2007 r.
- Ryc. 21. Fragmenty siedemnastowiecznych marmurowych waz, wykopane w trakcie badań archeologicznych, fot. D. Sikora, 2006 r.
- Ryc. 22. Bernardo Belotto zw. Canaletto, Pałac w Wilanowie od strony ogrodu, 1776 r., Zamek Królewski w Warszawie, nr. inw. ZKW 448.

- Ryc. 23. Bernardo Belotto zw. Canaletto, Widok Wilanowa, 1777 r., Zamek Królewski w Warszawie, sygn. ZKW 460.
- Ryc. 24. Analiza rozmieszczenia dekoracji rzeźbiarskiej w czasach Jana III Sobieskiego na podstawie wyników badań archeologicznych pod kier. A. Gołębniaka i planu Adolfa Boya z 1682 r., oprac. D. Sikora, współpraca H. Gałka, A. Hanaka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.
- Ryc. 25. Analiza wysokości elementów wystroju ogrodu tarasowego, oprac. D. Sikora, H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.
- Ryc. 26. Analiza materiałowa parterów ogrodowych, oprac. D. Sikora, współpraca H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.
- Ryc. 27. Villa Doria Pamphili w Rzymie, najbliższa analogia założenia wilanowskiego, fot. D. Sikora, 2005 r.
- Ryc. 28. Koncepcja rewaloryzacji ogrodu tarasowego, proj. D. Sikora, współpraca H. Gałka, A. Hanaka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006 r.
- Ryc. 29. Bernardo Belotto zw. Canaletto, Widok łąk wilanowskich, 1778 r., Zamek Królewski w Warszawie.
- Ryc. 30. Wyznaczenie granic ochrony konserwatorskiej dla rezydencji wilanowskiej, oprac. D. Sikora, A. Hanaka, H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2005 r.
- Ryc. 31. Wyznaczenie granic ochrony konserwatorskiej układu urbanistycznego Wilanowa, oprac. D. Sikora, A. Hanaka, H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2005 r.
- Ryc. 32. Współczesna zabudowa osiedlowa na łąkach wilanowskich, stan z 2007 r., [źródło ilustracji: www.skyscrapercity.com].
- Ryc. 33. Teren dawnego wirydarza klasztornego, fot. D. Sikora, 2007.
- Ryc. 34. Klasztor benedyktynek w Legnicy, 2 poł. XVIII w., Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, Friedrich Bernhard Werner, „Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Liegnicensis Bregensis et Wolaviensis...”, rkps, sygn. Akc. 1948/1094, k. 58.
- Ryc. 35. Klasztor karmelitów w Głębowicach (Gros Strentz), 2 poł. XVIII w., Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, Friedrich Bernhard Werner, „Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Liegnicensis Bregensis et Wolaviensis...”, rkps, sygn. Akc. 1948/1094, k. 646-647.
- Ryc. 36. Propozycja aranżacji terenu dawnego ogrodu klasztornego benedyktynek w Jarosławiu, proj. D. Sikora, współpraca: A. Hanaka, H. Gałka, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2007 r.
- Ryc. 37. Relacja klasztoru benedyktynek i koryta Sanu (starego i nowego), oprac. D. Sikora, 2008 r.
- Ryc. 38. Założenie pałacowo – ogrodowe w Podhorcach – widok ogólny, fot. D. Sikora, 2004 r.
- Ryc. 39. Inwentaryzacja dendrologiczna, oprac. D. Sikora, J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.
- Ryc. 40. Ogród w Podhorcach. Balustrada i narożny pawilon ogrodowy, fot. D. Sikora, 2004.
- Ryc. 41. Badania archeologiczne przy zejściu na taras środkowy, mające na celu ustalenie siedemnastowiecznego poziomu użytkowego, fot. D. Sikora, 2004 r.
- Ryc. 42. Ogród w Podhorcach po pracach rewaloryzacyjnych Adolfa Szyszko-Bohusza, stan z okresu międzywojennego.
- Ryc. 43. Struktura wiekowa drzewostanu, oprac. D. Sikora, współpraca J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.
- Ryc. 44. Analiza widokowa, oprac. D. Sikora, współpraca J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.
- Ryc. 45. Analiza układu kompozycyjnego, oprac. D. Sikora, współpraca J. Stefaniuk, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2004 r.
- Ryc. 46. Siedemnastowieczny ogród tarasowy w Villa Mondragone we Frascati, bliska analogia dla ogrodu w Podhorcach, fot. D. Sikora, 2005 r. i siedemnastowieczny ogród tarasowy w Podhorcach, fot. D. Sikora, 2004 r.

- Ryc. 47. Widok z pałacowego dachu na otaczający krajobraz, fot. D. Sikora, 2004 r.
- Ryc. 48. Otwarcie wystawy poświęconej historii i badaniom założenia pałacowo – ogrodowego w Podhorcach w gmachu Biblioteki Narodowej w Warszawie, fot. A. Hanaka, 2005 r.
- Ryc. 49. Stan ogrodu klasztorowego w latach 70. XX w., fot. archiwum Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie
- Ryc. 50. Projekt koncepcyjny zagospodarowania tarasu górnego, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2001 r.
- Ryc. 51. Projekt koncepcyjny zagospodarowania tarasu dolnego, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2001 r.
- Ryc. 52. Projekt koncepcyjny altany trejażowej, proj. D. Sikora, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2001 r.
- Ryc. 53. Ogród klasztorny, prace realizacyjne, fot. D. Sikora, 2001 r.
- Ryc. 54. Taras górny po pracach realizacyjnych, fot. D. Sikora, 2001 r.
- Ryc. 55. Taras dolny po pracach realizacyjnych, fot. D. Sikora, 2001 r.
- Ryc. 56. Rysunek parterów, ujawniony w trakcie badań geofizycznych, źródło ilustracji: Simon Thurley, William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration, The Privy Garden, Londyn 1995, fot. archiwum Hampton Court, 1993.
- Ryc. 57. Rysunek parterów odsłonięty w trakcie badań archeologicznych, źródło ilustracji: Simon Thurley, William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration, The Privy Garden, Londyn 1995 fot. archiwum Hampton Court, 1995.
- Ryc. 58. Ceglana rampa odsłonięta w trakcie badań archeologicznych, źródło ilustracji: Simon Thurley, William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration, The Privy Garden, Londyn 1995, fot. archiwum Hampton Court, 1995.
- Ryc. 59. Montaż kopii marmurowych rzeźb, źródło ilustracji: Simon Thurley, William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration, The Privy Garden, Londyn 1995, fot. archiwum Hampton Court, 1995.
- Ryc. 60. Ogród w Hampton Court po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. D. Sikora, 2005 r.
- Ryc. 61. Teren parteru w Charlottenburgu w 1910 r., fot. archiwum Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg.
- Ryc. 62. Parter w Charlottenburgu w 1969 r., fot. archiwum Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg.
- Ryc. 63. Projekt parteru w Charlottenburgu i prace realizacyjne, fot. Gabriele Horn, 2000.
- Ryc. 64. Parter w Charlottenburgu, stan z 1969 r. i współcześnie - po pracach rekonstrukcyjnych, fot. archiwum Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, 1969 r. i Gabriele Horn, 2000 r.
- Ryc. 65. Aleje w Schwetzingen po wymianie drzew na młode, fot. D. Sikora 1998 r.
- Ryc. 66. Szpalery cięte w formie arkad w trakcie rekonstrukcji, fot. D. Sikora 1998 r.
- Ryc. 67. Boskiety po zakończeniu prac konserwatorskich, fot. D. Sikora 1998 r.
- Ryc. 68. Parter ogrodowy po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. D. Sikora 1997
- Ryc. 69. Salon ogrodowy w ogrodzie w Schwetzingen po zakończeniu prac konserwatorskich, fot. D. Sikora 1997 r.
- Ryc. 70. Założenie w Neugebäude, stan z końca XVII w., źródło ilustracji: Geza Hajós, Neugebäude w Wiedniu i ochrona ogrodów w Austrii, Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja, Studia i Materiały, Ogrody 9 (15), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000.
- Ryc. 71. „Giardino secreto” w Villa Borghese przed pracami rekonstrukcyjnymi, fot. Alberta Campitelli, 1997 r.
- Ryc. 72. „Giardino secreto” w Villa Borghese po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. Alberta Campitelli, 2000 r.
- Ryc. 73. „Giardino secreto” w Villa Borghese po zakończeniu prac rekonstrukcyjnych, fot. Alberta Campitelli, 2000 r.

- Ryc. 74. Parter haftowy z rabatą brzeżną w Wersalu, fot. D. Sikora, 2001 r.
- Ryc. 75. Oś główna w Wersalu przed rozpoczęciem działań konserwatorskich, fot. D. Sikora, 1996 r.
- Ryc. 76. Prace konserwatorskie na głównej osi w Wersalu, połączone z całkowitą wymianą zadrzewienia w sąsiadujących boskietach, fot. D. Sikora, 1999 r.
- Ryc. 77. Oś główna w Wersalu, po zakończeniu prac konserwatorskich. Boskietom przywrócono siedemnastowieczne proporcje, założone przez André Le Nôtre'a, fot. D. Sikora, 2003 r.

15. Streszczenie

Ogrody regularne XVII i XVIII w. to nieliczna grupa polskich zabytków, reprezentowana obecnie przez około 221 obiektów, niezwykle cennych ze względu na swoją unikalność w skali Polski i Europy, tradycję związaną z ważnymi dla historii polskiej i europejskiej wydarzeniami i postaciami, autorstwo wybitnych siedemnastowiecznych i osiemnastowiecznych projektantów oraz związki kompozycyjne z czołowymi przykładami architektury rezydencjonalnej i klasztornej XVII i XVIII w. Żaden z nich nie zachował się w formie kompletnej – zazwyczaj są to relikty dawnych założeń, mniej lub bardziej przekształcone.

Początki konserwacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w. sięgają końca osiemnastego wieku, prowadzone były również w wieku XIX w., równoległe z badaniami i pracami dokumentacyjnymi dla tej grupy zabytków. Największy wpływ na konserwację ogrodów regularnych XVII i XVIII w. w Polsce w wieku dwudziestym, a zwłaszcza w jego II połowie, mieli czołowi przedstawiciele polskiej szkoły konserwacji ogrodów: Gerard Ciołek, Longin Majdecki, Janusz Bogdanowski oraz instytucje powołane do zadań związanych z konserwacją zabytków: Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków oraz Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo – Ogrodowych, późniejszy Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu.

Rozpoznanie przeprowadzone przez autorkę wykazało, że stan większości współcześnie zachowanych ogrodów regularnych XVII i XVIII w. jest zły, a po roku 1989 przeprowadzono w Polsce prace konserwatorskie jedynie w około 10 ogrodach regularnych. Przyczynami tej sytuacji są wysokie koszty prac konserwatorskich, wady polskiego prawodawstwa, dotyczącego ogrodów zabytkowych, brak świadomości co do wartości tej grupy zabytków wśród jej właścicieli, brak rozwiązań wzorcowych.

Opracowane przez autorkę zasady postępowania konserwatorskiego i model postępowania konserwatorskiego są próbą wskazania rozwiązań, mających na celu polepszenie stanu ochrony i poziomu konserwacji ogrodów regularnych XVII i XVIII w. Model uwzględnia uwarunkowania prawne, doktryny konserwatorskie, tradycję myśli konserwatorskiej w Polsce i Europie. Za priorytet uznano w nim poszanowanie autentyczności substancji zabytkowej i układu przestrzennego ogrodu. Model opracowano w oparciu o rozpoznanie stanu zachowania 89 polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. oraz badania procesów konserwatorskich w pięciu polskich i sześciu zagranicznych ogrodach. Model ma charakter wariantowy, uwzględniający podstawowe różnice pomiędzy ogrodami regularnymi XVII i XVIII w. w zakresie stanu zachowania, sposobu użytkowania, sytuacji własnościowej, obecnej lokalizacji (w granicach Polski lub poza nimi).

Wdrożenie opracowanych w modelu standardów postępowania konserwatorskiego związane jest z koniecznością dokonania zmian w polskim prawodawstwie, dotyczącym ogrodów zabytkowych oraz w stosowanej praktyce konserwatorskiej. W niniejszej publikacji wskazano obszary niezbędnych korekt, obejmujących zagadnienia dostosowania polskiego prawa w zakresie ogrodów

zabytkowych do prawa unijnego i międzynarodowych kart konserwatorskich, koordynacji przepisów prawa polskiego, dotyczących ochrony zabytków i ochrony przyrody, traktowania poszanowania autentyczności substancji zabytkowej jako priorytetu w praktyce konserwatorskiej, podniesienia świadomości właścicieli i zarządzających ogrodami regularnymi XVII i XVIII w. co do wartości tych obiektów. Zwrócono uwagę na konieczność stworzenia podstaw prawnych i finansowych do objęcia opieką państwa ogrodów regularnych XVII i XVIII w., których stan zachowania lub sposób użytkowania stwarzają zagrożenie dla ich dalszego istnienia. Zaproponowano również wypracowanie podstaw formalnych i finansowych dla dokumentacji polskiego dziedzictwa ogrodowego, znajdującego się obecnie poza granicami Polski.

Abstract

The problems of the 17. and 18. century Polish regular gardens protection and restoration.

The regular gardens of 17. and 18. century form a very small group of Polish monuments represented now by only 221 sites. They should be considered as very precious due to their unique character, associations with Polish and European history and culture, famous architects and gardeners, composition relations to the masterpieces of architecture (palaces, monasteries). Non of them survived in a complete form. Usually they are the relicts of the regular gardens, less or more transformed. The begining of regular garden conservation goes back to the end of 18. century. It was continued also in 19. century pararerlly with the research and documentation of this group of monuments. The most influential scientists in the field of regular garden conservation in XX century were Gerard Ciołek, Longin Majdecki and Janusz Bogdanowski. Regular gardens conservation was as well the subject of the interest of PP Pracownie Konserwacji Zabytków and Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. The research done by the author of this thesis showses that the present condition of the most of Polish regular gardens of 17. and 18. century is rather poor. After 1989 only in case of 10 regular gardens the restoration works were conducted. The main reasons of such situations are the high costs of conservation works, the defects of Polish law reguations, the lack of awariness of the value of this kind of monuments and the lack of model conservation works.

The author of this thesis proposes the principles of the conservation works and the model of the restoration process which should be implement to improve the state of protection and way of conservation of Polish regular gardens. Suggested model takes into consideration law regulations, conservation doctrine and tradition in Poland and Europe. Saving the autheticity of historic fabric and layout of the garden should be regarded as a priority in conservation works. The model is based on the reconnaissance

of the present condition of 89 Polish regular gardens and 6 European gardens of this type.

The character of suggested model is optional. It takes into consideration the differences among historic gardens in the form of protection, state of conservation, the way of use, ownership, location. The implementation of the model would be possible after some law changes and changes in the garden conservation practice. The areas of necessary improvements are pointed in this thesis: the unification of Polish and EU law regulations, respecting the essential international conservation charters, the coordination of the monument protection law and the nature protection law, respecting the authenticity of historic garden fabric, raising the awareness of the owners of the historic gardens of the value of this group of monuments.

The author also pointed out the necessity of the creating the system of special protection for the gardens regarded as very valuable which state of conservation is poor and their owners – due to different reasons - are not able to implement the restoration works. The other group of historic regular gardens which should be of special state interest are Polish regular gardens of XVII and XVIII century located now outside the Polish territory. The special program of their documentation should be started (in cooperation with foreign partners). In exceptional cases the restoration works should be implemented or financed by Polish side as such gardens present the integral part of Polish culture and history.

Dorota Sikora - architekt krajobrazu, doktor inżynier, adiunkt w Katedrze Sztuki Krajobrazu na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW w Warszawie. Od 1992 r. pracownik Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo Ogrodowych, następnie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków i Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Dwukrotna stypendystka Uniwersytetu Harvarda (w ramach stypendium prowadziła studia nad ogrodami historycznymi w ośrodku badawczym Uniwersytetu Harvarda w Dumbarton Oaks w Waszyngtonie) oraz stypendystka ICOMOS na Uniwersytecie w Yorku. Autorka i współautorka kilkudziesięciu opracowań projektowych oraz studialnych dla parków zabytkowych, w tym dla Ogrodu Branickich w Białymstoku, Ogrodu Wilanowskiego, Parku Oliwskiego, parku zamkowego w Oporowie, parku w Podhorcach (Ukraina), ogrodu przy dworku Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu (Ukraina). Konsultantka prac konserwatorskich w Ogrodzie Wallensteina w Pradze (dla Senatu Republiki Czeskiej) oraz projektów rewaloryzacji parków zabytkowych w obiektach Światowego Dziedzictwa UNESCO: w Mirze i w Nieświeżu (Białoruś). Laureatka nagrody Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków i Generalnego Konserwatora Zabytków w konkursie na najlepsze prace studialne i popularyzatorskie, dotyczące ochrony zabytków i muzealnictwa za pracę „Ogród Branickich w Białymstoku - Projekt rewaloryzacji.” (1999 r.). Autorka wielu publikacji z zakresu badań, ochrony i konserwacji zabytkowych założeń ogrodowych.

* * *

Konstrukcja pracy jest wieloczlonowa. Po rozbudowanym wprowadzeniu składa się na nią dwuwątkowa, porównawcza analiza obejmująca pięć ogrodów polskich i sześć ogrodów europejskich, co poprzedzone jest opisem pragmatyki działań w obydwu zbiorach. (...) Rozdziały 7 i 8 poświęcone przeglądowi wybranych przykładów polskich i zagranicznych, tworzą największą co do objętości - część pracy. Rzecz dotyczy Białegostoku, Wilanowa, benedyktynek w Jarosławiu, Podhorców i karmelitów w Warszawie, a przykłady zagraniczne reprezentują Hampton Court, Schwetzingen, Neugebäude, Villa Borghese i Wersal. Tu w obrębie zbioru polskiego najsilniej dochodzą do głosu doświadczenia własne Autorki, co podnosi wartość dysertacji. Wzbogacone są one porównaniami z innymi ogrodami z epoki. Ta część pracy, poza podbudową do autorskiego modelu, a więc udowodnienia tezy, zawiera cenne, aktualne i trudno dostępne informacje bardzo dobrze ilustrowane o przebiegu i zakresie prac w poszczególnych przypadkach.(...) Autorka jest niewątpliwie bardzo dobrze przygotowana do pracy naukowej, a jej warsztat poparty dużym doświadczeniem praktycznym zasługuje na uznanie.

prof. dr hab. Aleksander Böhm
fragment recenzji pracy doktorskiej